

МІХНО НАДІЯ КОСТЯНТИНІВНА

**МІСТО ЯК КУЛЬТУРНИЙ ТЕКСТ:
ОСОБЛИВОСТІ СЕМАНТИКИ ТА
СИНТАГМАТИКИ МІСЬКОГО
ПРОСТОРУ**

Монографія

**Дніпро
Видавничо–поліграфічний дім «Формат А+»
2020**

УДК 316.334.56

М 69

Рецензенти:

К.Г. Михайльова – доктор соціологічних наук, професор, проректор з науково–педагогічної та навчальної роботи, професор кафедри соціології та гуманітарних дисциплін, Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»;

І.Ф. Кононов – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри філософії та соціології ДВНЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Старобільськ)»

В.І. Сусак – кандидат соціологічних наук, доцент, завідувач кафедри соціології, Український католицький університет.

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
(протокол № 6 від 30.03.2020)*

Міхно Н.К.

М 69 Місто як культурний текст: особливості семантики та синтагматики міського простору: монографія. Дніпро: Видавничо–поліграфічний дім «Формат А+». 2020. 423 с.
ISBN 978–966–97997–3–9

У монографії запропоновано до уваги аналіз дискурсивного конструювання семантико-синтагматичного простору міста. Авторка, спираючись на широку теоретико-методологічну базу – дискурс-аналітичну стратегію, окремі елементи семіотики й соціолінгвістики, залучаючи соціокультурний підхід та враховуючи положення соціального конструктивізму, пропонує досліджувати місто як культурний текст. Значну увагу приділено визначенню характеру інтеріоризації знаково-символічних кодів та суб'єктивації семантичного простору міста в повсякденності, а також виявленню особливостей об'єктивації синтагматичного простору міста в соціокультурних ландшафтах.

Дана монографія може бути цікавою соціологам, урбаністам, політологам, соціолінгвістам та громадським активістам і спеціалістам з проблематики міського розвитку та вивчення дискурсу.

УДК 316.334.56

ISBN 978–966–97997–3–9

© Н.К. Міхно, 2020.
© Видавничо–поліграфічний дім «Формат А+», 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
ВСТУП	7
 РОЗДІЛ 1. МІСТО ЯК ПРЕДМЕТ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО ДИСКУРСУ НАУКИ.....	 28
1.1. Специфіка корпусу наукових досліджень міської проблематики в класичному соціологічному теоретизуванні.....	28
1.2. Теоретичні зсуви та методологічні повороти як базисні умови зміни характеру дискурсу щодо міста	42
1.3. Експлікація категорії «місто» в новітньому соціологічному теоретизуванні.....	63
 ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ.....	 85
ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 1.....	89
 РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНІ СТРАТЕГІЇ АНАЛІЗУ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ.....	 98
2.1. Соціокультурна матриця як основа дослідження феномену міста.....	98
2.2. Семіотичний підхід до (де)кодування простору міста.....	112
2.3. Дискурс–аналітична стратегія в дослідженні процесів конструювання текстуальності міських просторів.....	132
 ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ.....	 153
ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 2.....	158

РОЗДІЛ 3. ІНТЕРІОРИЗАЦІЯ ЗНАКОВО– СИМВОЛІЧНИХ КОДІВ ТА СУБ’ЄКТИВАЦІЯ СЕМАНТИЧНОГО ПРОСТОРУ МІСТА В ПОВСЯКДЕННОСТІ.....	166
3.1. (Ре)презентація дискурсу влади в повсякденному просторі міста	166
3.2. Специфіка (де)конструювання публічних та приватних просторів міста	192
3.3. Міська ідентичність: від «локальних спільнот» до «локальних мережевих спільнот»	223
3.4. Міський перформанс: карнавалізація, естетизація, емоціоналізація міського простору	248
ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ	292
ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 3.....	298

РОЗДІЛ 4. ОСОБЛИВОСТІ ОБ’ЄКТИВАЦІЇ СИНТАГМАТИЧНОГО ПРОСТОРУ МІСТА В СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ЛАНДШАФТАХ.....	312
4.1. Архітектурні об’єкти як елементи синтагматичного рівня міського простору.....	312
4.2. (Ре)конфігурації дискурсу історичної та соціальної пам’яті як чинники трансформації архітектурних ландшафтів міста.....	332
4.2.1. Характер зміни топонімічної системи та (де)кодифікація «місць пам’яті» в міському просторі.....	335
4.2.2. «Рухливість» архітектурних форм як маркер конверсії соціоісторичних умов існування міста.....	358

4.3. Дискурсивне виробництво локальності в «ментальній архітектурі» та «ментальних мапах» міста.....	379
ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО РОЗДІЛУ	402
ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 4.....	406
УЗАГАЛЬНЕНІ ВИСНОВКИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	412

ПЕРЕДМОВА

*Я мог бы провести всю жизнь,
гуляя каждый день по новому городу.*

«Путешествия по Европе», Билл Брайсон

Дана наукова монографія пропонує інтегрований погляд на феномен сучасного міста з особливим акцентом саме соціологічної оптики аналізу. В жодному разі ми не наполягаємо на абсолютній всеосяжності запропонованих методологічних конструкцій, але ті теоретичні експлікації, які будуть представлені у даній роботі, сподіваємося можуть бути використані у подальших наукових розвідках дослідників різних спеціалізацій: соціологів, урбаністів, політологів, філософів, управлінців, громадських активістів та всіх зацікавлених осіб в модусі інтервенції проблематики міського простору.

Запропонована Вашій увазі теоретико–методологічна база дослідження пропонує широкий ряд інструментарію вивчення сучасного міста. Варто наголосити, що не зважаючи на постійно зростаючу увагу до міста як об’єктного поля досліджень ряду наукових напрямів, саме соціологічна наука пропонує ту матрицю аналізу, яка володіє найбільшим евристичним потенціалом для задоволення широкого ряду наукових інтенцій.

Невичерпна вдячність за підтримку, мотивацію та натхнення адресується науковому керівникові, рецензентам, родині та всім, хто на особистому рівні зробив свій внесок у підготовку цієї роботи.

ВСТУП

Якщо сутність життя складає інформація, що передається за допомогою генів, то суспільство та культура – ніщо інше як додаткова система для накопичення та зберігання інформації, і тоді саме місто – гігантський зовнішній пристрій для зберігання цієї інформації.

«Ghost in the Shell 2: Innocence»

На сьогоднішній день соціальні науки зазнають серію внутрішніх реконструкцій. Перш за все, характерним для соціального пізнання стає утворення міждисциплінарного простору соціально–гуманітарних дисциплін, пов'язаного з двома взаємозалежними процесами. З одного боку, спостерігається розмежування соціальних наук і виділення їх у самостійні галузі знання. З іншого боку, в процесі поділу наук на спеціалізації відбувається поглиблення взаємозв'язків між ними; моделі і методи одних дисциплін починають використовуватися іншими, нерідко модифікуючи предмет дослідження; з'являється можливість більш широкого і різноманітного використання соціального інструментарію. У результаті подібне міждисциплінарне співробітництво призводить не стільки до зміни цілей соціального дослідження, скільки до переорієнтації його інтересу, і, як наслідок, до необхідності перегляду дослідницьких процедур, які залучаються. Важливим питанням виявляється як можливо вписати тенденцію до міждисциплінарності сучасного соціального знання до

дослідження міста в соціологічному фокусі аналізу? Які дослідницькі схеми є можливим запропонувати з урахуванням зазначених умов? Дана наукова монографія ставить на меті окреслити можливі відповіді на ці та ряд інших актуальних наукових питань.

Відштовхуючись від підходу Дж. Александера щодо розуміння культури як структури, що побудована із символічних систем та має об'єктивування у дискурсах та наративах, враховуючи зауваження Л. Малес, що суспільство містить у собі соціокультурність саме як єдність, а не кожен компонент окремо, а відповідно між ними неможлива чітка демаркація, в соціокультурному аналізі соціальне та культурне можуть розділятися аналітично для зручності пізнавальних процедур, пропонуємо у подальшому сприймати в якості об'єкту дослідження *місто як культурний текст*. Предметна сфера запропонованого дослідження – *дискурсивне конструювання семантико-синтагматичного простору міста*. А залучення оптики соціокультурного аналізу дозволить виділити змістовні культурні коди у міському просторі. Останнім часом в Україні з'явилася низка наукових публікацій, у яких місто розглядається крізь призму соціокультурного підходу і які певною мірою врівноважують дослідження переважно демографічного та економіко–географічного спрямування. Серед авторів Л. Малес, В. Середа, М. Соболевська, О. Міхеєва, Я. Пасько, А. Стрельнікова, Ю. Сорока.

Говорячи про загальний вітчизняний досвід, зазначимо, що у галузі соціології міста працює низка відомих українських вчених, зокрема, йдеться про С. Макєєва, І. Прибиткову, О. Міхеєву, О. Мусієздова, А. Петренко–Лисак, В. Середу, Ю. Сороку, Л. Малес, Д. Судіна та ряд інших. Крім того, варто зазначити, що за останні десять років інтерес до міської проблематики в Україні виходить за межі наукових викладок університетської, академічної спільноти.

Місто стає об'єктом уваги дослідницьких установ та фондів, журналістських розвідок, урбаністичних та архітектурних центрів. Постійно збільшується кількість видань, в яких висвітлюються окремі сторони міських досліджень

Необхідно підкреслити, що за минулі десятиліття сформувалася російська школа урбаністики та групи дослідників, працюючих у межах соціології міста: В. Вахштайн, В. Глазичев, О. Трубіна, О. Запорожец, Н. Самутіна, Г. Ревзін, Д. Візгалов, О. Паченков, Г. Осадча, В. Ільїн, Я. Рощина та інші. Особливістю даної школи є те, що в своїх роботах російські вчені спираються як на дослідження зарубіжних урбаністів, так і на радянську традицію вивчення міста.

Серед дослідників міського простору, які є представниками абсолютно різних наукових напрямків особливо цікаві ідеї презентовані у роботах на тему потенційної еволюції міст, що виникли в урбаністиці у 50–60-х рр. ХХ ст. Серед концепцій цього періоду можна назвати «місто–структуру» І. Фрідмана, «просторове місто» групи японських метаболістів, «кібернетичне місто» Н. Шеффера, «біотехнічне місто» П. Солери, «місто–хмарочос» на 1,6 млн. жителів Ф. Райта, «тотальне місто» Ж. Бернара та ін. «Реляційний реалізм», представлено в роботах М. Емірбайера, Дж. Гудвіна, М. Сомерс, Ч. Тіллі, Е. Міші та ін. На користь релевантності «ассамбляжного мислення» щодо міста виступають В. Фаріас і Т. Бендер у книзі «Міські асамбляжі».

У роботі «Криза урбанізму. Чому міста роблять нас нещасними» Р. Флоріда розглядає кризу, що спричинила нинішній тип урбанізації. Відомий архітектор та урбаніст Й. Гел у своїй книзі «Міста для людей» пропонує свої висновки про те, як створювати або відновлювати міський простір з урахуванням людського виміру. Австралійський дослідник С. Маккуайр у роботі «Медійне місто: медіа, архітектура та міський простір» намагається зрозуміти, як міста перетворилися з індустриальних центрів на простори комунікації. Варто виділити нетривіальну

роботу Ч. Лендрі «Креативне місто». У книзі «Голодне місто: як їжа формує наше життя» К. Стіл розглядає як спосіб харчування характеризує розвиток міст.

Зазначимо, що, застосовуючи до дослідження міста поняття «дискурсу» ми тяжіємо до постструктуралістської аналітичної традиції, яка представлена у працях Р. Барта, Ю. Кристєвої, Ж. Лакана, М. Фуко, Е. Лакло і Ш. Муфф, Я. Торфінга. У методологічно близькому нам руслі розглядається поняття мови також у Р. Рорті та поняття комунікації у Н. Лумана, а ще вагомими є постмарксистські ідеї Л. Альтюссера і А. Грамші.

Аналіз комунікаційних практик стає можливим завдяки застосування лінгвістичної концепції дискурсивної діяльності Е. Бенвеніста, семіотики Р. Барта, А. Греймаса, герменевтики дискурсу П. Рікера, археології знання М. Фуко, теорії комунікативної дії Т. ван Дейка, семантико–прагматичного аспекту дискурсу під кутом зору теорії аргументації О. Дюкро, типології та структури типів дискурсу Г. Почепцова, Ф. Бацевича, дискурс як соціокультурне явище Н. Арутюнової, Ю. Габермаса, К. Серажим та ін.

Зосереджували свою увагу зокрема на розгляді дискурсу влади такі визнані теоретики, як Т. Адорно, Р. Барт, Ж. Бодрийяр, Р. Водак, Т. Ван Дейк, Е. Канетті, О. Кожев, Н. Луман, Г. Маркузе, П. Рікер, М. Фуко, Н. Чомські та інші. А тлумачення суті політичного дискурсу базуються на теоретичних засадах центрального поняття «дискурс» і розглядаються в працях Т. Ван Дейка, Р. Барта, М. Фуко, Ю. Габермаса.

Евристично цікаві ідеї, з нашої точки зору, запропоновано соціолінгвістом В. Карасиком. Він виділяє персональний (індивідуально–орієнтований) та інституційний (статусно–орієнтований) дискурс. Для нашого дослідження важливим є методологічна ситуація, в якій дискурси аналізуються в трьох вимірах: дискурсивна практика, текст і соціальна практика. Для

аналізу дискурсивної практики застосовується підхід Е. Лакло і Ш. Муффа до дискурсів ідентичності.

Окремим напрямом наукових інтервенцій є вивчення певних аспектів міських публічних просторів. До аналітики даного вектору звертаються як зарубіжні, так і вітчизняні вчені. Серед найбільш цікавих робіт необхідно зазначити напрацювання таких європейських та американських дослідників як: А. Лефевр, Л. Лофланд, Р. Сеннет, Дж. Джейкобс, К. Холанд, Дж. Гейл, М. Льоф, С. Ніссен, Д. Ло, а також ряд публікацій українських вчених, серед яких Л. Малес, М. Соболевська, А. Петренко–Лисак, В. Серeda, О. Злобіна, О. Ходус, І. Тищенко та ін. На сьогоднішній момент в зарубіжній науці є достатня кількість праць, орієнтованих на переосмислення процесів формування публічних просторів і публічного життя у сучасному світі. До них можна віднести роботи Дж. Уррі «Мобільність» та «Соціологія за межами товариств: види мобільності для ХХІ століття», З. Баумана «Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства» і «Плинна сучасність».

Також евристично цікаві ідеї, з нашої точки зору, пропонуються у межах інформаційної парадигми. Зокрема, описана М. Кастельсом мережева логіка системи. Оскільки, саме «мережа» є метафорою сучасної організації, то взаємодія індивідів у такій мережі, так само як взаємодія локальних спільнот між собою, багаторазово підсилює комунікації і підвищує можливості, адже «єдина організація, здатна до необтяжених забобонами зростання або самостійного навчання, є мережа». Доречно згадати про різницю між «спільнотами онлайн» і «онлайн–спільнотами», запропонованому нідерландським теоретиком нових медіа Яном ван Дейком.

Серед зарубіжних аналітиків зв'язок атмосфери і характеристик окремих міст розглядав С. Мілграм, афективна насиченість і емоційна прив'язаність як важливі складові атмосфери ставали предметом досліджень Т. Гріфферо,

Г. Шмітца, С. Вуда, вивчення атмосфери як поєднання міських ритмів і естетики, просторів і комунікаційних практик присутнє у роботах А. Лефевра, В. Антчак, Дж. Тібо, Д. Харві вивчав відносини влади і підпорядкування. Необхідно зауважити, що протягом останніх п'ятнадцяти років популярність стріт-арту як предмета досліджень постійно зростала. На цьому полі відзначилися такі автори як Р. Лахманн, Д. Феррел, Д. Брюер, Н. Макдональд і М. Міллер, які представили дуже цікаві та нетривіальні роботи, присвячені дослідження феномену графіті та стріт-арту.

З огляду на розвиток урбаністичних досліджень, помітне місце займають роботи потужних науковців, які працювали у межах соціології міста у другій половині ХХ століття та, в свою чергу, вплинули на розвиток досліджень архітектури у соціології. До них можна віднести Х. Бардта та Р. Кеніга, які дали поштовх до публікацій ряду авторів. Та слід зазначити, що дослідники вивчали у першу чергу місто у загальній системі, а не архітектуру як самостійний предмет досліджень. Згодом, вийшла з друку наукова публікація Х. Турна, а вже далі до обговорення проблематики архітектури зверталися фахівці з соціології культури (М. Макропулоса, Й. Фішер, В. Прігге), соціології міста (Г. Шуберт, Б. Шеферс, Х. Хойзерман, Й. Дангшат, В. Сібель, Х. Боденшатц). На думку Х. Делітца, цікавий аспект порушувався в роботах С. Сассен, К. Дьорхофер, С. Франк, К. Вереш, Ф. Будон. Зв'язок соціального контролю з архітектурним простором міста аналізує Дж. Шорт, який зазначає, що архітектура міста – це система символічної комунікації, яка свідчать про те, хто є носієм влади, на чому ця влада тримається.

Проблемна ситуація даного дослідження, як ми бачимо, обумовлена низкою викликів, які стоять перед сучасною теоретичною соціологією загалом та соціологією міста зокрема. З одного боку – це виклик міждисциплінарності, який виразно артикулюється у соціальних науках останніми десятиліттями та

певний вакуум соціологічного аналізу міста в українській науковій думці з урахуванням світових наукових тенденцій до дослідження текстуальності міського простору. З іншого – безпосередньою складністю та багатовимірністю об’єкта нашого дослідження – міського простору під впливом руху соціокультурних, історичних, економічних, політичних фреймів. А наукова проблема, яка вирішується в роботі, пов’язана із необхідністю розробки концептуальної схеми аналізу міста яка дозволить задовольнити умови проблемного поля.

Метою нашого дослідження є визначення характерних особливостей дискурсивного конструювання семантико–синтагматичного простору міста з урахуванням впливу соціокультурних та соціоісторичних фреймів на виробництво дискурсивних формацій міста як культурного тексту.

Для досягнення поставленої мети необхідним було вирішити ряд завдань:

- виявити основні характеристики корпусу наукових досліджень міської проблематики в класичному соціологічному теоретизуванні;
- зафіксувати теоретичні зсуви та методологічні повороти як базисні умови зміни характеру дискурсу щодо міста та визначити характер експлікації категорії «місто» в новітньому соціологічному теоретизуванні;
- обґрунтувати залучення соціокультурної матриці аналізу як основи дослідження феномену міста;
- розкрити евристичний потенціал семіотичного підходу до (де)кодування простору міста;
- продемонструвати можливості дискурс–аналітичної стратегії в дослідженні процесів конструювання текстуальності міських просторів;
- з’ясувати особливості (ре)презентації дискурсу влади в повсякденному просторі міста;

- виявити специфіку (де)конструювання публічних та приватних просторів міста;
- охарактеризувати міську ідентичність в локусі руху від «локальних спільнот» до «локальних мережевих спільнот»;
- проаналізувати процеси карнавалізації, естетизації, емоціоналізації міського простору як окремих елементів міського перфомансу;
- дослідити архітектурні об'єкти як елементи синтагматичного рівня міського простору;
- зафіксувати (ре)конфігурації дискурсу історичної та соціальної пам'яті як чинників трансформації архітектурних ландшафтів міста;
- виявити дискурсивне виробництво локальності в «ментальній архітектурі» та «ментальних мапах» міста.

Окреслені методологічні орієнтири та пріоритетні напрямки наукових інтенцій обумовили проблемно–тематичну структуру монографії, яка представлена чотирьома змістовними розділами.

У *першому* розділі – *«Місто як предмет інституціонального дискурсу науки»* основна увага зосереджена на виявленні специфіки корпусу наукових досліджень міської проблематики в класичному соціологічному теоретизуванні, окреслені теоретичні зсуви та методологічні повороти як базисні умови зміни характеру дискурсу щодо міста та визначено характер наукового дискурсу щодо міста в новітньому соціологічному теоретизуванні. Відповідно здійснений нами аналіз артикуляційних практик соціологічного теоретизування класичного періоду дозволив виділити характерні змістовні інтенції дискурсивної формації наукової площини зазначеного періоду: просторовість (фізична, географічна, соціальна) як атрибутивна категорія концептуалізації міста, економіко–політична (адміністративна) детермінованість динамічного

модусу міста, контурність та транзитивність розгляду міста в об'єктній сфері досліджень суб'єктів продукування дискурсу.

На основі теоретичного аналізу підтверджено наявність кризи класичної парадигми наукового пізнання під впливом зміни самої соціокультурної ситуації. Як результат – парадигмальний зсув, у першу чергу, в бік соціальної екзистенції у соціології, який фіксує не лише зміну наукових картин світу, але і трансформацію самого ядра історико–культурного процесу. Враховуючи думку ряду дослідників щодо об'єктивності змін у науковому полі починаючи з другої половини ХХ століття, проаналізовано вплив таких зрушень, на характер продукування дискурсу щодо міста: історичний, культуральний повороти, поворот до пам'яті людей, наративний поворот, афективний, лінгвістичний, прагматичний, семіотичний та етичний повороти, онтологічний, комунікаційний поворот і поворот до повсякденності.

Обґрунтовано дослідницький підхід до вивчення міста як тексту. Відповідно дискурсивність міської культури, сама наявність міського тексту дозволяють ставити в центр дослідницької уваги соціальність і культурогеність міста, залучаючи для цього різні, в тому числі і мовні інструменти. Стосовно міського тексту ці знаки повинні маркувати повсякденне життя міста. У зв'язку з цим виділяють два рівня текстів: текст міського середовища як синтезу територіального (культурний ландшафт) і просторового (події духовного життя) аспектів (тут мається на увазі семантика міського середовища, настроїв і дух міста); тексти міських спільнот, які використовують різні засоби комунікації, мови. Відповідно інтертекстуальність міського тексту реалізується завдяки семантиці міського середовища, яка конструює картину світу, реальність, володіючи семантичною структурою і образністю.

Другий розділ «Теоретико–методологічні стратегії аналізу міського простору» присвячено визначенню необхідних

методологічних орієнтирів дослідження міста як культурного тексту. Запропоновано використовувати соціокультурну матрицю як основу дослідження феномену міста, застосувати семіотичний підхід до (де)кодування простору міста та залучити дискурс–аналітичну стратегію в дослідженні процесів конструювання текстуальності міських просторів. Застосування соціокультурного підходу показало, що даний підхід дозволяє аналізувати історичний контекст мікро– і макроструктур соціальних взаємодій – від соціальних практик до базових інститутів, особливостей їхнього прояву і реалізації у ціннісних домінантах, соціальному і культурному досвіді особистості.

Експлікація схеми структури знака Г. Фреге розширює можливості вивчення міських об'єктів та предметів з позиції семіотичного підходу. Зокрема, модель «трикутника Фреге» у подальшому залучена у процес аналізу специфіки «гри» з семантикою міських топонімів у контексті процесів (де)конструкції ідеологічних символів міської тканини. А елементи семіотичного аналізу запропонованого Ф. де Соссюром дозволяють аналізувати мову, як і будь–яку знакову систему, у вигляді структури з фіксованою відповідністю знаків та значень. Окремі ідеї Ю. Лотмана дозволили розглядати місто, реалізуючи стиковку різних національних, соціальних, стильових кодів і текстів.

Евристично цікаві ідеї для нашого дослідження виокремлені у роботах У. Еко відносно семіотики архітектурних форм – архітектура у подальшому сприймається як знакова форма. Визначено, що сучасний семіотичний аналіз визначив три рівні дослідження знакових систем: синтагматичний, що вивчає структуру поєднання, співвідношення знаків та моделей; парадигматичний, який розглядає співвідношення між знаковими системами та тими, хто їх досліджує, інтерпретує та використовує; семантичний, що виявляє знаковий зміст явищ. Ми пропонуємо застосувати дану схему аналізу знакових систем до аналізу міста.

Особливо евристичною є етимологія слова «синтагматика». Запропоновано експлікувати термін «синтагматика» до аналізу міста: синтагматикою міського простору визначено організацію соціального простору міста фізичними об'єктами (архітектурні об'єкти, транспортні магістралі, ландшафтні зони – синтагми), порядок розташування та співвідношення яких, на рівні з семантичним оформленням, детермінує характер та специфіку загального тексту міста. А дискурс слід розуміти як мовно–знакове (вербальне/невербальне) вираження певної соціальної практики, яка впорядкована і систематизована особливим способом використання мови (усно – в формі індивідуальних та колективних практик мовлення або письмово – в текстуальній формі) та є детермінованою певною ментальністю, культурою, ідеологічно вкорінена й історично визначена. Відповідно виробники дискурсу (суб'єкти дискурсу) – особи, спільноти, інституції, які залучають до виробництва дискурсивних стратегій певні лінгвістично та культурно легітимізовані мовні тактики і стратегії та, як правило (але не обов'язково), займають владні (в широкому розумінні влади – символічна, політична, соціальна та ін.) позиції та забезпечують контроль дискурсу.

Надалі, в результаті аналітичної рефлексії теоретико–методологічних основ вивчення міста, пропонується авторська методологічна схема дослідження міста. Дискурсивні формації детерміновані когнітивними структурами соціокультурного та соціоісторичного фреймів. Пропонується розглядати дискурсивні формації представлені політичними практиками артикуляції (владний дискурс), інституціональними практиками артикуляції (науковий дискурс), повсякденними практиками артикуляції (дискурс ідентичності) та медійними практиками артикуляції (публічний дискурс). Дискурсивні формації створюють когнітивні та комунікативні структури простору міста та беруть участь у формуванні порядку дискурсу міста. Відповідно сформований порядок дискурсу міста здійснює

конструктивістський вплив на семантичний (об'єктивується у знаково–символічних кодах) та синтагматичний (об'єктивується в архітектурно–топографічному ландшафтах) простори міста. Семантичний та синтагматичний простори перманентно пов'язані між собою через складові елементи процесу дискурсивного виробництва такі як денотація (знаходить свій прояв в топоніміці міського простору), сигніфікація (презентується в міській повсякденності), маніфестація (представлена в міській ідентичності та локальних спільнотах). Результатом комбінаторної взаємодії зазначених елементів є дискурсивне виробництво міста як культурного тексту.

У третьому розділі – *«Інтеріоризація знаково–символічних кодів та суб'єктивація семантичного простору міста в повсякденності»* розглянуто (ре)презентацію дискурсу влади в повсякденному просторі міста, визначено специфіку (де)конструювання публічних та приватних просторів міста, простежено ідентифікаційний рух від «локальних спільнот» до «локальних мережевих спільнот», проаналізовано такі елементи міського перфомансу як карнавалізація, естетизація, емоціоналізація міського простору.

В роботі відмічено, що владний дискурс розгортається на різних рівнях суспільного життя – від макрорівня країни до локального рівня міських спільнот. Ми пропонуємо розглянути саме яким чином відбувається виробництва дискурсивних стратегій влади (зокрема політичної) саме на рівні простору міста. Відповідно важливою тезою для нашого дослідження є фіксація того, що в структуралістській та постструктуралістській парадигмі, які є базовими для аналізу дискурсу, предметом дослідження виступає семіотика міського середовища – «текст міста». А отже, дискурс влади (в інституційному аспекті) – це комплекс здійснюваних носіями влади публічних комунікативних актів імперативного характеру за допомогою спеціальної системи знаків «мови» влади і знаків «звичайної» мови. Відмічено, що у

постмодерному трактуванні політичної влади головний акцент робиться на тому, що в сучасному світі найефективнішим є використання «м'якої влади» – такий дискурс дозволяє, не використовуючи тиску та примусу, вплинути на ментальні структури масової свідомості.

В ході проведення авторського дослідження, спираючись на окремі положення постструктуралістської теорії дискурсу Е. Лакло і Ш. Муффа (суб'єкти дискурсу є представниками інституційних структур, які володіють владними повноваженнями), окремі положення семіотичного та структурно–лінгвістичного аналізу Ф. де Соссюра, ідеї Ю. Лотмана щодо процесів соціально–комунікативної функції тексту та враховуємо позицію Т. Ван Дейка відносно необхідності врахування екстралінгвістичних факторів формування текстів, запропоновано звернути увагу на масив політичних текстів суб'єктів владного дискурсу в місті (як приклад, обрано м.Дніпро).

Здійснений аналіз дав змогу зафіксувати частотний прояв ряду лексем суб'єктів владного дискурсу, які, в свою чергу, були розділені за категоріями та (ре)презентують головні модуси дискурсивних стратегій агентів владного дискурсу в місті. Серед змістовних рис дискурсивних формацій міста в політичних практиках артикуляції виділено дивергенцію і розходження думок, яка характеризується антитетичністю номінації та класифікації об'єктів, явищ, процесів міського простору суб'єктами виробництва дискурсивних стратегій «опозиційного» статусу. Також запропоновано матрицю аналізу владного дискурсу в міському просторі: владний дискурс у міському просторі ми розглядаємо як складне комунікативне явище, що охоплює різні види актуалізації владних позицій, які розглядають під кутом зору ментальних процесів і у зв'язку з екстралінгвальними, прагматичними, соціокультурними й іншими чинниками. Структурними складовими владного

дискурсу щодо міста, які формують когнітивну модель змісту міського простору, а також лінгвістичні знання про організацію дискурсу на макрорівні, тобто наративних схемах побудови міського «тексту», і на мікрорівні, під яким мають на увазі семантико–синтаксичні коди, є: стратегії владного дискурсу; граматологія владного дискурсу; інтенціональність владного дискурсу; ідіоми владного дискурсу.

Окремо проаналізовано публічні простри сучасного міста. Звернено увагу на гібридні публічно–приватні простори. Проаналізовано концепцію «третього місця» американського соціолога Р. Ольденбурга, яка являє собою досить детальну класифікацію міських територій, які є перехідними від класичних публічних просторів до реальної публічності. А також проаналізовано «четверті місця» – транзит(ив)ні, загальні, публічні, суспільні простори, засновані на практиках переходу, руху, тимчасового п(е)ребування, очікування, що надають людям відповідні даним функціям сервіс, простір і об'єкти. Застосовано схему Н. Мезенцевої для фіксації характеру зміни публічних просторів на прикладі м. Дніпра, до яких віднесено комерціалізацію публічних просторів, обмеження доступу, сакралізація публічних просторів, перехід основної ролі публічних просторів від комунікативних функцій до візуальних, інтимізація, одомашнення публічних просторів, відмова від орієнтації на власний транспортний засіб, віртуалізація публічних просторів, зростання ролі молів як публічних просторів.

Визначено, що конструктивістський підхід дозволяє розглядати міську ідентичність як соціокультурний конструкт, структура якого залежить від чинників впливу соціального середовища. Оскільки поступово змінюються самі характеристики локальності, то вона може мати як ландшафтну прив'язку до певної місцевості, так і розглядатися у позалокальній площині у розумінні процесу соціальної взаємодії, з подальшим перенесенням локальності у характер комунікацій.

Звернено увагу, що мережеві спільноти визнаються віртуальними фантомами, оскільки вони представлені в іншій реальності, ніж об'єктивна. Таким чином, у постіндустріальному суспільстві проявляється тенденція часткового переходу локальних спільнот до мережі інтернет. Режим комунікації локальних мережевих спільнот, пов'язаний з обговоренням громадських інтересів, може бути описаний і за допомогою теоретичної метафори французьких соціологів Л. Болтанські і Л. Тавено.

З метою емпіричної презентації теоретичної схеми зв'язку семантичного та синтагматичного просторів міста через механізм маніфестації було проведено авторське дослідження, об'єктом якого стали локальні мережеві спільноти м. Дніпра, представлені у просторі соціальної мережі Facebook. Для аналізу було відібрано кейс, який дозволяє продемонструвати, що комунікація у локальних мережевих спільнотах може протікати як у формі «публічних мережевих розмов», так і в дискретних режимах «сусідської» і «громадянської» комунікації. Зафіксовано одночасне функціонування локальних спільнот 4 рівнів територіального охоплення: загальноміська спільнота, локальна міська спільнота макрорівня (поширюється на адміністративний район у місті), мезорівня (поширюється на один із житлових масивів), мікрорівня (поширюється на квартал, вулицю, ОСББ).

У результаті улаштування порядку дискурсу міста комбінація семантичного та синтагматичного простору здійснена через сигніфікацію та маніфестацію зафіксована, у текстуальності міського перформансу. Ми пропонуємо звернути увагу на символічну кодифікацію синтагматичного простору в умовах посилення тенденції суспільства до вражень, індивідуалізації, візуалізації почуттів, перформансі повсякденності. У процесі аналізу специфіки розгортання карнавалізації міського життя, ми мали змогу виявити характерні особливості конструювання змістовних форм ідентичностей у просторі міста. Фіксується і зворотній механізм

інституціоналізації – із використанням інструментів карнавалу як способу організації міського простору спрощується процес «органічності» сприйняття нових культурних кодів.

Запропоновано звернути увагу на такі текстово–символічні висловлювання як елементи стріт-арту у семантико–синтагматичному просторі міста. Було здійснено візуальний аналіз елементів стріт-арту м. Дніпра та виділені змістовні інтенції дискурсивних стратегій, присутні в них. До виокремлених інтенцій відносяться: об'єкти стріт-арту загально–естетичної інтенції; елементи міського стріт-арту з інтенцією національної ідентичності; елементів міського стріт-арту з інтенцією міської ідентичності; елементи стріт-арту з інтенцією інкорпорації глобального маскульту; елементи стріт-арту з інтенцією інкорпорації національних культурних продуктів. У роботі також зафіксовано тенденцію до підвищення рівня «емоційності» міського простору через аналіз розгортання «негативного» полюсу емоцій – травмування, співпереживання, тобто визначено яким чином емоційний простір міста насичений елементами культурної травми. В якості конкретного кейсу існування культурної травми в сучасному українському суспільстві, розглянуто війну як один із модусів культурної травми. В результаті проведеного візуального аналізу було зафіксовано основні дискурсивні стратегії щодо війни – героїзація військових, презентація матеріальних артефактів бойових дій, актуалізація національної ідентичності, меморіальні практики, експлікація концепту війни в політичному полі, війна як елемент повсякденності, війна як трагедія.

Нарешті у розділі *четвертому «Особливості об'єктивації синтагматичного простору міста в соціокультурних ландшафтах»* здійснено аналіз архітектурних об'єктів як елементів синтагматичного рівня міського простору, визначено (ре)конфігурації дискурсу історичної та соціальної пам'яті як чинників трансформації архітектурних ландшафтів міста шляхом

виявлення характеру зміни топонімічної системи і (де)кодифікації «місць пам'яті» в міському просторі та простеження «рухливості» архітектурних форм як маркеру конверсії соціоісторичних умов існування міста, а також зафіксовано дискурсивне виробництво локальності в «ментальній архітектурі» та «ментальних мапах» міста. Звернено увагу, що символічний простір міста формується через здатність візуальних об'єктів до трансляції культурно–символічних кодів за допомогою геометричних, семантичних і естетичних характеристик. У даній роботі одним з ключових термінів є «архітектурні ландшафти», за допомогою якого представляється можливим аналіз комбінації синтагматичних форм у місті із змістовним культурно–ідеологічним наповненням. Підкреслено, що рухливість ментальних конструктів лежить в основі динаміки культурних кодів сприйняття архітектурного простору.

Оскільки концептуальна схема дослідження передбачає звернення до аналізу механізму денотації у семантико–синтагматичному просторі міста. Безпосередньо в даному випадку денотація проявляється у топонімічній системі міста. Когнітивні структури соціоісторичного фрейму існування міста детермінують рух у процесі денотації у дискурсивних формаціях. Оскільки динамічні процеси у просторі топоніміки міста нерозривно пов'язані із категорією історичної пам'яті, звернено особливу увагу на зв'язок між процесами (де)конструювання історичної пам'яті та онтологічним рівнем інтеріоризації цих змін. Запропоновано звернутися до визначення механізму та специфіки переходу від маркерів «радянського» до «українського» у семантичному та фізичному просторі міст. Аналіз показав, що нові топоніми можна об'єднати за певними критеріями у декілька змістовних груп. Було виділено п'ять основних критерії, покладених в основу до відбору нового топоніму — історичний базис, культурно–науковий базис,

нейтральний базис, географічний базис, актуальний соціально—політичний базис.

Зафіксовано специфіку взаємозв'язку ландшафтів пам'яті та публічного простору міста (в дискурсивному вимірі). Досить ілюстративною в даному випадку являється концепція «права на місто» А. Лефевра. Аналіз історико—дискурсивної структури меморіалів досить чітко показав тенденції, які пов'язані зі зменшенням радянського пласта меморіалів і збільшенням національного пласта. У якості наочного матеріалу для аналізу дискурсу історичної пам'яті у сучасному українському місті пропонується зафіксувати «тексти» архітектурних об'єктів міста. Візуальний код міста представлений симбіозом архітектурних стилів, які презентують змістовні символічні коди, які є характерними для різних історичних етапів існування міста.

Важливим питанням у контексті аналізу зв'язку синтагматичного простору міста із семантичним виявляється визначення специфіки сприйняття архітектурних об'єктів міського простору та характеру «зчитування» символічних кодів, які вони містять. Таким чином, проаналізувавши специфіку реконфігурації загально—знакової, текстової та меморіальної структури ментально—символічного центру міста у межах двох часових періодів, зробили певні висновки щодо особливостей змін ландшафтів пам'яті. У першу чергу, слід зазначити, що зміни у загальній знаковій структурі архітектурного простору ментально—символічного центру відображають процеси, які протікають на національному, пострадянському та глобальному рівнях.

Окрема увага була присвячена аналітиці ментального забарвлення пам'ятників у міському полі. Візуальний та змістовний аналіз результатів комбінації різних історико—культурних традицій містобудування, проектування та урбаномії дозволив зафіксувати специфічні та типові характеристики міського простору міста — від

католицького модернового стилю до індустріального домінування, конструктивізму, постмодернізму, ефектів «макдональдизації», національного романтизму тощо.

Емпіричну базу дослідження становлять матеріали ряду авторських дослідницьких проектів із залученням кількісної та якісної стратегій соціологічного дослідження:

Контент-аналіз текстів політичного дискурсу влади на предмет визначення домінуючих лексем. В якості документів для аналізу було обрано: офіційні звернення міського голови; кандидатів у народні депутати за мажоритарними округами в м. Дніпро (2019р.); тексти прес-релізів офіційних осіб місцевого самоврядування, опозиційних лідерів, активних суб'єктів політичного поля міста, оприлюднених на офіційному сайті міської ради та онлайн-платформах місцевих ЗМІ; тексти постів ключових осіб місцевого самоврядування та опозиційних лідерів (представників різних політичних партій) на особистих сторінках Facebook. Загальна кількість одиниць аналізу N=736. Період формування вибірки: 04.2019 – 10.2019 р. Інструмент аналізу: MAXQDA.

Дискурс-аналіз окремих текстів політичного дискурсу влади на предмет виявлення структурних складових владного дискурсу в місті через фіксацію змістовних рис дискурсивних формацій міста в політичних практиках артикуляції. Період проведення дослідження з травня по жовтень 2019 року (часовий проміжок публікації документів для аналізу). Загальна кількість одиниць аналізу 84. Критерії обмеження вибірки: персоналізація посту (від особи власника сторінки); виключення репостів новинних ресурсів; обрання в якості суб'єктів дискурсу, які потрапили до аналізу по 1 представнику від різних політичних сил, представлених в органах місцевого самоврядування міста).

З метою емпіричної презентації теоретичної схеми зв'язку семантичного та синтагматичного просторів міста через механізм маніфестації було проведено авторське соціологічне дослідження

методом дискурс–аналізу. Об’єктом дослідження стали локальні мережеві спільноти м. Дніпра, представлені у просторі соціальної мережі Facebook. Дослідження виконано в період з 05.2019 – 08.2019 р.

Змістовний контент–аналіз топонімичного простору міста на тему: «Топоніми м. Дніпра в умовах зміни ідеологічних конструкцій», виконано в період з 09.2017–10.2017 р. Джерелом вихідної інформації є офіційні документи, які містять рішення міської ради з урахуванням вимог, встановлених Законом України «Про засудження комуністичного та націонал–соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», відповідно до пропозицій міської комісії щодо найменування (перейменування) вулиць, провулків, проспектів, площ, парків, скверів, мостів та інших споруд на території міста Дніпра.

Серія напівструктурованих глибинного інтерв’ю (2017р., N=19) на предмет виявлення особливостей дискурсивних стратегій суб’єктів продукування нових топонімів у міському просторі. Вибір кола інформантів зумовлений їхнього залученістю у процес реалізації топонімичної реформи м. Дніпра. Зазначимо, що дослідження носить скоріше описовий характер, що дозволяє обмежено проілюструвати статус емпіричних висновків щодо характеру інтенцій до обґрунтування відбору одиниць нових топонімів.

Вивчення особливостей зміни семантики міста методом ментального картографування на тему: «Ментальна карта Дніпра: сприйняття простору міста студентами ДНУ ім. Олеса Гончара», виконано 04.2017 року (N=105).

Візуальний аналіз архівних фотоматеріалів міського простору різних історичних періодів та створення авторського фотоальбому окремих об’єктів міського ландшафту м. Дніпро (N=193) з метою визначення логіки організації архітектурних ландшафтів міста, процесів деномінації пам’ятних знаків,

візуальної презентації культурної травми у місті, елементів стріт-арту в міському просторі та окремих елементів процесів карнавалізації та естетизації простору міста.

Представлена у даній монографії концептуальна схема дослідження міського простору, безумовно не претендує на всю повноту висвітлення складної та різнопланової проблеми. Однак, ми все ж таки намагалися розглянути феномен міста в максимально широкому контексті, сповідуючи принципи міждисциплінарного підходу, але зберігаючи потенціал саме соціологічної оптики аналізу.

РОЗДІЛ 1

МІСТО ЯК ПРЕДМЕТ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО ДИСКУРСУ НАУКИ

1.1. Специфіка корпусу наукових досліджень міської проблематики в класичному соціологічному теоретизуванні

Науковий інтерес до вивчення міст і їхнього розвитку уперше проявився в першій половині XIX ст. і став своєрідною відповіддю на процеси урбанізації, розвиток старих і створення нових міст, підвищення їхньої економічної, політичної і культурної ролі, домінування міського населення над сільським. З моменту зародження соціологія міста була синтезом теоретичного знання і емпіричних досліджень. Її перші теоретичні конструкції охоплювали визначення поняття «місто», його структуру та функції, особливості міста як місця існування, причини виникнення міст, тенденції і чинники їхнього розвитку і зростання, особливості способу життя та міжособистісної комунікації в умовах міста.

За логікою нашого дослідження ми зосередимо всю свою увагу на специфічному та локальному виді просторового утворення, а саме – на міському просторі. Дослідник В. Лаврік, який у своїй статті аналізував етимологічні та соціологічні контексти поняття «місто», виділив інтегральне його визначення. Він трактує місто як поняття, що вказує на масштабне просторове та територіальне утворення, яке має такі особливості: щільність соціальних контактів мешканців, висока спеціалізація праці, конвертація різних видів капіталів для підтримки існування та діяльності людей [46, с. 44]. Отже, місто можна розглядати як

фізичне середовище, в межах якого існує високий рівень концентрації соціальних відносин.

При дослідженні проблематики міста в цілому Д. Буланова зазначає, що в науковій структурі існує спеціальна соціологічна теорія – соціологія міста, об'єктом пізнання якої є місто як соціально–просторове утворення, яке склалося історично та являє собою основну форму розселення людей. Предметом вивчення є механізм міського устрою як спосіб взаємозв'язку і взаємодії підсистем і їхніх властивостей, які складають структуру соціально–просторової системи міста [13]. Виходячи з цього, потрібно зазначити, що міська просторова проблематика в межах соціального та фізичного рівнів входить до предметного поля саме соціології міста.

Міський простір як об'єкт наукових досліджень може трактуватися як внутрішньо–структурне середовище міста, що існує на соціальному та фізичному рівнях. При цьому фізичний рівень є залежним від соціального через те, що конструюється в межах соціальних процесів та має штучний характер на відміну від природніх об'єктів. Подібне змістовне наповнення категорії «міський простір» потребує суттєвого уточнення з урахуванням предметної сфери нашого дослідження. Деталізація поняття місто в авторському дослідженні буде запропонована зрештою, після здійснення аналізу процесу концептуалізації даного поняття в соціологічному профілі та визначення специфіки домінуючих інтенцій інституціонального дискурсу соціологічної наукової площини на різних історичних етапах розвитку.

Для початку звернемо свою увагу на те, що у процесі становлення західної соціології міста сформувалися основні теоретико–методологічні ідеї і уявлення про місто, його сутність, причини виникнення, основні тенденції розвитку, історичну роль у долі цивілізації і, найголовніше, про соціологічну природу міста як особливого соціального феномена, осмислення якого є необхідним для розвитку сучасного суспільства. Згодом ці ідеї й

уявлення переросли в провідні школи та напрямки сучасної соціології міста, визначили основні соціологічні характеристики великого міста в дослідницькій парадигмі сучасної міської соціології та специфіку його соціологічного аналізу.

Для загальної систематизації українська дослідниця А. Денисюк виділяє кілька основних соціологічних напрямків дослідження міського простору в залежності від предметної сфери аналізу міста:

Перший напрямок – вивчення фізичного середовища міста, а саме його архітектурної специфіки. До цього напрямку належать підходи, в яких місто розуміють як структурований простір. Тому цей напрямок досліджує, в першу чергу, особливості фізичного структурування міста. У даному модусі можливе вивчення фізичних параметрів як самодостатніх, але близьким до соціології являється другий підхід у межах цього напрямку, де зосереджується увага на вивченні фізичних параметрів у зв'язку з соціальною реальністю. Цей напрям як приклад (але звісно не обмежується виключно ним), представлений у роботах Е. Бьорджеса [11] та Х. Хойта, де вивчалось районування міста з урахуванням специфіки його населення.

Другий напрямок пов'язаний з вивченням міського населення та його розподілу на соціальні групи. Саме в даному блоці акцентується увага на аналізі структури міського населення та специфіці міжгрупових відносин. До даного напрямку, наприклад, можна віднести Г. Зіммеля [39], М. Стопер, Д. Волкера, а також представники конфліктної теорії міста: К. Маркса [58], Д. Хервей, М. Кастельса [106] та ряд інших дослідників.

Третій вектор досліджує міський спосіб життя та організацію повсякденності. У межах даного напрямку можна виділити дві дослідницькі течії. Перша – це вивчення урбанізації, що є новою специфічною моделлю суспільного життя, яку вивчали такі

класики соціології як М. Вебер [21] та Г. Зіммель. Друга течія – це порівняльний аналіз сільського способу життя та життя міст раннього періоду, яка зустрічається в наукових доробках Ф. Тьоніса [87].

Четвертий напрямок вивчає семіотичне наповнення міського середовища. У межах цього напрямку місто розуміють та розглядають крізь призму значень певних об'єктів, функціональної інтерпретації форм, присутніх у міському середовищі [34, с. 139].

Ці попередні зауваження необхідні, щоб стало зрозумілим, що місто як категорія наукового дослідження має досить широкі межі. Безумовно, концепт «місто» невід'ємно пов'язаний з концептами «простір» та «територія». Пропонуємо для початку звернути увагу, яким чином проходило формування наукового дискурсу щодо міста в класичному періоді теоретизування соціологічної науки.

Просторові характеристики соціальних явищ не обов'язково ставали спеціальним предметом вивчення соціологів, але, так чи інакше, і класики науки, і сучасні дослідники приймають простір як контекст соціальної реальності, по-своєму вирішуючи, яке саме визначення простору доцільно і може бути застосовано в межах їхніх теоретичних досліджень. Враховуючи те, що наш дослідницький напрямок пов'язаний з просторовим аналізом, у першу чергу дамо теоретичне обґрунтування простору загалом та соціального простору в межах наукового поля соціології класичного етапу розвитку.

Так, А. Барковська зазначає, що поняття «простір» у людському мисленні являється одним із найбільш фундаментальних. Ми його розуміємо, в першу чергу, у синтезі з поняттям часу (хронотоп, просторово-часовий континуум), по-друге, як певну реальність, яка охоплює всіх людей [5, с. 52]. Щодо категорії більш близької до наукового поля соціології – «соціальний простір», слід зазначити, що дослідники не

поділяють єдиної загальної думки в розумінні даного явища. Існують різні чисто соціальні або соціально–фізичні трактування.

На нашу думку, А. Філіппов, найбільш повно та комплексно визначає дану категорію. По–перше, це упорядкований простір соціальних позицій, наприклад, статусів, які можуть існувати тільки за умови, що заняття однієї позиції виключає можливість заняття іншої одночасно, що досить схоже з об’єктами фізичного простору. По–друге, це може бути специфіка будь–якого простору, адже його структурні елементи мають соціальне походження. По–третє, це простір у фізичному розумінні, але на нього здійснюється проектування розподілу і співвіднесення соціальних позицій [93, с. 98–99].

Виходячи з цього, ми вважаємо, що фізичний простір існує як проекція соціального простору. Соціальний простір певною мірою відбивається в межах фізичного, тому можна стверджувати, що в даному випадку фізичний простір є соціальним конструктором. Так, наприклад, розглядаючи місто, можна помітити наскільки сильно його фізичний простір видозмінений через високу щільність населення та значну інтенсивність соціальних зв’язків.

Одними з перших соціологів–класиків, які свій дослідницький вектор спрямували на проблематику соціального простору та міста, є такі відомі соціологи як Е. Дюркгейм, М. Вебер, Г. Зіммель та Ф. Тьоніс. Вони аналізували, в першу чергу соціальний простір міста, зокрема, міський спосіб життя. Звичайно, лише на даному предметі урбаністичних досліджень у соціології не можна було б зупинитись, існує значна дослідницька база, яка стосується різних проблемних точок, тісно пов’язаних з таким територіально–просторовим утворенням як місто.

Необхідно зазначити, що одним з перших звернув увагу на певні аспекти життя міст французький вчений Е. Дюркгейм [37]. Ним була висунута і всебічно аргументована теза про

диференціацію праці як соціально–історичну основу міста. У роботі «Про суспільний розподіл праці» вчений наголошував, що кожне місто разом з безпосередньо прилеглими до нього околицями утворюють групу, всередині якої є розділення праці, відповідно індивіди групуються тут вже не у відповідності зі своїм походженням, але у відповідності з особливою природою соціальної діяльності, якій вони присвячують себе, а їхнє природне і необхідне середовище – це вже не органічне середовище, а професійне. Дюркгейм вважав, що міста завжди походять від потреби, що спонукає індивідів постійно знаходитися в максимально можливій близькості один до одного; вони представляються як точки, в яких соціальна маса стискається значно сильніше, ніж в інших.

Варто окремо наголосити на тому, що місто як соціокультурну гетерогенність, яка створює умови для формування і виокремлення специфічних міських спільнот, що, відповідно, різняться символічною та організаційною культурою, характеризують німецькі дослідники Г. Зіммель та М. Вебер – це єдині автори «класичного» періоду, які присвячували місту окремі праці соціологічного характеру. Отже, свій відлік соціологічний інтерес до проблем міського простору веде від фундаментальної праці М Вебера, присвяченій вивченню феномена міста [21]: місто постає тут, у першу чергу, як особливий спосіб життя, зумовлений цінностями і світоглядом мешканців, які його населяють. Як наголошує М. Вебер, з соціологічної точки зору місто – це населений пункт, отже, поселення в тісно прилеглих один до одного будинках, при цьому населення настільки велике, що в ньому відсутнє специфічне для суспільства сусідів особисте знайомство один з одним.

Проте, запропонувавши визначення, в основі якого лежить особливість соціальної взаємодії, класифікувати міста М. Вебер пропонує за їхнім переважаючим економічним компонентом. За М. Вебером, міський соціум може вважатися громадою, проте

вона відрізняється особливим, не традиційним, а міським характером, тобто виступає як об'єднання незалежних індивідів, що володіють рівними політичними правами і свободою економічних дій, що базується на приватній власності. Причому подібний тип громади склався тільки в західному світі: скажімо, «розчленування індійського суспільства на спадкові касти і ритуальне відокремлення професій виключали можливість виникнення містян як цілісного утворення і виникнення міської громади як такої», тому місто – феномен суто і виключно європейський.

А отже, М. Вебер у праці «Місто» [21] фактично першим визначив різницю між метафізичним простором міста та фізичними, територіальними його межами. Автор вирізняє два погляди на місто: економічний та політико–адміністративний. Останньому властива прив'язка до території, адже, на думку класика німецької соціології, у політико–адміністративному сенсі містом може вважатись та територія, яка за своїм економічним значенням не могла б претендувати на таку адміністративну позицію.

У своїй роботі «Історія господарювання: місто» М. Вебер досить переконливо продемонстрував, що не тільки економічні причини сприяли утворенню міст: поступова зміна й ускладнення соціальної структури (дифузія родоплемінних структур, розпад патріархальної і поява нуклеарної сім'ї, плюралізація суспільних форм господарювання, поява виробничих колективів і політичних спільнот), а також накопичення культурних зразків і моделей поведінки актуалізували вироблення нових механізмів соціокультурної інтеграції. Змінювалися також структура і засоби комунікації. Ці соціокультурні зміни з'являлися в новому (на відміну від традиційного) соціальному просторі взаємодії – міському просторі. Місто являє собою предметно–територіальну форму інтеграції нових соціальних структур і комунікативний простір нового типу, характерними рисами якого були

соціокультурна гетерогенність; прагнення до різноманітності та інновацій; поява особистісного виміру простору. Міста, за М. Вебером, стимулювали нові ідеї, нову культуру, структури управління.

Досить схожі результати представлені у теоретичних доробках В. Зомбарта. Вчений відмовився від уявлень щодо уніфікованості структури міста і виділив в якості самостійних об'єктів дослідження міста як економічну систему міста так і політико–адміністративну систему. У соціально–економічному плані він вперше підкреслив відмінність між «містом–споживанням» і «містом–виробництвом», яке, в свою чергу, могло виступати як ремісниче місто з локальною або далекою орієнтацією на ринок і як «торгове місто». Тим самим з'явилася традиція не тільки розрізняти функції міста, але й виділяти для конкретних міст домінуючі функції. Це дозволило послабити теоретичну конфронтацію в обговоренні ролі міст у суспільстві і тенденцій їхньої зміни.

Водночас К. Маркс [58] розглядав місто через призму своєї економічної теорії. Він чітко визначає опозицію міста і села, що дозволяє розглядати місто як центр розвитку економічної інфраструктури, ринку праці, промисловості і торгівлі. Інакше кажучи, в його завдання входило вивчення міста з точки зору розвитку продуктивних сил і класових протистоянь. Ранні класики розглядали людей і соціальні групи в місті в контексті макротеоретизування – як продукт історичної детермінації, масштабних економічних і соціальних перетворень.

Настільки ж чітко ідея формальної раціональності в якості базису нового виду відносин, властивих містам, простежується й у відомій праці Ф. Тьоніса «Спільнота і суспільство» [87]. Ф. Тьоніс розвинув дослідження М. Вебера щодо специфіки соціальних відносин між людьми як «маркера» міського способу життя. Вчений не надав чіткої дефініції міста, але поглибив розуміння цього феномена через співставлення категорій

«суспільство» та «спільнота» як типів взаємовідносин, що складаються у місті та у селі відповідно. У межах цього підходу місто можна визначити як соціально–просторове поселення людей, характерними рисами яких є розповсюдження комерційного складу характеру, слабкість родинних, сусідських зв'язків та ролі традиції, домінування мистецтва та релігії, професійна спеціалізація. Визначаючи всі соціальні відносини як вольові, в залежності від того, як описується воля в тому чи іншому випадку, для опису суспільних відносин Ф. Тьоніс ввів два терміни: «спільнота» («Gemeinschaft») і «громадськість» («Gesellschaft»). На численних прикладах німецьких міст Ф. Тьоніс показав, як саме проходив процес поступової появи та формування нового способу життя: «всі види зв'язків, в яких переважає сутнісна воля, я називаю «громада», а все ті, які формуються за допомогою виборчої волі або істотно нею зумовлені, – «громадськістю» [87].

Як зазначає вчений, у «спільноті» переважають органічні відносини, інстинкти і почуття, у «громадськості» – раціональний розум, і з плином часу «спільнотні» відносини все більше витісняються соціальністю «громадської». У великому місті теплі, дружні, «громадські» взаємини замінюються формальними, поверхневими, випадковими, знеособленими і функціональними. Однак Ф. Тьоніс підкреслював, що «Gesellschaft» не виключає «Gemeinschaft» (і навпаки): спосіб життя, що диктуються містом, не слід розуміти занадто вузько і схематично – це дуже складне і багатопланове явище.

Надалі особливу увагу необхідно звернути на формальну соціологію простору Г. Зіммеля [39]. Оскільки він одним із перших у соціологічному знанні запропонував формулу «соціологія простору». Певним підсумком окремих досліджень та публікацій у сфері осмислення простору стала його так звана «Велика соціологія», що містить у собі розділ «Простір та просторові порядки суспільства». Г. Зіммель розглядав основні

якості простору як форми (що в такому розумінні вже є просторовою характеристикою). На його думку, взаємодія людей є, окрім усього іншого, ще й наповненням простору. Кожна людина, яка оселяється на певній території та діє, заповнює собою, своєю субстанцією та дією певне місце. Між «заселеним» місцем однієї людини та таким самим місцем іншої розташований нічим не заповнений простір (або, по суті – ніщо), який наповнюється та оживає лише тоді, коли ці особи починають взаємодіяти. Із самим простором нічого не відбувається, значимим стає лише той смисл, який надають йому ті особи, що взаємодіють між собою. Тобто, значення має не абстрактний простір (який є нічим), а заселений, наповнений взаємодією, затребуваний [94, с. 68].

Ще одним важливим моментом з точки зору Г. Зіммеля [39] є просторова закріпленість, яка виявляє себе або у вигляді вимоги присутності у певному місці до члена групи (найвищою формою цього може бути громадянство), або як «точка обертання», тобто місце, де можуть стикатися між собою в цілому незалежні елементи (приміром, це може бути суд чи лікарня). Таке місце, за Г. Зіммелем, є центром кристалізації соціальних зв'язків, що не набули б чіткого оформлення без просторового закріплення.

Цікаві варіації на тему вивчення міста присутні у роботах В. Бен'яміна [9], який розглядав місто як репрезентант історичної епохи. Він використовував соціально-критичний підхід до аналізу міста та міських ландшафтів. Крім того, він виділяв поняття «фланера» як типу міського жителя, визначаючи разом з тим важливість руху в сприйнятті образу міста. Зокрема, на прикладі Москви 20-х років розглядає транзитивність нового соціалізму, засновану на соіснуванні державної бюрократичної машини і мовчазних імпровізацій індивідів, що займаються неформальною торгівлею і обміном. Транзитивність міста проявляється в протистоянні нової монументальної архітектури і

нагромадження наметів і коробок, розставлених по тротуарах тисячами вуличних торговців, які продають все, що завгодно [8].

У подальшому, як самостійний напрям, соціологія міста сформувалася у рамках Чиказької школи, зокрема у роботах Р. Парка [73], Е. Бьорджеса [11], Л. Вірта [25]. Так, Г. Артюх зазначає, що у міських дослідженнях соціологи Чикаго наголошували на таких важливих аспектах сучасного соціального життя, як міська просторова та демографічна експансія і домінування міста над сільською місцевістю (і, відповідно, міської західної цивілізації над сільськогосподарськими і сировинними периферіями) та відповідне зростання ролі міст. З урахуванням останньої тенденції, вони робили важливі кроки в аналізі впливу міської форми поселення на спосіб життя і повсякденні практики особистості. Урбаністичні дослідження, розробку процедур вивчення міста, теоретичний аналіз міських структур, процесів і способу життя можна вважати найважливішим внеском чиказької школи у розвиток соціології. Отже, серйозне місце в цих дослідженнях посідає конкретно–методологічне забезпечення, що й на сучасному етапі гарантує їхню актуальність [4, с. 349].

Праці Р. Парка, одного з засновників Чиказької школи, навряд чи можна віднести до так званої «великої теорії». Дослідницька практика цікавила його набагато більше. Тим не менш, його роботи стали серйозним поштовхом до розвитку соціології міста, соціальної екології, проблем соціалізації, маргінальності тощо. Місто він розглядав як єдиний соціальний організм та природне явище, що вміщує безліч соціальних фактів, які розвиваються за власними законами, незалежно від волі та дій людей. Завданнями дослідницької програми соціальної екології стало виявлення цих соціальних фактів (зокрема, конфліктів, випадків злочинної поведінки, міграцій тощо) з метою розробки системи соціального контролю.

Типова міська спільнота, за Р. Парком, складається з географічно окреслених та просторово означених ареалів (у різний спосіб у кожному окремому місті, хоча при наявності певного зразка – патерна). Виявляючи різницю між окремими міськими ареалами, вчений підкреслює важливість локалізації цих ареалів, позиції й мобільності як показників, що є необхідними для вимірювання, описування і, врешті-решт, пояснення соціальних феноменів. На його думку, у природних ареалах міста виникає не менш природне середовище буття соціальних груп. Услід за Г. Зіммелем Р. Парк [73] говорить про те, що саме великі міста найрадикальніше трансформували людське місце існування і нав'язали людям дисципліну майже повністю механізованого світу: у містах, особливо великих, де відбір і сегрегація населення зайшли як найдалі, проявляються морфологічні властивості, що не зустрічаються в менших за розміром популяційних агрегатах. Як приклад, вчений наводить Чикаго на початку ХХ ст., яке було прекрасною лабораторією для досліджень. Американський соціолог зробив усе можливе, для того, щоб дослідження міста були продовжені його учнями.

Наступником Р. Парка та Е. Бьорджеса в Чиказькій школі став Л. Вірт. Продовжуючи розглядати соціальне в тісному зв'язку з просторовим, Л. Вірт [25] відзначає цілу низку особливостей міського життя. Мешканці міста випрацьовують нові засоби орієнтування у міському просторі, стають більш чутливими до світу артефактів, дедалі більше віддаляючись від світу природи. Для міста характерною є боротьба за простір, використання окремих територій з максимальною економічною віддачою. Через високу мобільність відбувається швидка зміна членів спільноти, що зводить нанівець можливість підтримання між ними тривалих стосунків. Люди виявляються відірваними від організованих колективів, тому змушені докладати масу зусиль до об'єднання у групи на основі спільних інтересів. Такі групи не обмежені певною територією, характеризуються сильною

внутрішньою мобільністю, що й робить колективні дії у місті масштабними та непередбачуваними.

Тема свободи і самотності, що звучала ще у Г. Зіммеля, у Л. Вірта також отримує продовження: «Поверховість, анонімність і скороминущість міських соціальних зв'язків дозволяють зрозуміти ту розумову витонченість і ту раціональність, які зазвичай приписують мешканцям міст. Наші знайомі, як правило, пов'язані з нами відносинами користі в тому сенсі, що роль, яку відіграє кожен з них у нашому житті, розглядається нами цілком як засіб для досягнення наших цілей. Хоча індивід досягає певної міри емансипації або свободи, від особистого і емоційного контролю з боку близьких груп, одночасно він втрачає спонтанність самовираження, моральний дух і почуття участі, супутнє життя в інтегрованому суспільстві». Відмінними рисами міського способу життя Л. Вірт називає заміну первинних контактів вторинними, ослаблення родинних зв'язків, падіння соціальної значущості сім'ї, зникнення сусідства і підрив традиційної основи соціальної солідарності: «Сегментарний характер і утилітарна тональність міжособистісних відносин у місті знаходять своє інституціональне вираження в множенні спеціалізованих завдань, найбільш розвинену форму яких ми бачимо в професіях» [130].

Як відмічає О. Міхеєва [68], Л. Вірт пропонує три напрямки емпіричних досліджень урбанізму як особливого способу життя: як фізичної структури, що включає в себе популяційну базу, технологію і екологічний порядок; як системи соціальної організації, що включає характерну соціальну структуру, ряд соціальних інститутів і типовий патерн соціальних відносин; як набору установок і ідей, а також констеляцію особистостей, втягнутих у типові форми колективної поведінки і підлеглих характерним механізмам соціального контролю. У цілому ж, завдяки вченим Чиказької школи був накопичений значний емпіричний матеріал щодо просторового «закріплення» тих чи

інших соціальних явищ, а також розроблена ціла низка методів емпіричного вивчення міського простору.

Якщо ми звернемося до передумов дослідження міста в просторовому аналізі драматургічного підходу, то варто звернути увагу на зміст і значення соціального простору в роботах І. Гофмана, які головним чином зосереджені в главі «Зони і зональна поведінка» його роботи «Уявлення себе іншим у повсякденному житті» [28]. За точку відліку при визначенні меж зони береться індивідуальне сприйняття, щодо якого структурується простір, розпадаючись, в першу чергу, на передній і задній плани. Зони мають свої характеристики, які визначають можливості актора створювати і підтримувати враження, – вони мають певну «обстановку», «декорації», ретельно продуманий зовнішній вигляд і зовнішнє вираження (включаючи манери, мова і тощо) самої діючої особи. У закулісній зоні виявляються приховані від публіки факти, такі, наприклад, як зусилля по підготовці індивідуального та командного подання на авансцені. Передбачається, що «закулісна зона» – та, яка не використовується для керованого створення враження перед аудиторією [68].

Здійснений нами аналіз артикуляційних практик соціологічного теоретизування класичного періоду дозволяє виділити характерні змістовні інтенції дискурсивної формації наукової площини зазначеного періоду. До них ми можемо віднести наступні: просторовість (фізична, географічна, соціальна) як атрибутивна категорія концептуалізації міста, економіко–політична (адміністративна) детермінованість динамічного модусу міста, контурність та транзитивність розгляду міста в об'єктній сфері досліджень суб'єктів продукування дискурсу.

1.2. Теоретичні зсуви та методологічні повороти як базисні умови зміни характеру дискурсу щодо міста

На сьогоднішній день майже всі соціальні науки зазнають ряд внутрішніх реконструкцій. Перш за все, характерним для соціального пізнання стає виникнення міждисциплінарного простору соціально–гуманітарних дисциплін, пов'язаного з рядом взаємопов'язаних процесів. З одного боку, спостерігається розмежування соціальних наук і виділення їх у самостійні галузі знання. З іншого боку, в ході диференціації наук за різними спеціалізаціями відбувається посилення взаємозв'язків між ними; моделі і методи одних дисциплін починають використовуватися іншими, нерідко модифікуючи предмет дослідження; з'являється можливість більш широкого і різноманітного використання соціального інструментарію. У результаті подібне міждисциплінарне співробітництво призводить не лише до реконфігурації висхідних цілей досліджень, а й до перепрофілювання його інтересу, і, як наслідок, до необхідності перегляду дослідницьких процедур, які залучаються.

Як ми вже бачимо, класичний період розвитку та функціонування соціологічної науки був орієнтований на вивчення суспільства в загальному вигляді. Так, суспільство розглядалося як інтегрована єдність взаємопов'язаних та залежних один від одного механізмів, які забезпечують інтеграцію, комбінацію, синтез протилежних елементів: індивідуалізму акторів і інтерналізації інституційних норм, що обумовлюють колективну інтеграцію. Подібна дисоціація об'єктивного порядку і суб'єктивних цінностей є визначальною для епохи модерну.

Цілком можливим є визначення класичної соціології як пошуку окремого, іншого, відмінного шляху між імперативами раціонального економічного управління з одного боку, і вимогами моральності – з іншого. Подібне досить узагальнене визначення соціології, зрозуміло, не враховує глибокі відмінності

між рядом шкіл соціальної думки. Проте об'єднуючим для різних напрямків соціології є пошук можливих комбінацій між актором і системою, які майже завжди сприймаються відмінно, роз'єднано та дистанційно.

Цілком очевидно, що однією з причин зменшення евристичності залученості теоретичних конструктів класичної соціології є боротьба потужних соціальних рухів за визволення, рівність і цивільні права, у результаті змешується сила впливу бінарних опозицій. Досить значні зміни в характері соціологічної концептуалізації, обумовлені не лише досить суттєвими соціальними та економічними трансформаціями, але також і тим, що серед когорти соціологів нового покоління проявляється здатність до конструктивної критики існуючих теорій.

В той же час, досить дискусійним залишається думка, що об'єктивна реальність змінилася настільки радикально, що соціологічна теорія в її модерністському локусі стикнулася із неспроможністю до пояснення ряду процесів. І як наслідок, представники теоретичної соціології стурбовані сьогодні не лише пошуком соціальних коренів явищ реальності в її множині сенсів, а й тим, якими теоретичними конструктами позначити умови людського існування, що змінилися. Так, одні вчені з'ясовують наскільки «нормальна» з точки зору соціології як модернового проекту сьогоднішня захопленість дрібно-форматними суб'єктивно-змістовними конструкціями, що призводить до втрати історичної і загальносоціологічної перспективи; інші, відмовляючись від мікросоціальних побудов, віддають перевагу мікротехніці деідеологізації; треті намагаються об'єднати у своїх теоретичних побудовах об'єктивні структури і суб'єктивні значення.

Зазначимо, що сучасна соціологічна теорія характеризується відсутністю єдиної загальновизнаної теорії, а тому являє собою різноманіття підходів і способів концептуалізації соціальної дійсності. Таке різноманіття теоретичних надбань, що

доповнюють одне одного, сперечаються і критично переосмислюють власні висновки і надбання, суперечать і дискутують з приводу вихідних положень, де, як виявляється, крайнощі сходяться, зрештою утворює різнопланову та мозаїчну картину суспільного життя, що підтримує свою єдність завдяки соціологічній рефлексії.

Соціологічний дискурс не утримується в межах якоїсь однієї традиції, школи, напрямку, демонструючи значну дисперсію парадигмальних установок, за рахунок чого відбувається взаємозбагачення концепціями і поняттями. Некумулятивний характер соціологічного знання зумовлює як різносторонню критику в сучасних соціологічних теоріях попередніх теоретичних здобутків, так і спроби здійснити новий синтез старих суперечностей, дати власний прогноз розвитку соціологічного знання у майбутньому [1, с. 19].

У другій половині ХХ ст. ряд вчених почали фіксувати кризові явища класичної парадигми наукового пізнання під впливом змін соціокультурних фреймів. Подібні зміни призводять до парадигмального зрушення в напрямку соціальної екзистенції, що демонструє і зміну наукової картини світу, і водночас зміну характеру історико-культурного процесу. Поступовий перехід від «системи» як ключової категорії в концептуальному просторі класичної соціології до «фігурації» і «ризому», надають установку на презумпцію руйнування традиційних уявлень про структуру як семантично центровану і стабільно певну, ставить у фокус дослідницького інтересу питання щодо базових модусів розвитку соціуму, механізмів підтримки стабільності і соціального порядку¹. Відповідно

¹ Детальний змістовний аналіз характеру трансформації наукового дискурсу представлено у роботах за матеріалами дисертаційних досліджень таких українських соціологів як М. Соболевська, О. Зубареєва. Саме на запропоновану О. Зубаревою оптикою аналізу методологічних зрушень в науковому полі ми пропонуємо звернути особливу увагу. Див. *детальніше*: Зубарева О. І. Дискурс соціального контролю як об'єкт соціологічного теоретизування: методологічні реконфігурації/ Дис. ...канд.соціол.наук. 22.00.01. Д.:2015. 221с.

враховуючи ті методологічні рухи, які присутні у сучасному соціологічному теоретизуванні, постає необхідність у розробці нових стратегій дослідження соціальної реальності – в статичному та динамічному модусах.

Як влучно зазначає О. Зубарева, у контексті актуальної соціокультурної динаміки, класична соціологія, ядром якої була ідея відповідності між інституціоналізацією цінностей і соціалізацією акторів, і яка передбачала тотожність порядку (структури) і руху (функції), де модернізація і соціальна організація не ставилися під сумнів, приймалися як об'єктивна даність, опинилася в глибокій кризі. Соціальна реальність відповідно до міри прискорення і ускладнення соціокультурної динаміки, космополітизації процесів не вписувалася в омріяні раціоналістичні і логоцентричні перспективи.

В ході аналізу зрушень в методологічному полі, С. Кравченко [44, с. 19] наголошує: «справа не в теоретико–методологічних недоліках існуючих парадигм, до яких ми звикли і які вірою і правдою служили не одному поколінню соціологів. Проблема полягає в іншому: «організований, раціональний» соціум на наших очах став «старіти», знаходячи якісно інші характеристики – складності, що швидко збільшується»².

У зв'язку з вищезазначеним, вчені акцентують увагу на тому, що глобальні трансформації кінця ХХ – початку ХХІ ст. принесли з собою «кінець організованого капіталізму». Так С. Леш і Дж. Уррі вказали на перехід від національно організованих суспільств до соціуму «глобальної дезорганізації» [112]. Разом з тим, «нові реалії» уособлюють собою не просто хаос, а «глобальну складність», яка стала по–своєму організовуватися за рахунок руху до знакових, інформаційних і комунікаційних регуляторів, а також до утворення глобальних мереж, що

²² Цитування за О. Зубаревою: Дискурс соціального контролю як об'єкт соціологічного теоретизування: методологічні реконфігурації/ Дис. ...канд.соціол.наук. 22.00.01. Д.:2015. 221с.

затверджувалися поза конкретними спільнотами. Складний соціум виник не лише під впливом власне соціальних змін, але і завдяки радикальним технологічним, організаційним, комунікаційним інноваціям, які в спільній взаємодії на глобальному рівні реорганізували якості, що здавалися «універсальними» – простір і час [44, с. 20].

Усвідомлення обмеженості класичної соціології пов'язано з ціннісним зрушенням: визнанням цивілізаційної значущості модерністських, у тому числі традиційних, форм життя, так само як і цінності «квітучої складності культури» – генофонду цивілізаційних мутацій. Відмова від ідеології індустріальної експансії окреслила масштаби природних і культурних втрат, що складали ціну модернізації – ціну прогресу [43, с. 13].

Зафіксувавши зрушення в теоретико-методологічному полі соціологічної науки, ряд вітчизняних соціологів, зокрема О. Зубарева, звертається до теоретичних конструкцій, запропонованих П. Штомпкою [104], який констатує, що в сучасній науці відбувся серйозний зсув у напрямку до нової соціології соціальної екзистенції. Цю парадигму польський соціолог також називає соціологією повсякденного життя або третьою соціологією, що прийшла на зміну другій соціології дії і першій соціології систем. На думку П. Штомпки, ідея соціальної екзистенції, сфокусована на події в суспільстві людей, на рівні між структурами і діями, де обмеження структур і динаміка дій створюють реальні, спостережувані соціальні події, соціально індивідуальні практики, складові повсякденного життя, фактично – єдине життя, яке є у людей, і яке ані повністю детерміноване, ані повністю вільне³.

Осмислення існуючих реалій вимагало від соціологів нових легітимних схем концептуального освоєння соціальної дійсності, і проблематика соціальної системи та стабільності як центральна

³ Цитування за О. Зубаревою: Дискурс соціального контролю як об'єкт соціологічного теоретизування: методологічні реконфігурації/ Дис. ...канд.соціол.наук. 22.00.01. Д.:2015. 221с.

проблема, навколо якої розвивалася соціологія класичного періоду, не могла залишитися осторонь. У відповідь на виклики сучасності в теоретичному полі соціології, зафіксовано «новітні повороти», націлені на вироблення більш валідних теоретико–методологічних підходів, що дають змогу аналізувати «ускладнений соціум» [101, с. 15]⁴.

Зокрема, на особливу увагу заслуговують такі методологічні зрушення як: лінгвістичний поворот (П. Бурд'є, Л. Вітгенштейн, М. Хайдеггер, М. Фуко); рискологічний (У. Бек, Е. Гідденс, Н. Луман); матеріалістичний (Ф. Вандерберг, Б. Латур, Д. Пелс, К. Хезерингтон); культуральний (Дж. Александер), мережевий (Р. Емерсон, М. Кастельс, Р. Коллінз, Б. Уелман, Н. Луман), синергетичний (І. Пригожин, І. Стенгерс, Г. Хакен) та ін. Деякі науковці, серед яких Ж. Бодрійяр, Дж. Рітцер, стали вважати, що такі підходи так чи інакше утверджують нові постмодерністські науки соціального типу і співзвучні так званому постсоціальному повороту в соціології. Так К. Кнорр–Цетіна описує цей поворот як виклик стрижневим концептам інтеракції та солідарності людей. Аналіз постсоціального повороту припускає, що соціальні принципи і структури, які існували в минулому в західних суспільствах, порожніють, їхнє місце займають інші елементи і відносини, засновані на знанні і культурі споживання [102].

Відповідно варто звернути увагу на те, що ряд науковців зазначають, що модуси розвитку соціологічної теорії перебувають у відповідності до одного із методологічних поворотів – епістемологічного. Так, Ю. Резнік [76, с. 422] виділяє характерні риси епістемологічного повороту на які варто звернути свою увагу:

— зміна типів раціональності, що припускає відхід від ідеалів епохи Просвітництва, які проявлялися, зокрема, в уявленні про

⁴ Цитування за О. Зубаревою: Дискурс соціального контролю як об'єкт соціологічного теоретизування: методологічні реконфігурації/ Дис. ...канд.соціол.наук. 22.00.01. Д.:2015. 221с.

лінійний характер розвитку людської історії і раціональної підконтрольності соціальних процесів; звернення до обсягу людського досвіду осмислення світу;

— метатеоретичні трансформації стилю наукового мислення, що осмислюються як зміна погляду на проблему підвалин науки: на зміну ідеї універсального стандарту науковості приходить принцип соціокультурної обумовленості знання;

— заміна когнітивних принципів, тобто принципів побудови наукових теорій: відмова від природничої моделі отримання знання як єдино правомірної; усвідомлення того, що соціальне — не лише «об'єктивна даність», а й інтерпретуюча людиною смислова реальність.

Починаючи з другої половини ХХ ст. і з особливою інтенсивністю в останній його чверті соціально-гуманітарні науки, разом з епістемологічним поворотом, проходять через серію інших «поворотів». Російський соціолог Н. Романовський нарахував 12 таких «поворотів» у сучасній соціології, які він згрупував за кількома критеріями: повернення інтересу до ресурсів соціологічного знання, що раніше ігнорувалися (історичний, культуральний повороти, поворот до пам'яті людей); зміна емпіричної методики (наративний поворот); розширення підходів до розуміння соціальної дії і взаємодії (афективний, лінгвістичний, прагматичний, семіотичний та етичний повороти); загальнонаукові та методологічні зміни у підходах до об'єкта і предмета досліджень (онтологічний, комунікаційний поворот і поворот до повсякденності) [77, с. 22–23].

На особливу увагу в контексті даного дослідження заслуговують такі кардинальні зрушення в науковому теоретизуванні, як онтологічний, лінгвістичний та феноменологічний повороти в соціальних науках. Найбільше значення має той тип соціологічних поворотів, який торкається загальнонаукових та теоретико-методологічних змін у підходах до об'єкта і предмета досліджень, і, відповідно, повинен надавати

логіку і спрямованість всім іншим поворотам. Справді, процеси, що відбуваються в сучасній соціології, можна визначити як онтологічний поворот. Сутністю даного повороту слід вважати прагнення до онтологізації соціологічного пізнання, бажання вирватися з абстрактних теоретичних лабіринтів до теорії живої людини і її соціального оточення, порушити питання про сенс і загальну картину соціального світу очима цієї людини, продовжити об'єднання мікро– та макрорівнів соціології за допомогою категорії соціальної екзистенції та методології суб'єктивного реалізму [62, с. 161].

Онтологічний фундамент соціології утворений трансформаціями самої соціальної реальності: розпадом її на різні поля, руйнуванням соціальних зв'язків у великих спільнотах, зростанням значення невеликих соціальних груп з яскраво вираженою локальною солідарністю, ускладненням життєвих світів і множенням типів індивідуального досвіду, плюралізмом повсякденних практик [32, с. 18]. Ці процеси зумовили зростання наукового інтересу до локальних форм буття соціального та актуалізують дослідження міста як елементу соціальної реальності.

Мікроаналітична спрямованість дослідницьких стратегій у сучасній соціології задана феноменологічним поворотом у соціальних науках. Головне в феноменологічному проекті методології соціального аналізу – зрозуміти, як формується соціальне знання, як воно виходить з життєвого світу людини. Ці стратегії – альтернатива, насамперед, структурному функціоналізму та іншим напрямкам, в яких структури та інститути володіють більшою реальністю, ніж спільні дії індивідів. На відміну від моделі структурної соціальності, де жорстко зафіксовані елементи соціальної структури, феноменологічна соціологія, символічний інтеракціонізм, етнометодологія, драматургічна соціологія, когнітивна соціологія і інші споріднені їм рухи в соціології створюють інший образ

соціальної реальності, атрибутами якого є відкритість, становлення, переструктурування, перевизначення [32, с. 19]. Отже, соціально–феноменологічні зрушення в соціальній теорії відкривають нові можливості в дослідженні міського простору як об'єкту нашого аналізу, тобто дозволяють підкреслити динамічність, рухливість процесів конституювання системи знань про місто.

Вагоме значення для даного дослідження мають наслідки лінгвістичного повороту в соціально–гуманітарних науках, який почався ще наприкінці ХХ ст. та стався завдяки роботам таких вчених, як М. Фуко [96], Л. Вітгенштейн [24], Е. Гуссерль. Згодом ідеї щодо особливого статусу мовних практик та ролі термінологічних визначень знайшли своє відображення у працях постструктуралістів, про яких вже йшла мова раніше, Ж. Лакана, Ж. Дерріди [35], Ф. Де Сосюра [82], М. Бахтіна [7], Дж. Серля та інших представників лінгво–конструкціоністської парадигми. Крім того, важливу роль зіграла теорія Т. А. ван Дейка присвячена аналізу дискурсу та його соціальності, в якій акцентується увага на конструктивістському та маніпулятивному потенціалі дискурсу.

Методологічна основа лінгвістичного повороту була закладена аналітичною філософією, що ототожнювала реальність і текст та змістила фокус уваги дослідників від аналізу соціальних цінностей і норм до проблем виробництва значення: «практично незалежно від того, які саме прояви людської природи цікавлять дослідника, рано чи пізно він виявить, що досліджує проблеми, пов'язані з «мовою і комунікацією» [89, с. 61]. Мова відтворює соціальну реальність, це феномен, що містить всі основні характеристики і особливості цієї реальності, і водночас це засіб структуризації цієї реальності, один із інструментів, за допомогою якого дійсності надається соціальна впорядкованість. А отже, дискурс перш за все характеризується соціальною контекстуальністю [51, с. 3].

Отже, стає можливим вивчення фактів як репрезентацій дискурсивних механізмів. Відправною точкою дискурс–аналітичних підходів є твердження структуралістської та постструктуралістської лінгвістичної філософії про те, що ми отримуємо доступ до реальності через посередництво мови. За допомогою мови ми створюємо репрезентації реальності, які не просто відображають те, що в ній є, але і конструюють її. Безумовно ж, фізичні об'єкти існують, але вони набувають значення лише в дискурсі [41].

Суть повороту до матеріального в соціологічному теоретизування можна коротко викласти так: раніше статус матеріальних об'єктів був обмежений їхнім функціонуванням як інструментом дії, його інфраструктури або проекції соціальних смислів. Революція полягає в приписуванні об'єктам рівного з людьми статусу у виробництві дії. Концептуалізація матеріальних об'єктів як активних агентів, розпочата низкою соціальних вчених в 80–90–ті роки ХХ століття, кидає виклик класичній теорії соціальної дії. До цього моменту матеріальні об'єкти практично не існували для соціологів. З цього моменту будь–який соціолог, який відмовився від стратегії ігнорування концептуальних і методологічних нововведень, запропонованих теоретиками предметного світу, змушений перебудовувати мову соціального опису з урахуванням агентно–матеріального об'єкта.

Якщо соціальне життя стає можливим завдяки об'єктам зовнішнього світу, матеріальне в певному сенсі передує соціальному і детермінує його. Програма ANT передбачає семіотичну модель дії, а також нову соціологічну концепцію сенсу. Так Б. Латур [47] неодноразово вказував у своїх роботах, що його проект навіяний ідеями семіотики А. Греймаса. В актантних моделях А. Греймаса зрівнюється статус людей і речей у граматичному відношенні. З точки зору структури речення, статус агента дії залежить не від його природи (приналежність до

соціального або матеріального світу), а від положення в цьому реченні [38, с. 20].

Здійснюючи онтологізацію греймасовського аргументу, Б. Латур починає розглядати статус діючого згідно з моделлю слів у реченні. У роботі «Ірредукції», другої теоретичної частини книги «Пастеризація Франції», Б. Латур [47] у греймасовських термінах обґрунтовує твердження, що слова і речі наврядчи можуть бути розділені. Тут слід особливу увагу звернути на те, до чого відсилає смисловий зв'язок. Для цього потрібно зробити невеличкий відступ у філософію Ж. Дельоза, звідки Б. Латур запозичує концепцію сенсів. Для Ж. Дельоза [33] сенс є подією, яка супроводжує речення. Подія – це те, що з'єднує слова (знаки) і речі. Подієвий спосіб їх з'єднання саме і відрізняє латурівську семіотику від елементів семіотичного підходу, зазвичай використовуваних соціологами [71, с. 78].

Згідно Ж. Дельозу, у реченні можна виділити різні типи відносин: денотацію, маніфестацію, сигніфікацію. Подієвий зміст не обмежується жодним з цих типів відносин. Він не є денотативним, тому що в такому випадку він би атрибутував реальному стану справ, яке виражається реченням (кореспондентська теорія істини). Він не є маніфестацією, тому що не обмежений виразом психічних станів автора речення (так само як і впливом соціальних факторів, якщо ми розглядаємо ці поняття стосовно світу, а не тільки до мови). Не є він також і сигніфікацією, оскільки не обмежений структурою мови, через яку виражається речення. Таке розуміння категорії «сенс» найчастіше зустрічається в соціології. Сенс розглядається як універсальна модель, реалізована у взаємодії. Так, наприклад, у М. Вебера будь-яка дія може бути «прочитана» через код сенсу; у результаті вона буде віднесена до того чи іншого типу дії. Смисловий зв'язок встановлюється між світом цінностей і світом дії. Таким чином, дана модель передбачає, що за дією стоїть щось первинне (як правило, воно також номінується в якості

соціального). Говорячи семіотично, дія має зовнішній референт. Б. Латур, онтологізуючи також концепцію сенсу Ж. Дельози, пропонує модель циркулюючої референції, яка заперечує існування зовнішніх референтів.

Проте, як ми пам'ятаємо, Б. Латур спирається на моделі греймасовської семіотики, в межах якої долається відстань між словами і речами. У реченні немає різниці ні між людьми і речами, ні між матеріальними і нематеріальними сутностями, якщо вони займають певне положення. У зв'язку з цим В. Вахштайн пише: «Цей обманний маневр (фокусування на агентності речей) приховав під виглядом «повороту до матеріального» куди більш фундаментальний теоретичний зсув: положення матеріальних і нематеріальних актантів» [16, с. 95].

Іншими словами, діяти можуть і нематеріальні сутності (наприклад, ідеї); включення матеріального в якості третього елементу співвідношення осмисленого і соціального логічно тягне за собою включення його концептуальної пари—ідеального. Будь-яке встановлення смислових зв'язків обов'язково буде включати як матеріальні, так і ідеальні елементи. У текстах Б. Латура два названі трактування поєднані. Значення методологічної інтерпретації полягає в тому, щоб розглядати будь-які сутності як такі, що виробляють дію незалежно від їхньої природи (соціальне/матеріальне) або вкладу (підтримання/руйнування соціального порядку). У результаті аналіз соціальної дії розширюється до не-людських сутностей, що трактуються при цьому в якості активних учасників взаємодії. Сенс онтологічної інтерпретації полягає в тому, щоб розглядати як людських, так і не-людських акторів в залежності від ступеня їхньої стабілізації.

Поворот до матеріального, принаймі у варіанті акторно-мережевої теорії, не перевертає відносини між соціальним і матеріальним. Включення матеріальних об'єктів до зони соціологічного теоретизування не призводить до завищеного

трактуванні їхньої ролі, а сприяє ревізії співвідношення осмислене/соціальне. Так, якщо у М. Вебера соціальність вимагала додаткового елемента крім сенсу, у Б. Латура [47] сенс потребує додаткові умови. Нею стає взаємодія людських і не-людських акторів. Цей рух супроводжується перевизначенням категорій осмисленого і соціального, заснованому на онтологізації семіотичних моделей Греймаса і елементів філософії Ж. Дельоза.

По-перше, онтологічний статус соціальної дії редукується, так як соціальність – це не певного виду субстанція, а результат взаємодії різнорідних сутностей. По-друге, людина позбавляється привілейованого статусу в виробництві і маніпуляції сенсами. Нарешті, сенс розглядається як подієвий зв'язок, що з'єднує реальність та її репрезентації. Наслідком цього є те, що сенс будь-якої події не міститься в ній самій, а може бути виявлений в ланцюжку відсилань до інших подій. Як ми вже зазначали, у Б. Латура це знаходить відображення в моделі циркулюючої референції. Сенс тієї чи іншої дії є завжди тільки залишком сенсу, розподіленим у референційному ланцюжку. Однак це не залишок, що розуміється як нестача. Це залишок, зрозумілий як слід, свідоцтво взаємодії людей з іншими сутностями, онтологічно відмінними від них. Вирішуючи йти по слідах, що залишаються іншими, акторно-мережева теорія об'єднує людське і не-людське, матеріальне і нематеріальне в єдиний ланцюг, і тільки цілісність та розгорнення в цьому ланцюжку дозволяє нам говорити про осмисленість подій.

Зазначені нами реконструкції, що відбуваються в соціальних науках, змусили не тільки визнати існування міждисциплінарного простору і, як наслідок, переплетіння методів, що використовуються соціальними науками, а й взаємну інтеграцію методів соціології, антропології, психології та інших соціальних наук у цьому просторі. І нам варто звернути свою вагу на методологічний зсув у напрямку посилення позицій

конструктивістської парадигми. У цілому, застосування соціального конструктивізму дозволило внести новий акцент в ці реконструкції, а саме по-новому оцінити роль соціальних взаємодій і розглядати їх в якості одного з провідних чинників при створенні інтелектуального продукту.

Широкий ряд теорій, які утворюють ідейний простір парадигми конструктивізму, можна досить чітко розділити на три напрямки, або гілки: 1) конструктивізм у вузькому сенсі слова, 2) радикальний конструктивізм, 3) соціальний конструктивізм [90, с. 36].

Перший напрям. Конструктивізм – це різnorідна група теорій, створених у психології, соціології, філософії, які підкреслюють ідею конструктивної природи пізнання, мовну та культурно–історичну зумовленість свідомості, опосередкованість пізнання і розуміння світу індивідуальними конструктами, які формувались в онтогенезі, ідею конструктивного альтернативізму (безлічі способів концептуалізації подій) і плюралізму істини. Центральна ідея цього напрямку – уявлення про пізнання не як про відображення і репрезентації, але як про активну побудову образу пізнаваних предметів і подій у свідомості суб'єкта. Одне з ключових понять даного напрямку – поняття конструкту (категорії, категоризації і т. п.), від якого походить поняття «конструктивізм». У загальному сенсі конструкти – це способи тлумачення світу, своєрідні класифікаційно оціночні шаблони, які людина створює для передбачення подій і через які вона сприймає світ.

Другий напрям. Дану групу теорій утворюють комунікаційний конструктивізм П. Ватцлавіка, радикальний конструктивізм Е. фон Глазерсфельда [109], епістемологія замкнутості Х. фон Фьорстера, теорія автопоетичних структур У. Матурані і Ф. Варела, нейробіологічний конструктивізм Г. Рота. В обґрунтуванні вихідних категорій прихильники радикального конструктивізму звертаються не тільки до

психології та антропології, а й до таких теорій і дисциплін, як кібернетика, нейробіологія, до теорій комунікації, теорій систем і теорій самоорганізації (ідеї Н. Вінера, Р. Ешбі, Г. Бейтсон та інших). Час народження цього напрямку припадає приблизно на середину 70-х рр. ХХ ст. Радикальний конструктивізм – епістемологічна позиція, заснована на ідеях конструювання навколишнього світу живою системою, інформаційної замкнутості і самореферентності когнітивних систем (здатності до самоопису і замкнутості на самих себе), принципі придатності і життєздатності знання, невіддільності спостерігача від спостережуваного, ідеї автопоезіса (здатності системи до виробництва порядку завдяки власній активності).

Відмінність позиції радикального конструктивізму від конструктивізму в вузькому сенсі – у досить крайньому (з точки зору поширених теорій пізнання і здорового глузду) формулюванні ідеї конструювання знання, а також у зміщенні акцентів з аналізу впливу культури на аналіз характеристик біологічних організмів, нервової системи і мозку. Прихильники даного напрямку говорять про неможливість отримання знань ззовні, неможливість будь-якого перенесення, відкриття, відображення дійсності, пов'язуючи це з інформаційною замкнутістю живих організмів – неможливістю вийти за межі створеної ними когнітивної картини реальності. З цієї точки зору, наші знання значною мірою відображають специфіку структурної і функціональної організації нашого організму, нервової системи, мозку і мови в контексті їхньої взаємодії із середовищем. Центральна ідея радикального конструктивізму полягає в тому, що знання не є картиною об'єктивної дійсності, а швидше – певним способом організації і узгодження власного досвіду в процесі життєдіяльності.

Третій напрям. Родоначальниками цього напрямку є К. Герген [108], Р. Харрі [99], Дж. Шоттер [103]. Близькими для цього напрямку виступають: дискурсивна психологія

Дж. Поттера і М. Уезерелл, наративна психологія Т. Сарбіна і пізнього Дж. Брунера, теорія діалогічного «я» Г. Хермансена. Крім ідей постмодернізму і постструктуралізму, прихильники даного напрямку спираються на нарратологію, герменевтику, філософію діалогу, теорію мовних актів, літературознавство (ідеї Ф. Ніцше, Л. Вітгенштейна, М. Фуко, М. Бахтіна та інших). Соціальний конструктивізм виник в межах соціальної психології наприкінці 70-х рр. ХХ ст. Соціальний конструктивізм – це напрямок в соціальних науках, що визнає першорядну роль дискурсу і стосунків між людьми в конструюванні ними світу і власного «я», необхідність відмови від уявлення про загальні абсолютні істини, стандартах поведінки та психологічних процесах, що розглядає останні у співвіднесенні з культурою та історією конкретних спільнот, що закликає до багатоголосся і взаємозбагаченню різних дискурсів (мов і способів інтерпретації світу), демократизації та соціальному перетворенню свідомості людей.

Соціальний конструктивізм знаходиться в опозиції до традиційного для західної філософії і когнітивної науки трактування знання як продукту сприйняття і раціонального мислення суб'єкта. Саме в даній позиції соціальні конструкціоністи розходяться з представниками конструктивізму і радикального конструктивізму. Ми конструємо світ не індивідуально у своїй свідомості, а разом – у розмові, угодах, соціальних практиках. З позиції соціального конструкціонізму, все, що ми вважаємо існуючим, реальним, цінним, красивим, правильним, гідним для наукового або духовного осягнення, конструюється за допомогою мови в стосунках з іншими людьми. Різні конструкції світу тісно пов'язані з внутрішньо-груповою згодою в різних спільнотах (етнічних, професійних, наукових, релігійних) з приводу того, що існує і що є цінним. Таким чином, ключовими для соціального конструкціонізму стають поняття

спільноти, відносин між людьми, соціальних конвенцій, мови, дискурсу, наративу, діалогу, соціальних практик.

Незважаючи на те, що природничі науки нарівні з гуманітарними/соціальними випробували на собі серію реконструкцій, а саме – визнання впливу соціально–культурних чинників на науково–пізнавальну діяльність, щодо соціальних наук ми спостерігаємо певну специфіку. У цьому плані характерна точка зору Т. Лукмана [10], який стверджує, що, на відміну від природничих наук, для соціального пізнання характерно «щось», яке «не піддається прямому чи інструментально опосередкованому спостереженню або опису, сконструйованому в діяльності, що спрямовується практичною установкою в повсякденному житті, і реконструюється в теоретичній установці науки». Даний термін пояснюється А. Шюцем у поданій ним конструктивістській моделі пізнавальної діяльності. Хоча представлена А. Шюцем [125] дворівнева пізнавальна модель «конструктів», можливо, може викликати дискусії, проте в цій побудові є важливий момент, на який варто звернути увагу. У зв'язку з виявленням впливом соціальних аспектів на науково–пізнавальну діяльність у природничих науках об'єктивність наукових процедур лише частково ставиться під сумнів. Однак, конструктивістські моделі соціальних наук, і зокрема модель, представлену А. Шюцем передбачається повністю розглядати як результат інтерпретацій. У світлі соціально–конструктивістської парадигми соціальні інститути одночасно стали розглядатися як стабільні суспільні структури в контексті динамічно рухливих процесів інституціоналізації. Сформульований соціальними конструктивістами П. Бергером і Т. Лукманом [10] процес інституціоналізації включає в себе два аспекти: звільнення від створюючих її учасників соціальних взаємодій (екстеріоризації) і конституюваних світами об'єктів, відокремлених від суб'єктів (об'єктивації). Одночасно цей процес спирається на

буденність/повсякденність та типологізує знання у взаємодії «віч–на–віч» у процесі інтерсуб'єктивного спілкування.

В свою чергу С. Кравченко підкреслює, що у відповідь на виклики сучасного суспільства, зміни самих основ існування суспільства з дискурсивного поля наук соціально–гуманітарного профілю взагалі та соціології зокрема, почали зникати поняття суспільства і соціального інституту, що змусило, наприклад, Дж. Уррі, як засновника теоретичної концепції мобільності, поставити питання про переосмислення основ соціології [45, с. 238].

Аналізуючи роботи Дж. Уррі [92], Т. Мартиненко підкреслює, що наприклад, саме мобільність, як вважає Дж. Уррі, повинна стати предметом соціології, витіснивши з цього місця звичне нам «суспільство». У книзі «Соціологія за межами суспільств» він досліджує базові метафори – основні поняття, якими користується соціологія. Так, «структура», «порядок», «конфлікт» – елементарні поняття, звичні для соціології з часів класиків (як то: «соціальна структура», «порядок взаємодії») – це метафори, супутні традиційній ідеї «суспільства». Але саме поняття суспільства, як вважає науковець, сьогодні лише заважає дослідженню соціального життя: воно реїфікує, кристалізує образ суспільства як конкретної, обмеженої, територіально певної структури, одиниці якої належать до однієї національної культури. Це поняття з'явилося слідом за ідеєю європейської суверенної [60].

Відповідно до характерних рис сучасних наукових стратегій у полі соціологічного теоретизування відбувається перехід від образу суспільства до образу соціальної реальності, що презентується як відповідне поле гри із розподілом ролей у культурно-символічному просторі. Російські вчені О. Антіп'єв і Ю. Маркова [3, с. 83–84] наголошують, що А. Турен звертає увагу на те, як руйнуються класичні постулати науки. У межах таких змін у соціологічному знанні відбулося відділення

соціальної системи від діючої особи. Система стала осмислюватися як сукупність правил і примусів, які дійова особа має навчитися швидше використовувати або обходити, ніж поважати і вдосконалювати. Зі свого боку, індивід не став вже розумітися як громадянин, але як член первинних спільнот, пов'язаних з культурною традицією (субкультурою, маскультурою, національною культурою та ін.). Крім того, що особливо важливо, виявилися розділеними норми функціонування суспільства і його еволюція, історичний розвиток. Історична зміна перестала визначатися як прогрес чи модернізація. Вона стала характеризуватися як сукупність стратегій, які прагнуть оптимізувати вживання обмежених ресурсів і контролювати зони невизначеності. У цьому плані суспільство перестає бути об'єктом соціології, яка переключає свою увагу на вивчення специфіки суспільних відносин, взаємодій, поведінки людей⁵.

У цій ситуації більшість теоретиків заговорили про новий стан суспільства і «нову» соціологію постмодерну. Так, М. Мнацаканян відмічає, що по суті, постмодерн є епохою в розвитку людства, для якої характерне якісне збільшення невизначеності багатьох соціальних реалій, що пов'язаних з випадковістю, багатоваріантністю і альтернативністю розвитку, а також з виникненням віртуальних реальностей, в яких панують симулякри та симуляції. Це, на думку Е. Гідденса [27], свідчить про перехід від «радикального модерну» до «постмодерну». Подібні зміни буття відбуваються в контексті розривів у пізнанні. Соціальні трансформації в суспільстві постмодерну набувають відцентрованого і безладного характеру; істина знаходить ситуативну, локальну сутність; зміни буття в суспільстві постмодерну відбуваються в контексті розривів у пізнанні; особистість піддається суперечливій трансформації,

⁵ Цитування за О. Зубаревою: Дискурс соціального контролю як об'єкт соціологічного теоретизування: методологічні реконфігурації/ Дис. ...канд.соціол.наук. 22.00.01. Д.:2015. 221с.

розчленуванню, життєвий досвід носить фрагментарний характер; відчувається теоретична безпорадність в осмисленні тенденцій глобалізації; у соціумі виникає «спустошення» смислів повсякденного життя як результат вторгнення в нього абстрактних систем; координація політичних зусиль неможлива через зростання ролі локальності і дисперсії [69, с. 47].

Концептуалізації класичного типу, ядро яких складає універсальна соціальна концепція, розцінюються нині як соціально жорсткі. Соціальна теорія, побудована на класичних підставах (неважливо, чи є вона «традиційною» або «критичною»), заряджена прагненням включитися в програмування соціального цілого. У центр уваги сучасних методологій потрапляють теми соціальної нестабільності і нерівноважності, варіативності, пошуку альтернативних сценаріїв, дослідження маргінальності, перехідності, множинності соціальних, культурних та мовних практик. У фокусі опиняються повсякденні взаємодії. Помітно зростає інтерес до дії синергетичних механізмів. Що рвніше здавалося цільним і монолітним на очах розповзається на відносно автономні локальні області і підсистеми, анклавів і тимчасові (дисипативні) структури. Словом, реальність сприймається як неоднорідна і різноманітна. У новій пізнавальній ситуації опозиція між науковим дискурсом і повсякденним мисленням не розглядається більше в термінах істини-омани. Протиставлення «епістеми» і «докса», властиве класичній методології, втрачає абсолютний характер [43, с. 16-20].

Уявлення про індивіда як про нечленовану цілісність епохи модерну змінюється на концепцію «смерті суб'єкта» у філософському дискурсі постмодерну [100, с. 65]. Так О. Грицанов та М. Можейко відмічають, що «смерть суб'єкта» бере початок з концепції Р. Барта – «смерть автора» – метафоричний термін для позначення тенденції розмивання визначеності суб'єкт–об'єктної опозиції у межах

постмодерністської програми подолання традиції бінарizmu, що фіксує відмову постмодерністського типу мислення від презумпції суб'єкта в будь-яких версіях його артикуляції (інако-, полі- і, нарешті, без-суб'єктність «непізнаваного суб'єкта» епохи постмодерну) [29].

У відповідності із окресленими вище зрушеннями в теоретико-методологічному полі, дуже влучно зазначає О. Зубарева, що методологічними принципами дискурсивного поля соціології стають: релятивізм, когерентність, аналіз контекстів подій. Якщо модерністська соціальна теорія прагнула до універсального, позаісторичного, раціонального обґрунтування свого аналізу і критики суспільства, то постмодерністське мислення відкидає ці пошуки підстави і схиляється до релятивізму, ірраціоналізму і нігілізму⁶.

Загалом, постмодерністська критика модернізму звинувачує останній у когнітивному і епістемологічному поділі світу на дихотомічні пари: природа–культура, раціональність–ірраціональність, суб'єкт–об'єкт, норма–патологія, порядок–хаос тощо. Постмодернізм прагне скасувати ці бінарні опозиції, доводячи, що кордони, які розділяють їх, є невиразними і повинні визнатися породженням людської уяви. Також доцільно зазначити, що «нова» парадигма соціологічного знання пов'язана з відмовою від метафори свідомості як дзеркала зовнішнього світу. Вона значною мірою спирається на ідеї Л. Вітгенштейна, на його концепцію значення слова сполученого з конкретним видом соціальної практики (мовною грою). Тим самим когнітивний та комунікативний аспекти уявлень є невіддільними одне від одного.

Таким чином, зазначені методологічні зсуви створили фундамент для дослідження міста з урахуванням текстуальності та розумінням дискурсивної природи конструювання міського

⁶ Цитування за О. Зубаревою: Дискурс соціального контролю як об'єкт соціологічного теоретизування: методологічні реконфігурації/ Дис. ...канд.соціол.наук. 22.00.01. Д.:2015. 221с.

простору. Далі ми пропонуємо звернути увагу на те, яким чином зазначені теоретико–методологічні зміни в науковій площині вплинули на характер наукового дискурсу щодо міста у другій половині XX ст. – початку XXI ст. в соціологічній науці та суміжних галузях знань.

1.3. Експлікація категорії «місто» в новітньому соціологічному теоретизуванні

Зважаючи на зміни соціокультурного фону і зрушення у парадигмальному полі соціології, особливого значення набуває дискурс щодо міста, присутній у концептуальному просторі сучасного соціологічного теоретизування.

У межах даної наукової роботи нас цікавить той факт, що структуралістський аналіз міського життя має два різновиди: структурний функціоналізм і семантичний структуралізм. У першому варіанті місто виглядає як функціонально структурований простір – система зон життєдіяльності. У семіотичному структуралізмі місто виглядає як семіотична система – текст. Зображення містить два плани значень: культурно ратифіковані, загальнозначущі, виражені культурними кодами і значущі тільки для того, хто розглядає зображення. Зміст образу, таким чином, залежить від того, на що дивляться, хто дивиться і в якій ситуації це відбувається. Важливим фактором сприйняття середовища також є різні практики поведінки в міському середовищі – як раціонально–прагматичного, так і непрагматичного характеру: дозвілевого, ігрового, перформативного (фестивалі, свята, протести та ін.), у ході яких відбувається інтерпретація: наділення значенням і сенсом фрагментів міського середовища. Мінливість і

багатошаровість образу свідчать про те, що образ, особливо міста, це не поодинокий перцептивний акт, а когнітивна конструкція, яка відображає різні типи досвіду.

У конструктивістській парадигмі у фокус уваги потрапляє роль соціокультурного фону як смислоутворюючого контексту. У цьому плані можна говорити про такі моделі міста, як ціннісно-раціональний проект, міфологічний конструкт, ідеологічний проект, віртуальний проект, дизайн-проект іміджу міста. У феноменологічному горизонті артикулюється особлива процедура конструювання реальності – освоєння життєвого середовища. Сприйняття міського середовища являє собою не тільки когнітивне, а й інтенціональне відношення – процес конструювання реальності за допомогою додавання значущості її окремих фрагментах на деякому смисловому полі.

Міське середовище для сприйняття суб'єкта існує не само по собі, а носить реляційний характер: усі предмети середовища існують як елементи подій, які є значущими для суб'єкта сприйняття. Предмети міського середовища існують як елементи життєвого світу містян: вони свідчать, нагадують, вказують на те, що було, є або буде (має бути). Оскільки події як значуща система дій існують у смисловому контексті, то при його втраті окремі фрагменти міського середовища втрачають свою виразність або навіть зникають для сприйняття. У цій парадигмі акцентується увага на активності як образу, так і суб'єкта сприйняття. Тут ми б виділили три найбільш обговорювані теми: ландшафт влади, соціальна пам'ять і соціальні проблеми, які у подальшому отримують більш детальну увагу. Тема взаємовпливу політики, економіки та міського ландшафту виникла в рамках неомарксистської соціології міста у роботах А. Лефевра [48], Д. Харвей.

Дуже важливою тезою для нашого дослідження є фіксація того, що в структуралістській парадигмі предметом аналізу

виступає семіотика міського середовища – «текст міста». Варто більш детально розглянути даний постулат.

Отже, *місто як текст* існує у двох формах. *По-перше*, історично формується інтегральний образ міста, виражений його культурно-історичними особливостями. Цей образ, слідом за А. Лефевром, можна назвати «іконічним», при цьому «важливо підкреслити, що поняття «іконічного» образу слід розглядати широко. «Іконою» може стати не тільки об'єкт, але і подія, і самі абстрактні поняття, з якими асоціюються ці об'єкти». Прикладом іконічного образу міста є його офіційні зображення. *По-друге*, місто як текст існує у вигляді безлічі соціально-семантичних ситуацій – варіантів інтерпретації суб'єктами сприйняття міського середовища в цілому та її окремих фрагментів – тексти міських спільнот, що виникають у процесі повсякденних практик проживання і переживання міського середовища. Відповідно, А. Лефевр висунув тезу, що простір виробляється, а не просто є як певна об'єктивна даність. Це відбувається в ході того, що він називав соціальним виробництвом міського простору, безперервним і суперечливим процесом, пронизаним політикою та ідеологією, творенням і руйнуванням і непередбачуваним взаємодією простору, знання і влади [49].

У ході рецензування книги А. Лефевра «Виробництво простору» С. Львовський звертає нашу увагу на те, що вчений пропонує підхід до вивчення мови простору, який виявляється в багатьох випадках ресурсним. Він вважає, що, вивчаючи простір, ми повинні навчитися бачити його в трьох планах одночасно. Йдеться про так звану «*тріада Лефевра*».

Перший план – репрезентації простору. Те, як простір розуміється й інтерпретується професіоналами, чия робота з ним пов'язана: архітекторами, урбаністами, географами, інженерами і політиками. Це вони контролюють дешифрування відповідних практик, у результаті чого репрезентації простору виявляються репрезентаціями ідеологій. За А. Лефевром репрезентації

простору визначаються виробничими відносинами і тим порядком, який вони формують.

Другий план – простори репрезентації. Вони утворюються недискурсивним, повсякденним досвідом проживання простору. Приблизно це мають на увазі сучасні урбаністи, коли говорять про місце (place) у протилежність простору (space). «Батьківщина», або «мала батьківщина», або «будинок, де я виріс» якраз про це. Тут уявне невіддільне від реального, і саме тут ми бачимо відносини влади. Але, разом з тим, тут же виникає можливість появи «інших просторів», придатних для опору повсякденного порядку.

Третій план – це власне практики виробництва матеріальної форми соціального, наприклад, open space в офісі, публічний простір в місті або самовільне будівництво на околицях. Практики виробництва простору пов'язують репрезентації простору і простору репрезентації [53].

Водночас, для нашого подальшого дослідження особливої ваги набуває позиція аналізу міста французьким вченим М. де Серто [81]. Він представляє простір міста як простір символічних «тактик» поведінки, які різними способами освоєння і присвоєння об'єктивно існуючого середовища існування, що склалася історично, в єдності його об'єктних і суб'єктних структур. Розуміння міського простору як динамічної конфігурації ряду міських контекстів і повсякденних практик (людей і різних спільнот), пов'язаних з конкретним середовищем, зумовлює перехід від спроб визначення, що є «місто», до роботи з різними режимами бачення. Міське середовище є континуальним: має місце деяка протяжність, взаємозв'язок та взаємоперехід території, простору відносин, подій і ситуацій, і є процесуальним: воно являє собою потік змін, зміну ситуацій, безперервну виставу з різними дійовими особами і зміною декорацій.

Найбільш важливою тезою є сприйняття міста як тексту. У книзі «Винахід повсякденності». О. Марков наголошує, що місто, що розуміється як текст, відрізняється тим, що його «читачі» розташовуються в самому тексті. А міський текст багато в чому створюється розташуванням будинків, інфраструктурою транспорту, розподілом установ і зручністю засобів комунікації. Запропоноване М. де Серто прочитання «міста як тексту» виявляється набагато більш продуктивним, ніж екологічні плани перебудови сучасних міст [59, с. 61].

І, як ми бачимо, функціональна організація міської повсякденності піддається критиці Ф. Броделем, А. Лефевром, М. де Серто, П. Акройдом та ін. У функціоналістському ключі простір міста розглядається в концепціях нового урбанізму. Практики створення міських креативних зон і побудови креативності в організації також пов'язані з функціоналізацією соціальних та економічних відносин. Відсутність одного чіткого центру, розосередження виробничих, торгових та рекреативних зон у різних районах міста (і одночасно їх консолідація в межах торговельних центрів), значущість швидкого переміщення з однієї частини міста в іншу, підвищення ролі технічних комунікацій, різні «симбіози» людини і неорганічних форм (наприклад, людина і офіс, людина і транспорт, людина і гаджети) — все це характеризує простір і виникаюча в ньому міське середовище — як посттрадиційне та постіндустріальне.

Поряд з цим виразно простежується культурно—антропологічний підхід до міста як складного феномена з розгалуженими мережевими зв'язками та маятниковим рухом між різними полюсами. Так, З. Бауман [6] у статті з промовистою назвою «Місто страхів, місто надій» вбачає у стрімких змінах міського середовища своєрідну «перманентну революцію», що радикально змінює демографічну ситуацію, економічні й соціальні умови життя населення. На його думку, глобалізаційні процеси спричинили різке загострення між двома

новоутвореними соціальними групами, межа між якими визначається вже не стільки протистоянням по лінії «багатство — бідність», скільки ступенем інтегрованості у глобальний контекст. Цим зумовлений своєрідний парадокс: владні відносини відбуваються у глобалізованому «просторі потоків», а інтереси людей дедалі більше концентруються у локальному «просторі місць».

Поряд з представленими вище концепціями досить вагоме місце в межах постмодерністської методологічної традиції займає мережевий підхід. Згідно з ідеями провідних теоретиків в області мережевого аналізу М. Кастельса, Р. Емерсона, Р. Коллінза, Б. Уелмана, концептуальна ємність мережевої теорії припускає констатацію таких положень (відповідно до теорії М. Кастельса):

1) у сучасному світі люди занурені не в традиційні щільно пов'язані, з чіткими межами групи, а в слабко пов'язані, з розмитими межами, часто мінливі мережі;

2) соціальні спільноти перейшли від груп, заснованих на близькості місця проживання, до мереж, які продовжують служити джерелом «підтримки» (соціалізації);

3) більшість зв'язків у мережі неінтенсивні і вузькоспеціалізовані, внаслідок цього обсяг індивідуального соціального капіталу визначається розміром мережі [106, с. 423].

У свою чергу, М. Кастельс пише про зміни в соціологічній теорії, продиктовані частково розчаруванням існуючими методами опису міського товариства, і ставить завдання знайти задовільне пояснення подіям американської міської життя за останні 15 років. Він вимагав критичного «перегляду традицій соціальних наук, які вивчають місто, щоб виявити спотворюючий ідеологічний механізм і побачити в новому світлі отримані емпіричні факти».

Зокрема М. Кастельс намагається відповісти на наступне питання: чим відрізняється ця несподівано виникла нова теорія (або теорії) від колишньої соціології міста? У старій соціології

міста переважав функціоналістський підхід, і головними темами Чиказької школи були соціальна екологія і міський спосіб життя. Вони відгороджувалися від проблем міської економіки. Ядром дослідження М. Кастельса були класові відносини та інтереси конфліктуючих груп як причини нерівного доступу до дефіцитних міських ресурсів. Так як термін «міський», на його думку, є ідеологічною конструкцією, означуваному їм предмету варто дати нове тлумачення і представити як виробництво та трансформацію соціального простору. Головні компоненти соціального простору (обмін, споживання, управління і символічні елементи) визначаються за допомогою виробництва і відтворення робочої сили. Тому переважаючими силами в міському просторі виявляються (на прикладі капіталістичного розвитку) класові інтереси і класова боротьба.

Надалі М. Кастельс [106] вказує на те, що в сучасних містах з'являються паралельні простори, у мешканців яких формуються власні життєві світи. Структурні позиції в системі виробництва і споживання, пов'язані з певним способом життя, припускають кардинальні відмінності у фінансових коштах і соціокультурних навичках, що призводить до формування глобального мега-міста, яке М. Кастельс характеризує як дуальне. Дуальність міста означає не тільки протиставлення розкоші й убогості, але дуальною є також особлива соціальна структура, сформована інформаційною економікою. Логіка її розвитку сприяє поляризації суспільства, сегментації соціальних груп, ізоляції культур і сегрегації в процесі використання загального простору. Вчений стверджує, що мега-міста стали новою просторовою формою, яка виникла в результаті структурних трансформацій сучасних суспільств. Він називає мегаміста вузлами глобальної економіки, які або домінують у ній, або пов'язують з нею великі сегменти населення. Але, у будь-якому випадку мега-міста є надзвичайно привабливими для мігрантів, як внутрішніх, так і

зовнішніх. Внаслідок інтенсивної міграції соціальна структура мега–міст стає сильно поляризованої.

Цікаві варіації на тему потенційної еволюції міст виникли в урбаністиці у 50–60–х рр. ХХ ст. Саме тоді з'явився новий вид концепцій урбаністичного типу, які базуються на використанні просторових будівельних конструкцій. Серед концепцій цього періоду можна назвати *«місто–структуру»* І. Фрідмана, *«просторове місто»* групи японських метаболістів (Кензо Танге та ін.), *«кібернетичне місто»* Н. Шеффера, *«біотехнічне місто»* П. Солери, *«місто–хмарочос»* на 1,6 млн. жителів Ф. Райта, *«тотальне місто»* Ж. Бернара та ін. У даному випадку розроблялися такі ідеї, як місто, «підвішене» над землею на просторових конструкціях, «місто–міст» над річкою, затокою, океаном. Зображувалися міста із штучним мікрокліматом, що імітує природні умови, або, в іншому випадку, місто, виконане у вигляді однієї вежі, заввишки в декілька кілометрів. Інший приклад подібних концепцій – *місто–лабіринт*, усі будівлі якого зрослися поверхами, переходами транспортними магістралями. Саме в 50–60–х рр. в розвитку урбаністичних концепцій була досягнута деяка межа, коли більшість з них вже були швидше техноутопіями, а ніж практичною концепцією. У даному вигляді вони були вже мало придатні для реалізації на тому технічному рівні, який був досягнутий на той час.

Наприкінці 60–х рр. спостерігається різкий спад творчих пошуків в цій області, що говорить про те, що основні шляхи урбанізації були вже визначені і пошуки в цьому напрямі вичерпали себе. Надалі загалом можна виділити три ключові підходи представляють окремий інтерес у контексті вивчення міста: *«реляційний реалізм»*, *«мобільний урбанізм»*, *«теорію урбаністичних асамбляжів»*.

Перший напрямок, позначений як *«реляційний реалізм»*, представлено в роботах М. Емірбайера, Дж. Гудвіна, М. Сомерс, Ч. Тіллі, Е. Міші та ін. Спочатку він виникає як підхід,

комплементарний до підходу аналізу соціальних мереж. Мережевий підхід до аналізу соціальних процесів, що набрав популярність в кінці XX ст., критикувався за недостатню увагу до культурних і національних особливостей, ігнорування ситуативних контекстів. Реляційна соціологія зробила культурний поворот в аналізі соціальних мереж, оскільки вона поєднала структурні аспекти SNA і смислові мережі. У контексті вивчення соціопросторової нерівності міського середовища даний підхід допомагає, наприклад, пояснити процеси формування «репутації» міських місць і інших ментальних конструктів географічного простору.

Другий напрямок розглядає місто значно ширше ніж «міста–як–території»: описуються і аналізуються потоки, мобільності, мережі, які пронизують різні локуси соціального життя і об'єднують міста в глобальні структури. Засновником напрямку є вже згадуваний Дж. Уррі, який у своїх роботах наполягає на необхідності заміни онтологічного поняття «суспільство» терміном «мобільності» як більш адекватним для опису сучасних процесів. У контексті міських досліджень даний напрямок можна умовно позначити як мобільний урбанізм.

Третій напрямок виражено в роботах прихильників акторно–мережевої теорії Б. Латура [47]. Тут роблять акцент на комплексності та ролі матеріальних об'єктів у соціальному світі. Стосовно аналізу міста його можна назвати теорією емерджентних урбаністичних асамбляжів. Під поняттям «асамбляж» розуміється іманентний ефект об'єднання різнорідних елементів (людей, організацій, інструментів, об'єктів, технологій, текстів, організмів, інших міст). Також мається на увазі, що матеріальні об'єкти мають рівний потенціал впливу на навколишнє середовище поряд з індивідуальними акторами. На користь релевантності «ассамбляжного мислення» щодо міста виступають В. Фаріас і Т. Бендер у книзі «Міські асамбляжі». У роботі розглядається як акторно–мережева перспектива може

впливати на типи питань, які задаються по відношенню до міста, досліджуваних об'єктів і навколишнього оточення. Зокрема, В. Фаріас, наприклад, бачить місто «як відкритий будівельний майданчик», який «невпинно перезбирається на конкретних ділянках міської практики». Місто постає як пов'язані мережі (людські, інфраструктурні, архітектурні) [1, с. 99–101].

Провідні теоретики урбаністичних досліджень, зокрема Л. Мамфорд [113], розвиваючи думку про призначення міста, його головною функцією вважають трансляцію культурної спадщини людської цивілізації. Поряд із загальноприйнятими функціями міст вчений пропонує визначати важливіші, історично визначені й перевірені часом. У переліку специфічних функцій міста Л. Мамфорд визначає функцію притягування (місто збирає, притягує як магніт соціальних акторів і слугує полем для їхньої діяльності, максимально стимулюючи їх взаємодію); драматичного діалогу (місто розвивається через діалог, що підсумовує повноту життєвого досвіду); перемішування (різних культур, традицій, людей з різними заняттями, що створює ефект розширення можливостей людини), а також функцію матеріалізації та етеріалізації.

Визнаним авторитетом в галузі дослідження глобальних міст є професор Чиказького університету С. Сассен. Кожна її публікація підкріплена великим матеріалом польових досліджень [116–124]. Нижче будуть наведені основні положення її теорії глобальних міст, зроблені деякі висновки та узагальнення, що стосуються міст в умовах глобалізації. Дослідниця висвітлює економічний, політичний, соціальний і культурний аспекти формування глобальної спільноти в містах. На основі її досліджень можна спробувати визначити тенденції розвитку як самих міст, так і глобальної системи в цілому.

Основні положення своєї теорії С. Сассен викладає в книзі «Глобальне місто: Лондон, Нью-Йорк, Токіо» [116], де розглядає історичний аспект виникнення глобальних міст, їхню економічну,

політичну і соціальну роль у глобальній системі. Вона звертає увагу на суперечності, що виникають у ході глобалізації, на ті проблеми сучасності, які вислизують від опису в рамках теорії постіндустріального суспільства. Так з'являється новий тип міста – глобальне місто. Основні приклади таких міст: Лондона, Нью-Йорк, Токіо, Франкфурт і Париж, в останнє десятиліття – Москва. Ці міста одночасно пережили схожі зміни в їхньому економічному базисі і соціальній структурі. Щоб зрозуміти причини синхронних змін у цих містах, мало просто провести послідовне їх порівняння, потрібно розглянути процеси, що відбуваються в цих містах, у контексті тенденцій глобалізації.

Глобальні міста – не тільки вузлові точки для координації процесів, а й центри виробництва – виробництва спеціалізованих товарів і послуг, затребуваних логікою просторової розподіленості виробництв. У містах створюються інновації, формуються нові ринки. Важливість цього аспекту функціонування міст пов'язана як із наростання глобалізацією економіки, так і з експансією фінансової сфери. У містах виникає дихотомія між послугами та товарами. Починаючи з певного рівня інтелектуальних витрат, послуги, такі, як аудит або консалтинг, не сприймають як виробничий процес. Хоча насправді саме цей тип послуг становить лівову частку валового продукту глобальних міст.

Один з ключових компонентів просторової структури міст у розвинених країнах – субурбанізація. Її зазвичай пов'язують з експансією середнього класу, підвищенням рівня життя і економічним зростанням у розвинених країнах у цілому. Другий важливий момент – це викликана субурбанізацією житла, субурбанізація робочих місць: спочатку в передмістя переносилися фабрики, щоб позбавити центр міста від великих застарілих і неекологічних виробництв, потім телекомунікації уможливили субурбанізацію офісів. З початком субурбанізації колишній індустріальний центр міста перетворився на район

проживання малозабезпечених, котрі не можуть собі дозволити дома в більш престижних районах міста.

Також С. Сассен [120; 121] розглядає глобальне місто як результат діалектичної взаємодії електронного та фізичного простору і відповідних форм часу. Фізичний простір С. Сассен пов'язує з історичним порядком національної держави, електронний простір – з процесом глобалізації. Їхній перетин – онтологічний базис глобалізації. Але водночас глобалізація охоплює зовсім не всю земну кулю. Процеси глобалізації мають більше регіональні, ніж всесвітні форми, структуруючи економіку, політику, культуру і саму людину. Таким чином, нові простір і час доби глобалізації існують паралельно з основним простором і часом національної держави. Взаємодія їхніх відмінностей породила нові стратегічні можливості. Ці стратегічні можливості найбільш очевидні там, де перетин різних типів просторово-часових континумів приймає найбільш чіткі і послідовні форми. Такі форми виникають у глобальних містах.

У статті «Місто: збільшувальне скло для соціальної теорії» [119] С. Сассен висуває ряд загальнотеоретичних положень міської соціології, зокрема, вона пропонує розглядати місто як структурну одиницю дослідження, у межах якої і здійснюються всі значущі соціальні процеси, відмовитися від використання конструктору національної держави як базового. Національна держава, вважає С. Сассен, спотворює і переломлює процеси різного порядку, що здійснюються у межах глобалізації, лише всередині міста як територіального багаторівневого єдності глобалізація здійснює себе як така. У статті ставиться ряд питань, які повинні бути вирішені у межах нової методології вивчення міст, яку сподівається створити С. Сассен. Місто пов'язане з більш абстрактною соціологічною категорією центральності. Історично центральність корениться в центральному місті (мова йде про адміністративний, а не географічний центр). Зміни помітні в реконфігурації цієї категорії: центральне місто тепер – це тільки

одна з форм центральності. Центральність тепер конститується транснаціональною мережею міст, глобальними містами–регіонами і електронним простором.

Окремо відзначимо, що П. Тейлор [127; 128; 129] зробив вагомий внесок у міські дослідження, піднявши проблему, яку він сам називає «очевидним кризою» досліджень світових міст. Він заснував впливовий і відкритий для зовнішніх фахівців дослідний центр в університеті Лафборо, покликаний вивчати зв'язки між численними містами світу, причому переважно – хоча і не виключно – за допомогою аналізу діяльності офісів найбільших компаній, що надають бізнес–послуги.

Також евристично цікаві ідеї, з нашої точки зору, пропонує Й. Терборн [88]. Зокрема І. Вершиніна, детально вивчаючи роботи даного вченого, підкреслює, що він розглядає міста як символічні форми, які беруть участь у формуванні ідентичності. Тим самим соціолог продовжує розвивати ідеї Л. Мамфорда, для якого міста є головними зосередженнями влади і культури, однією з функцій яких є здійснення символічної комунікації. Однак Й. Терборн критикує не тільки Л. Мамфорда, але також теорії світових і глобальних міст Дж. Фрідмана, П. Тейлора і С. Сассен, звинувачуючи останніх у тому, що вони приділяють надмірну увагу економічним процесам і розглядають міста–економічні центри у міжнародних мережах. Шведський соціолог заявляє про парадигмальну кризу економічного підходу до даної теми. Й. Терборн пропонує зовсім інший підхід до вивчення міст – у нього відбувається зміщення акцентів з економічних аспектів на політичні. Він приділяє увагу як особливостями конструювання фізичного простору міст, так і тим смислам, які мають матеріальні об'єкти, тобто символічної складової, яка найбільш яскраво представлена в столицях. Він розглядає сучасні міста як багатопланові утворення, в яких можна побачити історію будівництва, економічну історію, історію культури і політичну

історію, і саме на основі історичного досвіду формується ідентичність [22, с. 228].

Відомий американський архітектор і урбаніст К. Лінч [50], починаючи з 60-х рр. минулого століття, здійснив серію досліджень, що мали на меті з'ясувати особливості сприйняття різними людьми одного й того самого міста – Бостона, Лос-Анджелеса, Нью-Джерсі. Він переконливо довів, що образ міста – категорія суб'єктивна, яка залежить від віку людини, її освіти, соціального статусу. Реальні деталі міського ландшафту слугують лише фоном, на якому кожен індивід вибудовує у своїй уяві картину міста. А завдання містознавця полягає у тому, щоб «розкрити значення форми як такої», дослідити пряме сприйняття людиною свого оточення». Проведена К. Лінчем наскрізна ідея індивідуальності образів міст, які майже ніколи не передаються іншим, але більшою чи меншою мірою співпадають із суспільним баченням – загальнофілософська і універсальна з точки зору впливу на впорядкування довкілля як такого.

У ході аналізу літератури, присвяченої сучасним містам, Е. Сойя [126] пропонує до застосування термін «постметрополіс» та виділяє шість основних дискурсів, в яких здійснюється його аналіз.

Перший дискурс будується навколо постфордистського індустріального метрополіса. Він зберігає уявлення про тісний зв'язок між процесами індустріалізації та урбанізації. Цей дискурс пронизує також нову літературу урбаністської соціології та існує як теоретична рамка розуміння порядку і безладу в сучасному місті.

Другий дискурс – дискурс глобалізації та становлення глобального міста. У деяких відносинах перший і другий дискурси конкурували. Дискурс, присвячений глобальним містам, був ослаблений неадекватним розумінням процесу індустріального реструктурування, а також присутністю

соціологізму як прихильності старим пояснювальним парадигмам.

Третій дискурс пов'язаний з формуванням «екзополіса». Йдеться про процес зростання міст на околицях, а також інших проявів урбанізації передмість.

Четвертий дискурс досліджує переструктуровану соціальну мозаїку. З цим дискурсом пов'язані роботи найбільшого числа соціологів–урбаністів.

П'ятий дискурс будується навколо понять «тюремне місто» або «тюремний архіпелаг» і пов'язується Е. Сойя з творчістю М. Девіса, який у своїх творах описує Лос–Анджелес як місто, переповнене в'язницями, з садистським вуличним середовищем, житловими районами, які перетворилися на стратегічні укріплення, огорожені та перебувають під охороною озброєних людей, як місто, що патрулюється і охороняється високотехнологічної поліцією.

Шостий дискурс Е. Сойя характеризує як сімсіті. Ключовим тут є поняття симулякру, яке розкривається відповідною позицією Ж. Бодрійяра. У межах цього дискурсу стверджується, що різноманітні симуляції реального світу все більше визначають урбаністську уяву і все більше проникають у повсякденне міське життя [23, с. 76–79].

У свій підхід Е. Сойя включає елементи постструктуралізму, постмодерного фемінізму, постколоніальних досліджень і постмарксистського аналізу.

Здійснений нами аналіз зафіксував ще широкий ряд цікавих та інформативних робіт з вивчення міст сучасними урбаністами. Більшість з них не є авторством суто академічних дослідників соціологічного профілю, але вони представляють та відображають саме міждисциплінарність та багатоплановість як одні з головних характеристик вивчення сучасних міст. Зокрема, ми пропонуємо звернути увагу на таких відомих авторів як

Р. Флоріда [95], Й. Гела [26], Ч. Лендрі [54], С. Маккуайра [55], К. Стіл [86], П. Нокса [110] та інших.

У роботі «Криза урбанізму. Чому міста роблять нас нещасними» Р. Флоріда [95] розглядає кризу, що спричинила нинішній тип урбанізації. Стрімкий розвиток міст і міських районів призвів до нестримного зростання орендних ставок і концентрації багатства. Він торкається теми рівності, і на макрорівні порівнюючи і мегаполіси різних країн, і на мікрорівні, порівнюючі райони всередині міст.

Відомий архітектор та урбаніст Й. Гел [26] у своїй книзі «Міста для людей» пропонує свої висновки про те, як створювати або відновлювати міський простір з урахуванням людського виміру. Він звертає увагу на те, що щоб отримати якісний міський простір, необхідно робити міста для людей, при плануванні в першу чергу робити акцент не на транспорті, а на спільнотах жителів, на городянах. Чотири ознаки хорошого міста – здорове, жваве, безпечне і екологічно стійке. Архітектор розробляв проекти вдосконалення міського середовища для Копенгагена, Стокгольма, Роттердама, Лондона, Сан-Франциско, Нью-Йорка, Москви та інших міст і залучає свій практичний досвід для формування нової концепції сприйняття та побудови міст.

Австралійський дослідник С. Маккуайр [55] у роботі «Медійне місто: медіа, архітектура та міський простір» намагається зрозуміти, як міста перетворилися з індустріальних центрів на простори комунікації. Він демонструє тісний взаємозв'язок історії архітектури та медіа, адже сучасні міста виникали і розвивалися паралельно з медійними технологіями. Соціальні практики взаємодіють з архітектурою, засоби масової комунікації впливають на соціальний досвід. Сучасне місто вже не можливо відділити від медіа. Виникнення та розвиток просторових медіаплатформ створило сплав медіа й архітектури – медійне місто.

Варто виділити нетривіальну роботу Ч. Лендрі [54] «Креативне місто». Відповідно до концепції креативного міста, культурні ресурси є сировиною, яка приходить на зміну класичних ресурсів збагачення і за рахунок якої формуються базові цінності міста. Завдяки культурним ресурсам конструюється імідж міст, сприятливий для залучення інвестицій і розвитку туризму. Головне завдання креативного міста – це створення інноваційного середовища, тому що креативність – це передумова для інновацій. Головним інструментом в створенні таких середовищ є творчі індустрії. Згідно Ч. Лендрі, інновація – це реалізація на практиці нової ідеї, яка отримана за допомогою креативного мислення представників креативного класу, які мешкають у місті. Ч. Лендрі вважає, що далеко не всі міста можна вважати абсолютно креативними. На його думку, є міста, які характеризуються тривалим періодом креативності, де протягом 150–200 років парадигма інноваційності домінувала на міській сцені. До таких міст він зараховує Нью-Йорк, Лондон, Амстердам, Токіо. У наступні десятиліття до них можуть приєднатися Мумбай, Шанхай або Буенос-Айрес.

У книзі «Голодне місто: як їжа формує наше життя» К. Стіл [86] розглядає як спосіб харчування розмежовує місто та село, формує транспортну інфраструктуру та систему утилізації відходів, впливає на архітектуру, створює робочі місця, визначає планування квартир і наповнення перших поверхів будинків. «Голодне місто» описує гігантський «харчовий ланцюг», який не просто обслуговує місто, а лежить в основі його способу життя [78].

Окремий інтерес представляє робота П. Нокса [110] «Палімпсести: біографії 50 міських районів. Аналізи кейсів про урбаністичні зміни зі всього світу», яка містить докладні дослідження архітектурної, економічної, соціальної історії, книга присвячує кожному з районів розглянутих автором міст по два–три розвороти зі стислими текстами та ретельно підібраними

фотоілюстраціями самого автора. Значну увагу автор приділяє історичному розвитку та нашаруванням різних епох та стилів життя у межах одного простору, що він бачить взагалі визначальним.

Окремим прикладом послідовних досліджень у галузі міської проблематики є російський науковий дискурс щодо міста. Необхідно підкреслити, що за минулі десятиліття сформувалася російська школа урбаністики та групи дослідників, працюючих у межах соціології міста: В. Вахштайн, В. Глазичев, О. Трубіна, О. Запорожец, Н. Самутіна, Г. Ревзін, Д. Візгалов, О. Паченков, Г. Осадча, В. Ільїн, Я. Рощина та інші. Особливістю даної школи є те, що в своїх роботах російські вчені спираються як на дослідження зарубіжних урбаністів, так і на радянську традицію вивчення міста. Цікавим кейсом співпраці групи з цих вчених є книга «Мікроурбанізм. Місто в деталях» [64], в якій представлено аналіз сучасного міста – транспортні маршрути у місті та їхня роль в освоєнні простору, міський перформанс, публічні простори та мережеве суспільство, графіті та стріт-арт у місті. Загалом ця робота пропонує сприймати мікроурбанізм в якості підходу, який передбачає можливість аналізу міста шляхом дослідження невеличких деталей в його просторі повсякденності.

Більш детальний у теоретичному та методологічному напрямках аналіз присутній у численних публікаціях відомого соціолога В. Вахштайна [15–20]. Значна частина його уваги зосереджена на вивченні повсякденного простору міста. Зокрема, він застосовує теорію фреймів, акторно–мережеву теорію до дослідження повсякденності, проводить концептуалізацію спільноти, звертається до соціології архітектурних об'єктів, вивчає хіпстерський урбанізм та пропонує ряд метафор для опису міста. Загалом досить часто в науковому дискурсі соціологічної науки російська школа соціології міста асоціюється саме з теоретико–методологічними доробками саме В. Вахштайна.

Важливим питанням також виявляється досвід вітчизняних українських вчених на шляху концептуалізації понять «місто», «простір», «урбанізм» та вивчення окремих векторів міської проблематики. Говорячи конкретно про вітчизняний досвід, зазначимо, що у галузі соціології міста працює низка відомих українських вчених, зокрема, йдеться про С. Макеєва, І. Прибиткову, О. Міхеєву, О. Мусієздова, А. Петренко–Лисак, В. Середу, Ю. Сороку, Л. Малес, Д. Судіна, А. Демичеву та ряд інших.

Останнім часом в Україні з'явилася низка наукових публікацій, у яких місто розглядається крізь призму соціокультурного підходу і які певною мірою врівноважують дослідження переважно демографічного та економіко–географічного спрямування. Колективна праця «Соціологія міста» створена дослідниками міста, які представляють донецьку, київську, львівську та харківську соціологічні школи, що наочно демонструє специфіку та розмаїття українських міст. Серед авторів Л. Малес, В. Середя, М. Соболевська, О. Міхеєва, Я. Пасько, А. Стрельнікова, Ю. Сорока.

Серед перелічених дослідників Л. Малес та І. Прибиткова працюють у напрямку дослідження структурування міста (зокрема, йдеться про дихотомію «приватне/публічне» у міському просторі та роль центру як частини міста). Але окремо відзначимо, що дослідницький інтерес Л. Малес [56; 57] широко охоплює різнопланові питання існування сучасних міст з позиції залучення евристичних можливостей соціокультурного підходу–символічні зміни в просторі міста, приватність у місті, картографування міського культурного простору, зміни в урбаномії та інші теми міської повсякденності.

Так львівська дослідниця В. Середя [79; 80; 114] звертається до аналізу проблемних питань у галузі дослідження міської ідентичності, виробництва міського простору за посередництвом пам'ятників і комемораційних практик, аналізує політики пам'яті

в міському просторі. А харківська соціологиня Ю. Сорока, у ході залучення соціокультурного підходу до аналізу ряду питань розвитку сучасного суспільства, звертає увагу в своїх дослідженнях на способи та форми сприйняття міста, які є актуальними для різних соціальних спільнот, співіснують у просторі та змінюють одне одного у часі. Вона підкреслює, що різноманітні культурні практики, ритуали, знаки та символи міського середовища з такої точки зору виступають засобами конструювання, закріплення та трансляції цих засобів сприйняття та образів групової ідентичності, сформованих на їхній основі [83, с. 455].

У свою чергу О. Міхеєва [66; 67; 68] звертається до аналізу соціального простору міста, публічних просторів, вивчає місто як поле символічних битв. Дослідниця наголошує, що від самого початку вивчення міста мало міждисциплінарний характер, поєднуючи в собі історичне, соціологічне, економічне, культурологічне, мистецтвознавче, містобудівне, психологічне, кримінологічне та інші його бачення. Відповідно, варто це враховувати в методиках дослідження міського простору. Також О. Міхеєва разом з В. Середою проводить дослідження особливостей змін соціального простору міста в контексті внутрішніх міграцій.

Харківський соціолог О. Мусієздов вивчає питання міської ідентичності. У своїй ґрунтовній роботі «Міська ідентичність у (пост)сучасному суспільстві: український досвід» [70] вчений звертається до аналізу таких питань як місто як уявлена спільнота, особливості конструювання уявлень про місто, пам'ять та міська ідентичність, місто та міський спосіб життя. Окремо розглядає інтерпретації ідентичності у соціогуманітарному знанні та проводить власні емпіричні дослідження міської ідентичності, у результаті яких приходить до висновку, що жодне місто не можна інтерпретувати як повністю постсучасне/постмодерне –

скоріше можна говорити про поєднання у майже кожному місті модерних, постмодерних й навіть домодерних елементів.

Крім того, варто зазначити, що за останні десять років інтерес до міської проблематики в Україні виходить за межі наукових викладок університетської, академічної спільноти. Місто стає об'єктом уваги дослідницьких установ та фондів, журналістських розвідок, урбаністичних та архітектурних центрів. Постійно збільшується кількість видань, в яких висвітлюються окремі сторони міських досліджень⁷.

Цікавий кейс у даному напрямку, наприклад, дослідження міського простору представлені у комплексних виданнях «Анатомія міста: Київ. Урбаністичні студії 1», «Місто й оновлення. Урбаністичні студії 2», «(Не)задоволення публічними просторами. Урбаністичні студії 3», «Урбанізм і фемінізм. Урбаністичні студії 4».

У першому виданні автори звертаються до метафори тіла, використаної у назві збірки, що пов'язана з пошуком структури, яка змогла б охопити множинність міських процесів та способів їх осмислення. Наче в анатомічному словнику, ми виділяємо елементи тіла міста, але і надалі сприймаємо їх цілісно. Дослідження проходить через кілька рівнів наближення і рухається від всеосяжного погляду на міський організм до проблеми окремої локації [2].

У другому виданні команда редколегії звернулася до спільноти урбаністичних дослідників світу і в результаті

⁷ Тут варто навести приклади найбільш інформативних проектів, які розширюються можливості міждисциплінарної комунікації дослідників в сфері вивчення міста. Українська урбаністична платформа Mistosite. Створюють спільний інформаційний простір для активістів і професіоналів у сфері міського розвитку в Україні. <https://mistosite.org.ua/>; Київський міський журнал «Хмарочос» публікує свіжі новини, цікаві статті про події у Києві, розвиток міста, аналітичні огляди, результати досліджень. <https://hmarochos.kiev.ua/>; Журнал «Простір» - науково-популярний онлайн-журнал з дискусійним майданчиком, присвячений дослідженню життєвого простору міста. <https://www.prostranstvo.media/>; Електронний часопис «Місто: історія, культура, суспільство». Журнал має за мету розвиток міських студій, інституціоналізацію цієї царини в Україні та створення мережі дослідників міста. <http://mics.org.ua/>.

отримала матеріал, як процеси оновлення впливають на фізичну та соціальну реальність сьогоденних міст в різних країнах [65].

У третьому виданні редактори ставили собі за мету продемонструвати важливість переосмислення політичної ролі відкритих публічних просторів міста в їхніх історичних, соціальних, економічних, культурних і географічних контекстах. Статті, об'єднанні у збірнику задають аналітичну рамку для осмислення публічного простору в контексті сучасної урбанізації. Авторський склад представлений спеціалістами у галузі соціології, філософії, культурології, історії, антропології, архітектури, урбаністики. Саме в межах даного аналітичного екскурсу представлена концептуалізація сучасного публічного простору міста з урахуванням актуального соціокультурного контексті дослідження [72].

У четвертому виданні увага зосереджена на ракурсі побутування чоловіків та жінок у публічному просторі і водночас специфіку облаштування самого цього простору [91].

Цікавим також видається досвід візуального аналізу архітектурних форм, який представлено в роботі Є. Губкіної, О. Бикова [30] «Soviet Modernism. Brutalism. Post-Modernism. Buildings and Structures in Ukraine 1955–1991». Автори книги здійснили широкомасштабні дослідження і пропонують переосмислити післявоєнну радянську архітектуру. Фотографії документують будівлі в їхньому сучасному стані, а критика й аналіз допомагають зрозуміти глобальний, історичний та політичний контекст багатогранного модерністського архітектурного руху.

Таким чином, ми можемо говорити, що в полі наукового інтересу перебуває широкий ряд питань, пов'язаних з вивченням міського простору. Аналіз і детальний розгляд цих публікацій може стати об'єктом окремого наукового дослідження в фокусі соціології.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

Концепт міста можна розглядати як основоположний феномен сучасного суспільства та культури, який є осередком політичних, економічних і культурних зв'язків та продукує ідеї та традиції свого часу. Все частіше соціологи, культурологи, історики та філософи стверджують, що місто являє собою не тільки конкретний локус, а й «розумовий конструкт», «ментальний образ». Тому створення нових концепцій у сфері осмислення концепту міста знаходить актуальність і теоретичну значимість. Концепт міста набуває все більшого значення в житті сучасної людини, тому що він формує його світогляд, а також особливості суспільства, членом якого є людина. Місто – це і реальний соціальний простір, і компонент картини світу, який, до того ж, мінливий у часі, тому що з необхідністю фіксує всі історичні трансформації світосприйняття містян. Місто виступає універсальною культурною константою, тому воно може бути сприйняте в координатах коду культури, трансльованого в різних сферах – у політиці, економіці, релігії, етики та ін. Як реалізація коду культури, концепт міста має структурні рівні – інтуїтивний, символічний, дискурсивний.

Здійснений нами аналіз специфіки корпусу наукових досліджень міської проблематики в класичному соціологічному теоретизуванні продемонстрував, що переважна кількість наукових розвідок раннього періоду розвитку соціологічної науки оперує категорією «соціальний простір», категорія «місто» як об'єкт досліджень не виявляється пріоритетним напрямом та характеризується контурністю та транзитивністю наукових інтенцій, а місто постає лише в якості фізичного простору об'єктивації соціальних відносин. У подальшому із появою робіт Е. Дюркгейма, Г. Зіммеля, Ф. Тьоніса місто поступово потрапляє у фокус уваги соціологів–класиків, теоретизування щодо міста як

соціального феномену є логічним відображенням домінуючої в цей історичний період епістемі. Одним із головних здобутків даного періоду є виокремлення окремих локусів існування міста, підвищення уваги до міських локальних спільнот, але в розрізі детермінації організованості міського простору економічними та політичними факторами. Як окремий напрям з більш детальним вивчення міської тканини, соціологія міста сформувалася у рамках Чиказької школи, зокрема у роботах Р. Парка, Е. Бьорджеса, Л. Вірта. Відповідно зафіксовано, що до середини 60-х рр. XX століття у дослідженні міст превалював морфологічний підхід: у фокусі аналізу перебувало взаємне розташування різних об'єктів міського середовища та природного ландшафту. Соціоструктурний підхід, який прийшов йому на зміну, зосереджує увагу як на соціальній структурі міст, так і на проблемах їхньої просторової організації. Надалі у 70-х рр. у Франції виникли гострі дискусії стосовно неомарксистських поглядів на «міське питання» як джерело потенційних можливостей для самореалізації людини й водночас як на простір обмежень для неї. Поряд із цим виразності набув культурно-антропологічний підхід до міста як багатогранного феномена з розгалуженими мережевими зв'язками.

Ряд методологічних зрушень у полі наукового теоретизуванні (феноменологічний, антропологічний, лінгвістичний, прагматичний, культурний повороти) створили умови для розширення фреймів аналізу міської проблематики. У результаті детального аналізу експлікації категорії «місто» в новітньому соціологічному теоретизуванні було визначено, що в сучасному науковому дискурсі з'являються перші спроби розглядати місто як текст: концептуальні ідеї А. Лефевра щодо репрезентації простору, просторів репрезентації та практик виробництва простору; ідеї М. де Серто щодо сприйняття міста як простору символічних практик поведінки і відповідно твердження, що міський текст багато в чому створюється

розташуванням будинків, інфраструктурою транспорту, розподілом установ і зручністю засобів комунікації. Простежується розвиток культурно–антропологічного підходу до міста, застосування акторно–мережевого підходу до дослідження міст, актуалізація вивчення глобалізаційних впливів на розвиток сучасних міст. У другій половині XX століття отримують інтенсивний розвиток міждисциплінарні дослідження міської проблематики – фокус уваги до дослідження міських просторів звертають і соціологи, і культурологи, і антропологи, і урбаністи та ін. Предметна сфера досліджень звертається до простору повсякденності міста. Підвищений інтерес до категорії «місто» фіксується в європейській, американській, російській, українській наукових думках. Науковий дискурс української соціології в напрямку вивчення міста активно залучає методологічні основи соціокультурного аналізу, феноменологічної парадигми, соціального конструктивізму. Цілком логічно, що інтерес до міської проблематики в Україні виходить за межі наукових викладок університетської, академічної спільноти. Місто стає об'єктом уваги дослідницьких установ та фондів, журналістських розвідок, урбаністичних та архітектурних центрів.

Але, водночас, на відміну від європейського та американського досвіду, присутній вакуум дослідницьких кейсів залучення семіотичного аналізу та дискурс–аналітичної стратегії дослідження міських просторів. Вивчення міста як складного багаторівневого феномена цілком закономірно і має великий евристичний потенціал: місто може бути розглянуто як текст, причому даний ракурс його дослідження привертає до появи різних методологічних підходів. Іншими словами, дискурсивність міської культури, сама наявність міського тексту дозволяють ставити в центр дослідницької уваги соціальність і культурогеність міста, залучаючи для цього різні, в тому числі і мовні. Стосовно міського тексту ці знаки повинні маркувати повсякденне життя міста. У зв'язку з цим виділяють два рівня

текстів: текст міського середовища як синтезу територіального (культурний ландшафт) і просторового (події духовного життя) аспектів (тут мається на увазі семантика міського середовища, настроїв і дух міста); тексти міських спільнот, які використовують різні засоби комунікації, мови. Відповідно інтертекстуальність міського тексту реалізується завдяки семантиці міського середовища, яка конструює картину світу, реальність, володіючи семантичною структурою і образністю. Тому пропонуємо в наступному розділі звернутися до визначення необхідних методологічних орієнтирів дослідження міста як культурного тексту.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 1

1. Агафонова А. Реляционный подход в городских исследованиях. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2015. Том XVIII. № 4 (81). С. 96 – 110.
2. Анатомія міста: Київ. Урбаністичні студії І. Представництво Фонду ім. Гайнріха Бюлля в Україні, Центр Урбаністичних Студій НаУКМА. К.: Всесвіт, 2012. 195 с.
3. Антипов А., Маркова Ю. А. Турен о причинах кризиса социологии и путях выхода из него. *Вестник Пермского университета*, 2012. Вып.1(9). С. 81 – 91.
4. Артюх Г. Концепції міста в працях вчених–урбаністів Чиказької школи. *Вісник Львів. ун–ту. Сер. Соціологічна*. 2008. Вип. 2. С. 347–351.
5. Барковская А. Социологическая интерпретация категории «социальное пространство». *Вестник Волгоградского государственного университета*. 2013. №1. С. 49 – 55.
6. Бауман З. Город страхов, город надежд. *Логос*. 2008. №3. С. 24 – 53.
7. Бахтин М. Собрание сочинений: В 7–ми т. М.: Издательство русские словари; Языки славянской культуры. Т. 1: Философская эстетика 1920–х годов, 2003. 960 с.
8. Беньямин В. Московский дневник. М.: Изд–во: Ад Маргинем Пресс, 2014. 225 с.
9. Беньямін В. Вибране / Пер. з нім. Юрій Рибачук, Наталя Лозинська – Львів: «Літопис», 2002. 214 с.
10. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания. М.: «Медиум», 1995. 323 с.
11. Бёрджесс Э. Рост города: Введение в исследовательский проект. *Социальные и гуманитарные науки за рубежом. Сер. 11. Социология*. 2000. № 4. С. 122–136.
12. Бродель Ф. Грамматика цивилизаций / предисл. М. Эмара. М.: Издательство «Весь мир», 2008. 552 с.
13. Буланова Д. Социология города. URL: <https://www.rae.ru/forum2012/pdf/2254.pdf>.
14. Бурдьё П. Социология социального пространства. СПб: Алетейя. 2007. 288 с.
15. Вахштайн В. Производство сообществ: событие, язык, коммуникация. *60 параллель*. 2011. № 2. С. 72 – 81.

-
-
16. Вахштайн В. Возвращение материального. «Пространства», «сети», «потoki» в акторно–сетевой теории. *Социологическое обозрение*. 2005. Том 4. № 1. С. 94 – 115.
 17. Вахштайн В. Рождение социологии повседневности. Как философия изменила понятие социального действия? О социологии Макса Вебера, смысле действия и феноменологической философии. *Postnauka*, 2013. URL: <https://postnauka.ru/video/11640>.
 18. Вахштайн В. Социология архитектурного объекта: между формальной и практической рациональностью. *Новое литературное обозрение*. 2013. № 121. URL: <https://magazines.gorky.media/nlo/2013/3/socziologiya-arhitekturnogo-obekta-mezhdu-formalnoj-i-prakticheskoy-raczionalnostyu.html>.
 19. Вахштайн В. Социология города. О связи социального и физического пространства, городской повседневности и различиях между социологией и урбанистикой. *Postnauka*. 2016. URL: <https://postnauka.ru/faq/59648>.
 20. Вахштайн В. Социология повседневности и теория фреймов. СПб.: Изд–во Европейского университета в Санкт–Петербурге, 2011. 334 с.
 21. Вебер М. Город / пер. с англ. Б.Н. Попова; под ред. Н.И. Кареева. М.: Канон–пресс–Ц; Кучково поле, 2001. 576 с.
 22. Вершинина И. Репрезентация власти в городском пространстве: концепция Йорана Терборна. *RUDN Journal of Sociology*. 2018. №18 (2). С. 226 – 237.
 23. Вершинина И., Полякова Н. Теоретические и методологические проблемы современной социологической урбанистики. *Вестн. моск. ун–та. сер. 18. Социология и политология*. 2013. № 4. С. 60 – 84.
 24. Витгенштейн Л. Культура и ценность. О достоверности. М.: АСТ: Астрель, 2010. 250 с.
 25. Вирт Л. Урбанизм как образ жизни / Пер. с англ. М.: Strelka Press, 2016. 108 с.
 26. Гел Й. Міста для людей / пер. О. Любарська. Вид–во «Основи», 2018. 304 с.
 27. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории и структуризации. М.: Академический Проект, 2003. 528 с.
 28. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни / Пер. с англ и под ред. А. Д. Ковалева. М.: «КАНОН–пресс–Ц», 2000. 304 с.
 29. Грицанов А., Можейко М. Постмодернизм. *Энциклопедия*. URL: https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/PostModern/_77.php.

-
-
30. Губкіна Є., Биков О. «Soviet Modernism. Brutalism. Post-Modernism. Buildings and Structures in Ukraine 1955–1991». Вид-во «Основи», 2019. 258 с.
31. Гусева И. Современная социология в микроаналитическом ракурсе. *Власть*, 2008. №5. С. 73 – 76.
32. Гусева И. Стратегии исследования в социально-гуманитарных науках: философско-эпистемологический анализ: автореф. дис. ... д-ра фил. наук. Саратов, 2008. 39 с.
33. Делез Ж. Логика смысла. Москва, Изд-во «Академия», 1996. 346 с.
34. Денисюк А. Вивчення міського простору: історичний огляд та перспективи аналізу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2010. № 889. С. 138 – 141.
35. Деррида Ж. О грамματοлогии /пер. с фр. Н. Автономовой. М.: Ad Marginem, 2000. 512 с.
36. Джерджен К. Дж. Социальный конструкционизм: знание и практика. Минск: БГУ, 2003. 232 с.
37. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Пер. с фр. А. Б. Гофмана. М.: Наука. 532 с.
38. Ерофеева М. Акторно-сетевая теория и проблема социального действия. *Социология власти*. 2015. №1. С. 17 – 25.
39. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь. *Логос*. 2002. № 3–4 (34). С. 25 – 38.
40. Зомбарт В. Социология / Пер. с нем. И. Д. Маркусона. М.: УРСС, 2003. 138 с.
41. Йоргенсен М. Дискурс-анализ. Теория и метод. Харьков: Изд-во «Гуманитарный центр», 2008. 336 с.
42. Карта міста: символічний простір управління: матеріали другої наукової конференції «Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління». Донецьк: ДонДУУ, 2006. С. 169 – 174.
43. Козлова Н. Кризис классических методологий и современная познавательная ситуация. *Социологические исследования*. 1995. №11. С. 12– 23.
44. Кравченко С. Сложный социум: востребованность поворотов в социологии. *Социологические исследования*. 2012. № 5. С. 19 – 29.
45. Кравченко С. Социология. М.: Юрайт, 2017. 636 с.
46. Лаврік В. Етимологічні та соціологічні контексти поняття «місто». *Грані*. 2016. Т.19. №2. С. 43 – 49.

-
-
47. Латур Б. Пересборка социального: введение в акторно–сетевую теорию / пер. с фр. И. Полонская. М.: НИУ ВШЭ, 2014. 384 с.
48. Лефевр А. Производство пространства. М.: Изд–во «Strelka Press», 2015. 432 с.
49. Лефевр А. Социальное пространство. *Неприкосновенный запас*. №2(70), 2010. URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2010/2/le1-pr.html>.
50. Линч К. Образ города. М.: Стройиздат, 1982. 328 с.
51. Литовченко А. Структурно–діяльнісна концепція дискурсу: автореф. дис. ...канд. соціол. наук: Харків, 2005. 20 с.
52. Луман Н. Общество как социальная система. / Пер. с нем. А. Антоновский. М: Издательство "Логос". 2004. 232 с.
53. Львовский С. Рецензия: Анри Лефевр «Производство пространства». URL: <https://strelka.com/ru/magazine/2015/04/10/review-henri-lefebvre-the-production-of-space>.
54. Лэндри Ч. Креативный город. М.: Классика XXI, 2006. 399 с.
55. Маккуайр С. Медийный город: Искусство архитектуры. М.: Strelka Press, 2014. 392 с.
56. Малес Л. Вивчаючи тексти культури: соціокультурний аналіз як пізнавальна стратегія соціології. Монографія. К. : К.І.С. 2011. 325 с.
57. Малес Л. Декомунізація столиці: зміни в урбанонімії (методи, перші результати). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. 2016. Вип. 36. С. 62 – 67.
58. Маркс К. Экономическо–философские рукописи 1844. *Из Ранних произведений*. Пер. с нем. М., 1956. С. 517 – 642.
59. Марков А. Город как текст. *Культиватор. Медиа как предчувствие*, 2012. №4. С. 60 – 65.
60. Мартыненко Т. Трансформация предмета социологии в работах Б. Латура и Дж. Урри. URL: http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/46694/1/klo_2017_017.pdf.
61. Матурана У., Варела Ф. Древо познания. М., 2001. 224 с.
62. Мельников А. Экзистенциальный поворот в современной социологии. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2011. №2. С. 160–177.
63. Микешина Л. Тенденции развития эпистемологии социального и гуманитарного знания. *Постнеклассика: философия, наука, культура: Коллективная монография.*; отв. ред. Л. Киященко, В. Степин. СПб., 2009. С. 491 – 511.

-
-
64. Микроурбанизм. Город в деталях / Сб. статей; под отв. ред. О. Бредниковой, О.Запорожец. М.: НЛЮ, 2014. 352 с.
65. Місто й оновлення. Урбаністичні студії II. Представництво Фонду ім. Гайнріха Бьоля в Україні, Центр Урбаністичних Студій НаУКМА. К.: Всесвіт, 2013. 360 с.
66. Міхеєва О. Соціальний простір міста: можливості «причитування» та управління. *Збірник наукових праць ДонДУУ: «Соціологія управління». Серія «Спеціальні та галузеві соціології»*. Т.VIII. Вип. 3 (80). Донецьк: ДонДУУ, 2007. С. 413 – 422.
67. Міхеєва О. Сучасне місто у пошуках публічного простору: на прикладі Донецька. *Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: Збірник наукових праць ДонДУУ*. Т. XIV Вип. 258. Серія «Соціологія». 2013. С. 560 – 568.
68. Міхеєва О. Територіальний та просторовий виміри міста. Соціологія міста: навчальний посібник: за заг. ред. О. К. Міхеєвої. Донецьк: вид-во «Ноулідж», 2010. 464 с.
69. Мнацаканян М. Модерн и постмодерн в современной социологии. *Социологические исследования*, 2008. №12. С.46 – 51.
70. Мусієздов О. Міська ідентичність у (пост)сучасному суспільстві: український досвід. Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2016. 348 с.
71. Наприенко И. Семиотический поворот в STS: теория референта Бруно Латура. *Социология власти*, 2013. №1–2. С. 75 – 98.
72. (Не)Задоволення публічними просторами. Урбаністичні студії III. / С. Шліпченко, І. Тищенко (упор.). (Представництво Фонду ім. Гайнріха Бьоля в Україні, Центр Урбаністичних Студій НаУКМА). К.: Всесвіт, 2017. 342 с.
73. Парк Р. Городское сообщество как пространственная конфигурация и моральный порядок. *Социологическое обозрение*. 2006. Т. 5. № 1. С. 11 – 18.
74. Пригожин И. Время, хаос, квант. М.: Эдиториал УРСС, 2001. 240 с.
75. Райт Ф. Будущее архитектуры. / Пер. с англ.: Гольдштейн А.Ф., редактор: Гегелло А.И. М.: Госстройиздат. 1960. 248 с.
76. Резник Ю. Введение в социальную теорию: *Социальная эпистемология*. М., 2003. С. 420 – 430.
77. Романовский Н. О современном этапе развития социологии. *Социологические исследования*, 2007. №1. С. 22–31.

-
-
78. Салій Ю. Книги про урбаністику для всіх. URL: <https://hmarochos.kiev.ua/2015/02/02/knigi-pro-urbanistiku-dlya-vsih/>.
79. Середа В. Місто як lieu de mémoire: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*, 2008. Вип. 2. С. 73 – 99.
80. Середа В. Політика пам'яті у міському просторі: вироблення теоретико-методологічної схеми дослідження. *Вісник Одеського національного університету*. 2008. Т.13. Вип.5. С. 214 – 223.
81. Серто М. Изобретение повседневности. Искусство делать /пер. с фр. Д. Калугина, Н. Мовниной. СПб.: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2013. 330 с.
82. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. Київ: Основи, 1998. 324 с.
83. Сорока Ю. Соціокультурні зміни у місті як міждисциплінарна проблема. *Методологія теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць*. 2008. С. 454 – 456.
84. Социология Эмиля Дюркгейма. *Социология. Ее предмет, метод, предназначение* / Э. Дюркгейм; пер. с французского А. Б. Гофмана. 4-е изд., испр. М.: Издательство Юрайт, 2019. С. 9 – 35.
85. Соціологія міста : навчальний посібник / за заг. ред. О. Міхеєвої / Донецьк: вид-во «Ноулідж», 2010. 463 с.
86. Стил К. Голодный город. Как еда определяет нашу жизнь. М.: Изд-во: Strelka Press, 2016. 456 с.
87. Теннис Ф. Общество и общество. Основные понятия чистой социологии. СПб «Владимир Даль», 2002. 451 с.
88. Терборн Й. Как понять города: современный кризис и идея городов без государства. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2013. № 1. Терборн Й. Мир: руководство для начинающих. М.: НИУ ВШЭ, 2015. С. 20 – 40.
89. Троцук И. Нарратив как междисциплинарный методологический конструкт в современных социальных науках. *Вестник РУДН. Серия «Социология»*. 2004. №6–7. С. 56–75.
90. Улановский А. Конструктивизм, радикальный конструктивизм, социальный конструкционизм: мир как интерпретация. *Вопросы психологии*, 2009. №2. С. 35 – 45.
91. Урбанізм і Фемінізм. Урбаністичні студії IV. Представництво Фонду ім. Гайнріха Бюлля в Україні, Центр Урбаністичних Студій НаУКМА. К.: Всесвіт, 2018. 226 с.

-
-
92. Урри Дж. Социология за пределами обществ. Виды мобильности для XXI столетия / Дж. Урри; пер. с англ. Д. Кралечкин. М.: Издательский дом Высшей школы экономики, 2012. 336 с.
93. Филиппов А. Социология пространства. СПб.: Владимир Даль, 2008. 290 с.
94. Филиппов А. Обоснование теоретической социологии: введение в концепцию Георга Зиммеля. Социологический журнал. 1994. №2. С. 65–81.
95. Флоріда Р. «Криза урбанізму. Чому міста роблять нас нещасними». Вид-во «Наш формат», 2019. 320 с.
96. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. М., Касталь, 1996. 448 с.
97. Хайдеггер М. Основные проблемы феноменологии. СПб.: Высшая религиозно-философская школа, 2001. 445 с.
98. Хакен Г. Синергетика. М.: Мир. 1980. 258 с.
99. Харре Р. Социальная эпистемология: передача знания посредством речи. *Вопросы философии*. 1992. №9. С. 49 – 60.
100. Ходус Е. Реконфигурация субъективности в контексте процессов эстетизации социальной реальности *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Філософія. Соціологія. Політологія*. 2013. Т. 21, вип. 23(1). С. 64 – 69.
101. Ходус Е. Теоретический ландшафт современной социологии: особенности методологических поисков. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць*. 2010. С. 15 – 17.
102. Цзюань Ли. О лингвистическом повороте в социологии. *Социологические исследования*, 2018. №7. С.115 – 123.
103. Шоттер Дж. М. М. Бахтин и Л. С. Выготский: интериоризация как «феномен границы». *Вопросы психологии*. 1996. №6. С. 89 – 95.
104. Штомпка П. В фокусе внимания повседневная жизнь. Новый поворот в социологии. *Социологические исследования*. 2009. № 8. С. 3 – 13.
105. Alexander J.C. The Strong Program in Cultural Sociology: Elements of a Structural Hermeneutics. *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*. Oxford, 2003. Pp. 11–26.
106. Castells M. The rise of the Network society: the information age, society and culture. Vol. 1. Singapore, 2010. P. 423.
107. Farias I., Bender T. Urban Assemblages: How Actor–Network Theory Changes Urban Studies. 2011.

108. Gergen K.J. Realities and relationships: soundings in social construction. Cambridge (MA): Harvard University Press, 1994.
109. Glasersjeld E. V. An Introduction to radical constructivism. Watzlawick P. (Ed.) The Invented Reality. N.–Y. 1984.
110. Knox P. Palimpsests: Biographies of 50 City Districts. International Case Studies of Urban Change, 2007. 280 p.
111. Lash S. Economies of Signs and Space / S. Lash, J. Urry. London: Sage, 1994.
112. Lash S., Urry J. The End of Organized Capitalism. Cambridge: Polity Press, 1987.
113. Mumford L. The City in History: Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects, New York, 1961.
114. Politics of Memory and Urban Landscape: the Case of Lviv after World War II. Transit extra. Addition to Transit. 2008. №37. URL: http://www.iwm.at/index.php?option=com_content&task=view&id=67&Itemid=270.
115. Richards J., Glasersfeld E. The control of perception and the construction of reality. *Dialectica*. №33. 1979. Pp. 37–58.
116. Sassen S. The global city: New York, London, Tokyo. New Jersey: Princeton University Press. 1991.
117. Sassen S. Globalization and its discontents. N.Y.: The New Press. 1998.
118. Sassen S. Guests and Aliens. N.Y.: The New Press. 2000.
119. Sassen S. Cities in a World Economy. Thousand Oaks: Pine Forge Press. 2000.
120. Sassen S. The State and Globalization. *Interventions: The International Journal of Postcolonial Studies*, 2003. 5(2). Pp. 241–248.
121. Sassen S. Globalization or denationalization? *Review of International Political Economy*, 2003. 10(1). Pp. 1–22.
122. Sassen S. Territory, authority, rights: from medieval to global assemblages. New Jersey: Princeton University Press. 2006.
123. Sassen S. Expulsions: brutality and complexity in the global economy. L.: Harvard University Press. 2014.
124. Sassen S. The Global City: Enabling Economic Intermediation and Bearing its Costs. *City and Community*, 2016. 15(2). Pp. 97–108.
125. Schutz A. Collected Papers 1: The Problem of Social Reality. The Hague, Martinus Hijhoff, 1973.
126. Soja E. Six discourses on the posmetropolis. URL: <http://www.opa-a2a.org/dissensus/wp->

[content/uploads/2008/05/soja_edward_w_six_discourses_on_the_postmetropolis.pdf](#).

127. Taylor P.J. Problematizing City/State Relations: Towards a Geohistorical Understanding of Contemporary Globalization. *Transactions of the Institute of British Geographers*. 2007. 32 (2). Pp. 133–150.

128. Taylor P.J. World cities and territorial states: the rise and fall of their mutuality. P.L. Knox, P.J. Taylor (eds.). *World Cities in a World System*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. Pp. 48–62.

129. Taylor P.J. *World City Network*. London and New York: Routledge, 2004.

130. Wirt L. Urbanism, as way of life. In. R. Sennet // *Classical essays in urban culture*. Appleton Century Grofts. New York, 1969; пер. В. В. Вагіна. URL: <http://www.urban-club.ru/?p=99>.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНІ СТРАТЕГІЇ АНАЛІЗУ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ

2.1. Соціокультурна матриця як основа дослідження феномену міста

Актуальність звернення до теми соціокультурного підходу у контексті дослідження міста як культурного тексту є, безумовно, логічною, оскільки дозволяє вже на методологічному та теоретичному рівні врахувати та визначити важливі фрейми соціокультурних контекстів, у межах яких розгортаються дискурси міста та продукується текст міста. Варто врахувати, що вчені, які працюють у напрямку дослідження міських просторів, вже неодноразово підкреслюють, що соціокультурний підхід є вагомим та особливим у ситуації аналізу дефініції та сутності міста і дозволяє відійти від акценту на кількісних характеристиках міста і зосереджується на дослідженні соціокультурної атмосфери міста зі своїми особливостями, яка, у свою чергу, вже детермінує топологію міського простору.

Більш того, деякі з представників соціокультурного підходу [56; 60], вже протягом декількох десятиліть, визначають місто як фактор історичного процесу або окреме вираження цивілізаційної системи, носія і акумулятора різної інформації, зв'язків, ціннісних значень та суб'єктивних смислів культури відповідних суспільств, яке реалізує свою соціокультурну сутність через відтворення та інтеграцію історичних досягнень суспільства. У цьому підході горизонти дослідження міста розширюються за межі його соціально–територіальної природи [35, с. 47]. Тривала

робота теоретиків у напрямку вивчення та застосування соціокультурного підходу показує, що даний підхід дозволяє аналізувати історичний контекст мікро– і макроструктур соціальних взаємодій – від соціальних практик до базових інститутів, особливостей їхнього прояву і реалізації у ціннісних домінантах, соціальному і культурному досвіді особистості.

В академічному дискурсі за останні тридцять років соціокультурність стає своєрідною метафорою міждисциплінарності [41], розкриваючи властивості інституційних матриць, унікальні культурні коди, менталітет народів, особливості комунікативних практик та механізмів соціальної регуляції. Інтегруючий потенціал соціокультурного аналізу, з одного боку, є досить привабливим для наукової спільноти, а з іншого – відкритість для пошуків, постановки та розв’язання сучасних проблемних питань склали ґрунтовний фундамент соціокультурної парадигми. З точки зору методології дослідження, ознаки соціокультурного підходу цілком відповідають академічному визначенню парадигми у розумінні Т. Куна, а саме: по–перше, наявність оригінальної концепції, яка є універсальним інструментом опису та пояснення досліджуваних явищ; по–друге, наявність класичних праць, які є зразком розробки концепції та її застосування у дослідженні конкретних явищ; по–третє, наявність наукової спільноти, яка застосовує концепцію та спирається на праці класиків при формулюванні та розв’язанні нових дослідницьких проблем [22]. З точки зору практики впровадження, соціокультурна парадигма, на думку П. Петровського [51, с. 221], постає як «система знань і цінностей, що визначає пріоритети у виборі цілей та засобів їхніх досягнень, система цілісного осмислення пізнавальної та практичної діяльності» [72, с. 32].

Насамперед, зупинимося на змісті поняття «соціокультурний». В існуючій дослідницької традиції є декілька підходів. У першому випадку поняття «соціокультурний»

розглядається як взаємовідносини між окремо взятими поняттями «культурне» і «соціальне». Важливим питанням тому виявляється необхідність чітко зафіксувати, що ми розуміємо під поняттям «культура». Наразі, існує чимало визначення даної категорії відповідно до галузі знань, методологічної позиції дослідника та низці інших факторів⁸. Пропонуємо взяти за основу наступне: культура – це сукупність об'єктивацій, що включають у себе види діяльності, поведінкові патерни, продукти духовної активності, артефакти, а також система суб'єктивацій, утворена правилами, нормами, конвенціями, традиціями, світоглядами представників даної культури [59, с. 35]. Традиційно сутнісне ядро культури включає у себе наступні складові:

1) цінності – соціально схвальна система еквівалентностей різної природи, які колективно визначаються усіма членами конкретного суспільства і транслюється наступному поколінню; вони актуалізують позитивні емоції, почуття і переживання, а також активізують визначені поведінкові патерни і алгоритми повсякденних дій;

2) обряди, церемонії – матеріальні носії культури, що являють собою певні послідовності символічних дій і комунікативних інтеракцій при заданому і чітко прописаному соціально санкціонованому сценарії;

3) герої – є метафоричним кодом певної культури, що містить у собі якості, визнані і значущі в контексті відповідної культури; герої обираються суспільством на роль духовних

⁸ Цікавою варіацією на дану тему є робота А. Кребера та К. Клакхона «Culture: A Critical Review Of Concepts And Definition», у якій запропонована досить змістовна та різнопланова типологія визначень поняття «культура», яка охоплює понад 500 можливих визначень. Див. детальніше: Kroeber A. L., Kluckhohn C. Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions. New York, 1978. 223 p. Щодо досліджень у даному напрямку (концептуалізації понять «культура», «соціокультурний»), в українській соціологічній науці варто звернути увагу на результати дослідження Л. Сокурянської, де зазначено наявність більше 1000 визначень поняття «культура» у мережі Інтернет. Див. детальніше: Сокурянская Л. Г. Понятие «социокультурное»: ретроспективный и актуальный анализ социологических интерпретаций // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. 2002. С.75–80.

лідерів, реалізують поведінковий сценарій, який міфологізується і фіксується у суспільстві як конвенційна норма, що регулює соціальну поведінку всіх членів суспільства;

4) символи – полісемічні знаки, короткі і згорнуті за формою висловлювання, які мають конкретне значення і сенс для представників певної культурної групи [97].

Введення культурного елемента у соціологічні теорії, безумовно, суттєво розширило потенціал соціологічного аналізу, порівняно з теоріями, які базуються на соціально–економічних, соціально–політичних або структурно–функціональних підставах. Тут можна виділити дві тенденції: традицію паритетності культурного і соціального, введену родоначальником поняття соціокультурного – П. Сорокіним [67], і чітке розмежування культурної і соціальної систем, запропоноване Т. Парсонсом [49].

Виявлення ролі соціокультурного аналізу у розвитку суспільних наук пов'язано з переосмисленням історії західних концепцій від класиків позитивізму до символічного інтеракціонізму, соціальної феноменології, соціального конструктивізму, критики функціоналістських підходів і дискусією про постмодерн. Так, Л. Малес відмічає, що на даний аспект звертає нашу увагу Л. Іонін, саме він проголошує особливий міждисциплінарний статус соціокультурного аналізу. За його визначенням соціокультурний аналіз – це «не особлива наукова дисципліна, а напрямок теоретичного дослідження, що застосовує методологію і аналітичний апарат культурної антропології, культурсоціології і філософії культури і має на меті виявлення і аналіз закономірностей соціокультурних змін» [42].

У європейській та світовій соціології XIX століття соціокультурний підхід формувався у межах культурно–аналітичного напрямку, що розвивався на противагу позитивізму. Так «розуміюча соціологія» М. Вебера [11] осмислює людину як соціокультурну істоту. Саме соціальні дії людини, що

орієнтуються на певні цінності, формують соціум. Отже, соціум не є чимось раз і назавжди наявним, непорушним і незмінним. Це динамічна система, яка вібрує внаслідок людської діяльності. Звідси випливає розуміння соціуму як культурного продукту, свого роду артефакту, створеного та постійно змінюваного людьми внаслідок сукупності соціальних дій. Крім того, ідеї формальної соціології Г. Зіммеля переконливо свідчать про увагу до культури як соціального явища (дослідження моди, ігрових форм, грошей та ін.) [69, с. 47–48]. Разом з тим, цей період розвитку соціологічної науки лише окреслює доцільність залучення соціокультурного погляду на явища, які потрапляли до фокусу уваги науковців.

Якщо ми поглянемо на історичний розвиток та становлення соціокультурної оптики аналізу, то безперечно, насамперед, варто приділити увагу позиції П. Сорокіна, оскільки цей відомий вчений сприймається як один з головних засновників соціокультурного підходу. Відома всім праця «Соціальна і культурна динаміка» [67] містить обґрунтування даного підходу. Зокрема у ній зазначено, що вихідний принцип соціокультурного підходу свідчить, що докорінні соціокультурні зміни, пов'язані із заміною однієї фундаментальної форми культури (події в історії людської цивілізації) є більш важливими ніж перехід від монархії до республіки, від капіталізму до комунізму, адже саме корінні якісні трансформації у суспільстві відбуваються тоді, коли воно переживає ґрунтовну революцію у людській культурі.

Зауважимо, що на думку П. Сорокіна, такі епохальні зміни революційного характеру відбуваються досить нечастоечасто: протягом трьох тисячоліть греко–римської та західної історії, це траплялося тільки чотири рази, коли відбувалися переходи від чуттєвого до ідеаціонального, а потім – до ідеального типу культури. Втім П. Сорокін досліджував та інтерпретував різні варіанти співвідношень між типами культури і типами особистості, показав соціокультурну зумовленість соціальних

якостей особистості, її життєвих стратегій. Він детально проаналізував динаміку соціокультурних ритмів, а також фактори і причини соціокультурних змін, які на сьогоднішній день обов'язково беруться до уваги широким колом дослідників, які обґрунтовують важливість залучення соціокультурного аналізу у межах власних досліджень.

Інша справа, що у межах «теорії соціальної дії», запропонованої Т. Парсонсом, культурі також відводилася важлива роль. Більш того, сам вчений розглядав себе як «культурного детермініста» [49]: саме культурні фактори, з його точки зору, мали вагому роль у підтримці соціального порядку та у процесі соціальної зміни. Утім, у контексті структурного функціоналізму, культура розглядається як особлива підсистема у межах системи соціальної дії. Таким чином, у соціальній системі культура втілена у нормах і цінностях, а в системі особистості вона засвоюється агентом. Водночас, система культури не просто частина інших систем – вона також існує окремо у формі соціального запасу знань, символів і понять. Ці аспекти системи культури дотичні соціальній та особистісній системам, але не стають їх частиною.

Окрему позицію в аналізі соціокультурних детермінант розвитку суспільства зафіксовано у межах феноменологічної та конструктивістської парадигм. Так, для А. Шюца [86] соціальний, людський світ – це, насамперед, смисловий світ, який формуються людською свідомістю у процесі повсякденного існування. Повсякденність, повсякденний життєвий світ є базовим поняття феноменологічної соціології та вагомою категорією у ході нашого подальшого дослідження міста як культурного тексту. У межах феноменологічного підходу життєвий світ є частиною реальності, яка безпосередньо дана людині у досвіді і над якою людина не замислюється, сприймаючи її стихійно і природно. І, як наслідок, інтерес до досліджень феномена повсякденності означав і підвищення

інтересу до повсякденної культури, повсякденного досвіду, який раніше не був об'єктом наукового інтересу саме у силу своєї «буденності».

Надалі ідеї А. Шюца і потенціал символічного інтеракціонізму у дослідженні культури викликали інтерес таких відомих дослідників, як П. Бергер і Т. Лукман у їхньому проекті соціології знання [8]. Як нам відомо, вчені виділяють кілька рівнів легітимації, а поняття «реїфікації», «легітимації» і «символічного універсуму» дозволяють побачити проблему співвідношення культурної сфери і соціальної структури у новому ракурсі. У даному випадку, межа між «соціальним» і «культурним» фактично розмивається, а соціальний порядок стає сукупністю об'єктивованих значень. Незважаючи на те, що П. Бергер і Т. Лукман позначили свій підхід до аналізу соціальної реальності як «соціологію знання», він цілком може бути зрозумілий і як проект соціологічного дослідження культури, оскільки «знання» тлумачиться авторами гранично широко і включає всю сукупність значень, пов'язаних з інтерпретацією навколишнього світу.

Звернемо увагу на те, яким чином Ю. Резнік описує можливості поєднання соціокультурного підходу та конструктивістської методології: соціальна (соціокультурна) реальність розглядається, головним чином, як результат символічного конструювання суб'єктом власної проблемної і пізнавальної ситуації. При цьому дослідник має справу з двома аспектами реальності, що конструюється: аналіз текстової, у тому числі вербальної інформації, що міститься в описах (картинах) соціального світу і фактично сформованих моделях поведінки діючих суб'єктів; аналіз контексту як визначення відповідності між конкретним фрагментом тексту (змістом діяльності) і реальними умовами діяльності суб'єкта [55, с. 319].

У сучасному теоретизуванні значна кількість наукових робіт виходить із розуміння того, що в об'єктивному світі є такі реалії,

які недостатньо позначити як культурні або як соціальні, у зв'язку з тим, що такий опис буде неповним. І саме поняття «соціокультурний» найбільш повно позначає той чи інший феномен. У даному контексті можна навести багато прикладів з різноманітних сфер. У сучасній українській соціології окреслена проблематика вивчається в працях Н. Костенко, Л. Малес, С. Макеєва, О. Ровенчак, А. Ручки, Л. Скокової, Л. Сокурянської, Ю. Сороки, Н. Черниш та ряду інших.

Так, на думку Н. Черниш та О. Ровенчак, соціокультурна парадигма – одна з найбільш плідних у загальнометодологічному плані при дослідженні сучасного соціуму. Вони також помічають широту вживання, але недостатню розробленість даного підходу: «В українській філософській думці тематика, пов'язана з соціокультурним підходом, поки знаходиться у зародковому стані. Тому плідного обміну смислами щодо цього підходу на ниві вітчизняної соціогуманітарної науки шукати не слід; оптимізм надає хіба що повільний, але виразний поворот української соціології від структурної до соціокультурної парадигми, яка демонструє посилення своїх дослідницьких можливостей по відношенню до соціуму не тільки розвинених, але і посткомуністичних країн» [84, с. 102].

Л. Малес влучно зазначає, що сучасна соціологія знаходиться у дискусії не тільки щодо можливості побудови загальної соціологічної теорії, а й методології. Відповідаючи на постмодерні, феміністські, глобалістські, інші культурні виклики, вона прагне зробити нові принципи, підставою яких називаються постмодерністський, гендерний, соціокультурний аналіз. Останній, у свою чергу, апелює до соціологічного, семіотичного, психологічного та інших видів аналізу, що виходять кожен зі своєї інтелектуальної традиції, і має на сьогоднішній день багату бібліографію [42]. Соціокультурний аналіз, як демонструє Л. Малес, передбачає принципово інший спосіб включення культури до соціологічного теоретизування, її трактування не як

контексту, а як виміру соціальних відносин. Соціальне та культурне лиш аналітично розділені, в спостережуваній реальності їхні постійні взаємовпливи та взаємозв'язки неминучі. Центральне припущення полягає у ствердженні евристичності цієї інкорпорації як засобу та ресурсу розвитку теоретико-методологічних засад соціології, формування нової чутливості культурності [83].

Друга точка зору відносно культурно-аналітичної стратегії у сучасному науковому дискурсі пострадянського простору знайшла розвиток в працях М. Лапіна [37], О. Ахієзера [2]. Л. Іоніна [23]. Особливістю соціокультурного підходу, на думку М. Лапіна, є його спрямованість на визначення взаємозв'язку стійкого та мінливого компонентів. Стійкий компонент є характерним для цивілізаційного підходу, тоді як мінливий є властивим формаційному. Таким чином, вчений відстоює позицію необхідності дослідження зв'язків між особистістю та суспільством, культурою та соціальністю [37]. Натомість О. Ахієзер, розглядаючи соціокультурний процес, звертає увагу на внутрішню суперечливість соціального та культурного: «Полюси дуальної опозиції існують як взаємопроникні один в одного, вони існують амбівалентно, один через одного» [2]. Саме дана характеристика, на думку вченого, і є умовою прогресу. При цьому автор переконливо доводить великі можливості культури у виході за існуючі рамки в порівнянні з соціальними відносинами. У свою чергу Л. Іонін вважає, що у межах соціокультурного підходу застосовується «методологія і аналітичний апарат культурної антропології, соціології і філософії культури, що ставлять собі за мету виявлення і аналіз закономірностей соціокультурних змін» [23, с. 16].

Методологія соціокультурного аналізу характеризується певною сукупністю принципів, методів, процедур і правил, які дозволяють описувати і пояснювати соціокультурні проблеми і процеси особистості з більшим чи меншим ступенем

вірогідності. У соціокультурній методології застосовуються й інші загальнонаукові принципи аналізу соціальних явищ – системність, єдність і різноманіття соціального життя, комплексність (комплексний підхід), аксіологічна (ціннісна) орієнтація та ін. Далі можна виділити різні соціально–культурні або соціально–історичні класи явищ. На цій стадії аналізу застосовуються методи порівняльного вивчення типових моделей.

Слід звернути увагу на специфіку «сильної програми» Дж. Александера та структурної соціології. Його теоретична програма фокусує увагу на значеннях культурних кодів і наративів суспільного життя. У випадку «сильної програми», позиція Дж. Александера [88; 89; 90] фокусується на зумовленості культурної структури «соціальним текстом», із посиланням на Гірца, Гадамера, П. Рікьора у виокремленні тексту як модельного випадку артикульованого, втіленого й ефективного смислу, а отже, майстерного ключа до всієї проблематики культури. Текст, що у своєму буквальному, неметафоричному значенні становить не менш привабливе джерело пізнання, – також важлива частина культурного світу, письмової традиції, еволюція якої істотно змінила культуру інтерпретацій, колективної пам'яті й загалом виявилася чи не провідним чинником цивілізаційної динаміки. Разом з тим структурна соціологія має власні претензії на культурний вимір і свої технології його продукувати і використовувати [32].

Дуже влучно підкреслює у своїх роботах В. Степаненко, що у руслі авторського підходу Дж. Александер [88] визначає культуру як структуру, що складається з символічних систем. Символи є референтними знаками, що мають узагальнюючий статус для розуміння елементів соціального або індивідуального життя. Культурні символи і структури формують впорядковані стани суспільного життя і послідовність людських дій. Для

культурних структур характерна безліч проявів, і одним з найважливіших серед них є дискурси і наративи.

Для нашого дослідження значний потенціал має установка Дж. Александера стосовно того, що універсальність символічних бінарних кодових структур, а отже, формальна автономія культури від соціально структурних детермінацій, заснована на внутрішній взаємодії кодів. Відповідно до цього підходу, символи структуруються у системи бінарних відносин, і якщо будь-яку значиму дію розглядати як текст, то культурне і суспільне життя суспільства можна представити у вигляді мережі взаємопов'язаних систем бінарних відносин, які представлені у дискурсах [71, с. 8–10].

Евристично цікаві ідеї, у межах позиції Дж. Александера, з нашої точки зору, полягають також у тому, що нормативно негативні суспільні характеристики (погане, несправедливе, аморальне та ін.) є внутрішньо органічною частиною єдиної культурної системи, у якій негативні характеристики символізуються і кодуються так само, як і позитивні. Більше того, позитивні культурні коди можна зрозуміти і усвідомити саме у протиставленні їх негативним [*у подальшому пропонуємо залучити дану висхідну тезу у ході аналізу дискурсивних стратегій у міському просторі суб'єктів владного поля, що дозволить зафіксувати особливості кодування негативних/позитивних характеристик міського простору*].

До схожих результатів прийшли й інші вчені, які звертають увагу те, що код культури можна визначити сіткою, яку культура накидає на навколишній світ, репрезентуючи його членування, категоризацію, структурування у мовній свідомості, мові та дискурсі. Він передає смисл, який виникає зі взаємної згоди користувачів коду, що мають спільний культурний досвід. І тут важливим є те, що культурний код, на відміну від знаку (що позначає явище чи подію) й символу (який відсилає до неуреченої дійсності), не може бути матеріальним об'єктом

(матеріальним носієм інформації), він існує лише як ідеальне утворення. Так, О. Снитко [62, с. 117] виділяє такі категорії універсальних кодів культури: соматичний (тілесний): передає функції різних частин тіла; просторовий код; часовий код зумовлює можливість концептуалізувати дійсності відносно часової осі; предметний код культури пов'язаний з предметами, що заповнюють життєвий простір людини (особливості середовища, в якому існує людина, її побуту зумовлюють етнічну своєрідність предметного коду вербальної концептуалізації дійсності); духовний код – на нього працюють всі інші: він втілює дуалізм «добро – зло», «бог – демон» тощо. Виділяють й інші культурні коди, С. Кривенко [33] серед основних відмічає антропологічний, предметно–костюмний, колірний, архітектурний тощо. Вони змінюються, накопичуються, відмирають з часом, хоча й дуже повільно.

Проте, порівнюючи евристичність соціокультурного та інституційного підходів до аналізу соціальної реальності сучасних суспільств, С. Кірдіна [27] зауважує, що соціокультурний підхід дозволяє аналізувати історичний соціокультурний контекст, в якому «живуть» ці структури, особливості їхнього прояву і реалізації у ціннісних домінантах, соціальному досвіді особистості, тоді як зловживання поняттями «культурний» і «соціокультурний» може призводити до зникнення межі «між науковим знанням і будь–яким наративом», тобто просто розмовою про суспільство. Тому так важливо звертатися до досить «жорсткої» – наскільки це можливо у соціальних науках – інтерпретаційній схемі, що включає культурні чинники лише у необхідній і достатній мірі.

Внаслідок цього зазначимо, що Ю. Резнік доречно пропонує в якості аналітичних одиниць культурного аналізу розглядати, з одного боку, реальні життєві форми, що склалися в конкретних соціоприродних і культурних умовах, з іншого – проблемні ситуації суб'єктів, що розглядаються з точки їхнього

текстуального змісту [*специфіку аналізу текстуальності міського простору буде розглянуто у наступних розділах даної роботи*] і соціокультурного контексту. Відповідно, контекстуальний аналіз передбачає виконання наступних процедур:

а) попередній опис проблемної ситуації і встановлення просторово–часових меж або координат її існування («топографія» контексту – визначення місця дії і масштабу проблемної ситуації – історичного, соціокультурного або індивідуального – у ситуації «тут і зараз»);

б) розкриття структурного змісту проблемної ситуації, виділення її сфер або підсистем і встановлення смислових меж (морфологія контексту – вивчення будови проблемної ситуації);

в) виявлення функціональних властивостей і зв'язків проблемної ситуації з урахуванням їхнього смислового призначення («фізіологія» контексту – вивчення процесів вирішення даної проблемної ситуації);

г) визначення типів проблем і їхньої смислової специфіки у конкретних ситуаціях взаємодії суб'єкта, що пізнає, і його навколишнього середовища (типологія контексту – розробка типології пізнавальних стратегій суб'єкта і способів їхньої реалізації) [55, с. 312–313].

Крім того, змістовним і влучним є твердження Л. Малес щодо гносеологічних та евристичних можливостей стратегії соціокультурного підходу, що дає змогу використовувати його наступні переваги: «інтегрований соціокультурним аналізом міждисциплінарний досвід наближує та урівноважує соціологію антропоцентричними підходами; соціокультурний аналіз демонструє, що осмислення і концептуалізація набутків суміжних дисциплін – антропології, історії, семіотики – становить зону розвитку соціології. Таким чином, забезпечується розширення її предмету завдяки повноті охоплення приватної та публічної сфери; поглиблення об'єкту та джерел соціологічної інформації,

котрою стає уся розмаїтість знаково–символічного простору. Разом з тим, соціологічний погляд на суміжні соціогуманітарні пізнавальні стратегії дозволяє здійснити їх інакше концептуальне тлумачення, виявити нові можливості й обмеження» [43, с.12].

Як доречно зазначає Н. Костенко, осмислення соціокультурних процесів здійснюється сьогодні на платформі концептуального розмаїття, широкого кола інтелектуальних і прагматичних проєкцій щодо статусу культури у її впливі на суспільний розвиток. Діапазон пізнавальних і пояснювальних конструкцій варіюється від цивілізаційних підходів до режимів інтимного споживання культурних інсайтів, речей і технологій. Від рівня споживання «культури як тексту» до ідеї «культури як тілесності», що веде за межі імперії символічного, але потребує «культурного перекладу» для тих матеріальних імплікацій, що вкорінені у системах влади, або ж заворожують «ефектами присутності», самоцінними людськими станами, що виникають до будь–якої або понад усіляку сигніфікаційну роботу, не менш схильними впорядкувати спільне життя людей [32].

А отже, залучення окремих положень соціокультурного підходу у контексті аналізу міста дозволяє нам в процесі подальшої роботи над концептуальної схемою дослідження текстуальності міського простору залучити вихідні тези щодо соціокультурної зумовленості виробництва дискурсивних формацій з урахуванням актуальної культурної ситуації конкретного суспільства [47].

Комунікативно–дискурсивні та семантико–функціональні характеристики лексики у дискурсі у діяхронному просторі піддаються різного типу трансформаціям, які відображають особливості соціокультурних змін у суспільстві й зумовлюються змінами комунікативної поведінки учасників дискурсу у часі. Ці зміни тісно пов'язані, оскільки комунікативна поведінка учасників дискурсу показує весь спектр часових соціокультурних

правил, індивідуальних прагматичних настанов, психологічних факторів, які характерні для цієї чи іншої епохи.

Крім того, комунікативно–дискурсивні трансформації лексичних одиниць можуть бути наслідком змін історичного фону, економічних умов життя, рівня технічного розвитку суспільства, змін предметів матеріальної культури. Вони також можуть відбуватися через зміни універсальних абстрагованих понять, специфічних для мовної спільності, які залежать від певного рівня її культурного й суспільного розвитку. Трансформації комунікативно–дискурсивних і семантико–функціональних характеристик лексичних одиниць, які змінюють їхнє прагматичне навантаження у дискурсі, також мають місце через зміни соціальних умов життя, соціокультурних традицій.

2.2. Семіотичний підхід до (де)кодування простору міста

Слова і символи так само відносяться до світу та реальності, як карта до території, яку вона представляє.

Ми живемо за «картою», що сприймається, але яка ніколи не є самою реальністю.

Карл Роджерс

В сучасному світі особливу увагу дослідників привертають міста як основні та динамічно розвинуті простори існування людей. Місто являє собою складну систему зв'язків та комунікацій. Відповідно, у науковому просторі одночасно

представлено ряд методологічних підходів до аналізу феномену міст. У даному випадку, як було зазначено у попередньому підрозділі, доречним є залучення соціокультурної стратегії аналізу об'єктного поля нашого дослідження⁹. Конкретизуючи ряд аспектів аналітичного погляду на місто як культурний текст, пропонуємо звернути особливу увагу на кейс евристичних можливостей семіотичного аналізу простору міста.

Як змістовно та досить чітко зазначає Н. Осіпова, оскільки семіотика не має свого предмета дослідження, вона може використовуватися в якості універсального підходу у найрізноманітніших галузях знання, в якості надбудови над іншими науками, в яких використовуються такі категорії, як знак, модель, система. Наприклад, інтереси семіотики розповсюджуються на людські комунікації (в тому числі і мовні), інформаційні, соціальні процеси, сферу функціонування і розвитку культури, мистецтво, повсякденність та ін. Завданням семіотики є також дослідження способів передачі інформації, властивостей знаків і знакових систем (природні і штучні мови, явища культури, міфу, ритуалу), комунікації у природі [48].

Постає логічне запитання: які моделі аналізу є можливим залучити, використовуючи семіотику як оптику соціологічного аналізу міста?

Для початку, одним із важливих питань виявляється визначення чи є різниця між поняттям «семіотика» та «семіологія»? З одного боку, у ряді публікацій стосовно аналізу знаково–символічної природи тих чи інших об'єктів, явищ ми можемо зустріти ситуації, коли дані поняття застосовуються або як майже синонімічні, або взаємозамінні, але варто уникати подібної практики. Відповідно, звернемо свою увагу на

⁹ У межах даної наукової роботи, базуючись на постулатах соціокультурної оптики аналізу та залучаючи окремі положення постструктуралізму щодо сприйняття культури як тексту, відповідно до авторської тези пропонується розглядати місто як культурний текст.

етимологію та генезис понять «семіотика» та «семіологія». Для цього пропонуємо розглянути схожість та відмінність при побудові теорії знаково–символічних систем у роботах вчених, які вважаються одними із засновників даного напрямку – Ч. Пірса та Ф. де Соссюра¹⁰.

У своїй роботі «Курс загальної лінгвістики» Ф. де Соссюр [68] задав парадигму гуманітарної думки у ХХ ст. Так, вчений запропонував діадичну модель знаку, що пропонує розглядати структуру знаку, яка складається із двох взаємопов'язаних частин: означаюче (signifier), тобто форма, що може набути знак; означуване (signified) – поняття, що презентується. Тріадична модель знаку була запропонована Ч. Пірсом [52] у роботі «Екзистенціальні графи» та представляє систему знаку, в якій знак складається з трьох частин: репрезентамен (representamen) – форма, що набуває знак; інтерпретанта (interpretant) – це сенс, що походить від знаку; об'єкт – те, на що проектується знак.

Досить вичерпно описано специфіку теоретичних схем семіотичного аналізу у публікаціях дослідниці архітектури С. Лінди. Вона зазначає, що «репрезентамент нагадує означаюче у Ф. де Соссюра, у той час як інтерпретанта – означуване, проте, на відміну від останньої, інтерпретанта має особливу властивість: вона сама по собі є знаком у розумі інтерпретатора. У той час як Ф. де Соссюр підкреслював довільну природу лінгвістичного знаку, сьогодні більшість семіотиків підкреслюють, що знаки

¹⁰ **Чарльз Сандерс Пірс** (англ. Charles Sanders Peirce) — американський філософ, логік, математик та природознавець, засновник прагматизму. Визначальне місце у філософському вченні Ч. Пірса посідає проблематика наукового методу, який дозволяє отримати знання про «справжній» стан речей, про «реальність», з якою мають узгоджуватися людські поняття і судження. Сформульовані ним концепти у галузі методології науки, логіки, семіотики, соціогуманітарного знання зумовили подальшу розробку проблематики прагматизму у ХХ ст. **Фердинанд де Соссюр** (фр. Ferdinand de Saussure) — швейцарський мовознавець, філософ, основоположник структурної лінгвістики та семіології. Всю теорію Ф. де Соссюр логічно виводить з першої дихотомії, де мова розглядається як система відношень між вербальними знаками, що не залежить від різноманітних способів її використання. Вплив його теорії виходить далеко поза межі мовознавства — основну настанову структурної лінгвістики разом з її логічним апаратом успадкував франц. гуманітарний структуралізм. Цитування за: Філософський енциклопедичний словник. Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАНУ, 2002.

відрізняються щодо того, наскільки вони довільні або конвенційні. На основі цього Ч. Пірс формулював три види відношень між засобом вираження знака та його референтом (об'єктом позамовної дійсності, який має на увазі особа, що здійснює акт мовлення). Ці види відношень ще інакше називають «видами знаків» – це відома фундаментальна тріада Ч. Пірса: знаки–ікони, знаки–індекси та знаки–символи. Тобто знаки представляють об'єкт на основі подоби, казуальності (збіг) та довільного консенсусу (суспільного договору). Знаки перераховані вище у порядку збільшення конвенційності: іконічний знак – це знак, прямо пов'язаний певним чином з означуваним, індексний знак – це знак, подібний до означуваного, символічний знак – знак, який відносно означуваного є довільним або винятково конвенційним [39].

Інша відмінність між підходами Ч. Пірса та Ф. де Соссюра полягає у різних способах вимірювання семіозису. Так Ч. Пірс виділив три виміри – синтактику, семантику і прагматику¹¹, при цьому саме прагматичний вимір виявляє принципову відмінність двох підходів. У Ф. де Соссюра ж, навпаки, розуміння висловлювань зумовлено протиставленням синтагматичних і асоціативних відносин. При цьому синтагматичне відношення завжди *in praesentia*: воно базується на двох або більшому числі відносин, що однаковою мірою існують в актуальній послідовності. Навпаки, асоціативне відношення поєднує членів цього відношення у віртуальний ряд; члени його завжди *in absentia*. З точки зору Ф. де Соссюра, виключення синтагматичного та/або парадигматичного правила призводить до абсолютного руйнування комунікації. Тим часом, семіотика Ч. Пірса дозволяє описувати і інтерпретувати комунікативні акти,

¹¹ В кінці 1930-х рр. Ч. Морріс на основі дефініцій Ч. Пірса сформулював прагматичне правило, згідно з яким у цілому, з точки зору поведінки знаки «істинні», оскільки вони правильно обумовлюють очікування тих, хто ними користується, і тим самим більш повно викликають ту поведінку, яка імпліцитно закладена в очікуваннях або інтерпретаціях.

в яких відсутні обидва типи відносин. Іншими словами, у залежності від того, чи розуміємо ми знак онтологічно, включаючи у нього механізми природної комунікації, або епістемологічно, як частину світу, який конструюється нашою свідомістю, ми отримуємо або семіотику, або семіологію.

У роботі «Семіотика vs семіологія: до питання про вичерпність знакової теорії» Ю. Шатін підкреслює, що створюючи семіотику, Ч. Пірс зіткнувся з протиріччям: або розуміти знак як загальну категорію, що забезпечує комунікацію як природних, так і культурних утворень, або обмежити це розуміння здатністю людей комунікувати у межах заданої культури. Уникнувши подібних протиріч, Ф. де Соссюр у своїй семіології редукував комунікацію, звівши її статус до лінгвістики як основного засобу створення і інтерпретації знаків, оскільки тільки лінгвістика може служити моделлю (*patron general*) для всієї семіології в цілому [85, с. 11–13]. Важливим моментом теоретичної еволюції поглядів на семіотичний аналіз є запропоновані Ф. де Соссюром положення, що стали основою структуралізму і постструктуралізму та дозволяють аналізувати мову, як і будь-яку знакову систему, у вигляді структури з фіксованою відповідністю знаків та значень. Дана теза присутня у межах структуралізму та постструктуралізму¹².

Внаслідок цього зазначимо, що редукуючи знак до його символічного різновиду і виключаючи поняття інтерпретанти, семіологія фактично психологізує процес виробництва текстів, що повністю відповідає тезам Ф. де Сосюра. У даному випадку текстовиробництво розуміється як феномен культури, а сама культура, як відзначав Ю. Лотман [40], являє собою сукупність текстів. Розширюючи розуміння меж знаку у вигляді включення

¹² У свою чергу, деконструкція відомого французького вченого Ж. Дерріди концептуалізує комунікацію як процес, в якому значення не зафіксовані мовною системою, а вільно існують у потоці мови, а спілкування постає вільною грою знаків. Окремі положення концептуальних розмірковувань Ж. Дерріди будуть використані в модусі аналізу текстсуюальності міської площини.

знаків іконічних та індексальних, семіотика, на відміну від семіології, абсолютизує процес створення тексту, але розглядає його як нове співвідношення між текстом і не-текстом, причому не-текст виявляється змістовно порожнім, де відсутність означника не веде до зникнення самого знаку, але конструює нову ситуацію, в якій сам знак може виступати як об'єкт семіотичної критики. Другою важливою розбіжністю між «семіотикою» та «семіологією» є те, що у семіології Ф. де Сосюра, як уже зазначалося, лінгвістика служить моделлю для всієї семіології в цілому. Хоча мова – тільки одна з багатьох семіологічних систем. А якщо це так, то сам процес створення текстів не може вийти за межі мови, точніше мов, створених за лінгвістичною моделлю. У семіотиці сам процес текстотворення може розумітися як деконструкція мови, тобто втрата мовою своєї прямої форми і існування у формі відзміненої [85, с. 14]. Семіотика вже від початку має подвійний статус, про який писав Ч. Морріс. Семіотика є загальною теорією знаків і одночас системою конкретних доповнень до дослідження знаків у тій чи іншій конкретній галузі¹³.

У свою чергу, у подальшому нашому дослідженні ми здійснимо спробу експлікувати теоретичні конструкції знакової системи Сосюра–Пірса до аналізу міського простору. Але до цього пропонуємо звернути увагу на важливі зауваження та тези, які були висунуті у ґрунтовному дослідженні семіотичної експлікації основних понять антропології у процесі вивчення культури, професором берлінського університету Р. Познером [100]. Він пропонує типологію семіозису та схематичне представлення факторів семіозису (див. Рис.2.1.).

¹³ За аналогією наведеного Ю. Шатіним прикладом «семіотики літератури» можемо адаптувати та проілюструвати подібний подвійний статус поняттям «семіотика міста». У разі логічного наголосу на слові «місто» ми отримаємо набір інструментів для виявлення нових смислів міського простору, недоступних для прямого спостереження. У разі наголосу на слові «семіотика» ми будемо розглядати сам міський простір як специфічний спосіб оперування знаками, відмінний від усіх інших способів.

Рис. 2.1. Фактори семіозису. Найменування факторів, наявність яких є необхідною і достатньою для того, щоб процес семіозису відбувся, на схемі підкреслені. Ліва стрілка показує послідовність рішень, прийнятих відправником, права – одержувачем.

Р. Познером на основні змістовних досліджень виділено наступні типи семіозису та види знаків, які можуть виникати:

1. Якщо у процесі семіозису задіяний відправник, який створює знак, щоб передати адресату повідомлення, то даний знак є *комунікативним*; якщо адресату вдається на підставі знаку реконструювати повідомлення, такий семіотичний процес ми називаємо *комунікацією*. Комунікація може відбутися без означаючого та означуваного, але не може без відправника і адресата, без знаків і повідомлень, без каналу і контексту.

2. Якщо у процесі семіозису задіяний код (типовий зв'язок між означаючим та означуваним), даний знак є *сигніфікативним*; якщо одержувачу вдається на підставі знаку реконструювати повідомлення, у такому семіотичному процесі ми маємо справу з сигніфікацією. Сигніфікації можуть відбутися без відправника і адресата, але не можуть без знаків і повідомлень, означаючого та означуваного, без одержувача, каналу і контексту.

3. Якщо у процесі семіозису не задіяний код, даний знак є *індикативним*; якщо одержувачу вдається на підставі знаку реконструювати повідомлення, у такому семіотичному процесі ми маємо справу з *індикацією*. Індикація може відбутися без означаючого та означуваного, без відправника і адресата, але не може без знаків і повідомлень, без одержувача, каналу і контексту [53, с. 56–59].

Надалі звернемо увагу на розгляд семіотичного підходу у конексті дослідження вже міського простору. Вивчаючи семіотику міста, Капіцин В. стверджує, що місто за рівнем символізації займає особливе місце в історії. Міські символи виникали шляхом цілеспрямованої концентрації простору життєвих знаків, їхньої динамічної стереотипізації у суспільній свідомості, приписування даними знакам типових для тих чи інших мешканців міста позитивних властивостей. Великі міста відрізняються особливо значним скупченням знаків (територіальних, тілесних, духовних, професійних), різноманітною, динамічною і яскравою символікою. У містах символіка більш наполегливо репрезентується, завдяки безлічі суб'єктів (спільнот, ком'юніті), а також у силу функціонування символічної політики, музеїв, реклами, брендування. Місцеві спільноти можуть брати активну участь у символізації міських сегментів. Для міст особливе значення має політика символізації [25].

Багато дослідників відзначають, що знакова система характеризується певним модусом і передає специфічний смисл, заміщає, інтерпретує структури–моделі об'єктивної дійсності і фіксує відносини між ними [12]. Відповідно, семіотика дозволяє досліднику зафіксувати маркування міський простір, що оточує його. Як відмічає київська дослідниця О. Жулькевська, подібне семіотичне кодування закріплюється у мовних знаках, у трансляції історичної пам'яті, у сприйнятті людиною сьогодення, а також водночас майбутнього і минулого. У семіотичних знаках

міста кодується сприйняття і розуміння людиною навколишнього середовища, надання йому певних смислів, розрізнення власного особистого індивідуального простору і його співвідношення з простором Іншого, з простором Усіх [20].

По-друге, семіотичний підхід дозволяє вивчати знаки як форми відображення інформації про місто та містян, а знакові системи – як своєрідні бази даних. Місто як соціокультурний феномен, відтак, може розглядатися як сукупність знакових об'єктів. Відповідно, одним з вихідних положень у застосуванні семіотичного підходу є твердження українського дослідника політичної урбаністики Д. Співака [70] про те, що місту, яке є змістовно багатим і структурно складним утворенням, відображає особливості людського сприйняття світу, а також об'єктивні закономірності співіснування містян на урбанізованому просторі, властива символічність.

Для того, щоб зрозуміти методологічний потенціал семіотики для аналізу міста, доцільно і надалі (не обмежуючись Ч. Пірсом і Ф. де Соссюром) розглянути генезу семіотичних ідей і спробувати адаптувати їх до аналізу міста як знакового простору. Тут доречно зазначити, що серед класиків-соціологів мікросоціологічної парадигми у своїх теоретичних розробках концепцію знаків та символів використовували Дж. Мід та І. Гофман [95]. Так, для Дж. Міда у межах його теорії символічного інтеракціонізму символ являє одну з центральних категорій. Для дослідника символи є необхідними елементами соціальної взаємодії, які виражають значення тих чи інших об'єктів. Символами можуть виступати мова, жести, фізичні предмети. У межах драматургічного підходу І. Гофман виділяє «фасад» як елемент соціальної взаємодії. У першу чергу «фасадом» можуть виступати «сценічні декорації», що розуміється як оформлення простору. Вчений враховує значимість простору у межах своєї теоретичної моделі, де «сценічні декорації» можна вважати певними просторовими

символами. Але наведені моменти теоретизування класичного періоду соціології лише дотичні до аналітики міста з позиції семіотичного підходу, оскільки тільки передують становленню даного методологічного орієнтиру.

Більш детальний аналіз свідчить, що семіотичний підхід до дослідження міста знайшов своє втілення у роботах ряду зарубіжних і вітчизняних науковців. Вивчення простору міської культури почалося у науці в XIX столітті, а у XX – подібні дослідження отримали подальший розвиток. Так, К. Червенко відзначає, що символіку архітектури та семіотику міста досліджували такі вчені, як В. Беньямін, Р. Барт, К. Леві–Стросс, Ч. Дженкс, К. Лінч, Г. Зіммель. У цьому контексті Р. Барт [3] увів поняття «семіотика простору», Ч. Дженкс [18] розглядає місто у контексті категорій «текст», «код», «знак», «синтаксис», «семантика простору», К. Лінч надає репрезентацію образу міста [82, с. 216].

С. Касаткіна представляючи семіотичний напрямок у контексті досліджень міського простору зазначає, що місто являє собою символічним простором, який утворений різними моделями комунікативних систем та певними знаками. Дослідниця вказує, що семіотика – це наука, яка вивчає знакові системи як засоби опрацювання інформації у соціумі, природному середовищі та в окремій людині. Семіотика є одним із напрямів гуманітаристики, який має міждисциплінарний характер, проникаючи у філософію, соціологію та інші дисципліни [26, с. 118]. Вітчизняний дослідник С. Легеза вказує на специфіку семіотичного підходу конкретно у контексті вивчення міського простору: «Місто може бути представлене як просторовий об'єкт, що є перш за все цілісним текстом, повідомленням на основі знакової системи, яке зовнішній читач схильний «читати» і, головне, «перечитувати». Просторові форми тут, з повною на те підставою, сприймаються як знаки, що транслують певні повідомлення, які будь–яка актуальна культура

намагається не тільки «прочитати», але і «прописати», реінтерпретувати. Більш того, тут можливо говорити про різницю у масштабах прочитання «міського тексту» туристом і аборигеном, що виявиться максимально несхожим» [38, с. 452]. Отже, можна зазначити, що у межах семіотичного напрямку досліджується знакова трансляція конкретних локальних точок міста або всього міського середовища.

У свою чергу знак і символ є взаємопов'язаними між собою. Символ – це предмет або дія, котрі репрезентують своєю зовнішньою формою щось інше, ніж їхнє експліцитне вираження. У загальному значенні символом є все те, що становить мовну конвенційність, певний елемент взаємної впізнаваності. Символ не направлений на конкретну людину, а звертається до всіх носіїв мови. Однією з визначальних характеристик символу слід вважати його непряму співвіднесеність із конкретним денотатом. Тобто символ–номінант завжди вказує на об'єкт, явище, що мають, як правило, інший лексичний код і своєрідно «вписуються» у світ денотатів [19, с. 126].

Так, В. Маслова говорить, що «символ ніби нарощується на прямому значенні відповідного слова, не замінюючи і не видозмінюючи його, але включаючись при цьому у широкий культурний контекст. Будь–який троп може вступати у контакт із символом, беручи участь у формуванні позатекстових смислів, тому що символ – універсальний троп, який може сполучатись з будь–яким набором художніх засобів, формуючих образну структуру тексту». До того ж, однією з важливих властивостей символу є його умотивованість, яка встановлюється між конкретним і абстрактним елементами символічного змісту. Умотивованість символу пояснюється аналогією, яка становить основу такої семантичної транспозиції як метафора [44].

Окремо відзначимо, що у публікаціях, присвячених розгляду феноменологічної перспективи дослідження міста, зазначається, що домінуюча різниця в підходах до аналізу мови

у Ф. де Соссюра [68] та іншого відомого вченого М. Бахтіна [4] представлена у наступних положеннях: чим визначається значення мовних знаків та чи існують неопосередковані відносини між знаком та значенням. Якщо Ф. де Соссюр дає відповіді на ці запитання на абстрактному, понятійному рівні, завдяки чому об'єкт дослідження у лінгвістичному векторі отримує чіткі межі, то для М. Бахтіна відповіді знаходяться на межі з реальною мовною практикою, з соціальним контекстом мовної взаємодії тих, хто спілкується, а отже, є евристично зручнішим для соціологічної аналітики проблемного поля. Звідси – живий зв'язок спілкування, пізнання і самопізнання, об'єднавча роль діалогу, конститутивний статус контексту і невичерпний творчий потенціал самої діалогічної моделі мови [45].

У контексті аналітики міського простору особливий інтерес представляє концептуальна ідея структури знака, запропонована Г. Фреге [76]. Експлікація даної схеми розширює можливості вивчення міських об'єктів та предметів з позиції семіотичного підходу. Розглянемо детальніше ідею «трикутника Фреге» (див. Рис.2.2). Модель передбачає наявність трикутника, де вершинами виступають знак (ім'я, сигніфікат), концепт (сенс, десігнат) і денотат. Денотат у логіці та семантиці – це предмет, який позначають власним іменем (константа або терма) або клас предметів, які називають спільним іменем. Денотат відповідає поняттю «об'єкта» у тріаді Ч. Пірса [52]. У свою чергу, ім'я у Г. Фреге – це те, яким чином іменується предмет (денотат), ім'я є відповідником пірсівського репрезентамента або соссюрівського означаючого. Ще одна характеристика – це концепт або смисл, те, що у повсякденній мові називають значенням. У семантиці ж розрізняють предметне значення і смисл. Предметним значенням певного виразу називають той предмет або клас предметів, які позначаються цим виразом: тобто це й буде денотат. Водночас кожен вираз має внутрішній зміст, який і буде називатися сенсом.

Саме теорія трикутника Фреге [76], або теорія імені, покладена в основу сучасної логічної семантики.

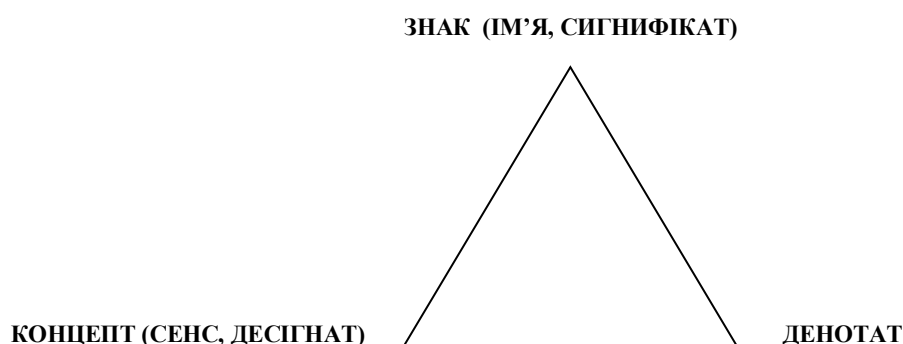

Рис.2.2. Трикутник Фреге

Наприклад, кейс міста Дніпра демонструє наступне застосування трикутника Фреге: «Дніпро» – є знаком, «місто Дніпро» – денотат, «місто обласного значення в Україні, адміністративний центр Дніпропетровської області та Дніпровського району» – концепт, сенс. У подальшому, аналізуючи знаково–символічну складову міського простору, можливим є дослідження руху даної схеми, визначення специфіки концепту як класичного продукту культури та ін. Зокрема, модель «трикутника Фреге» у подальшому залучена у процес аналізу специфіки «гри» з семантикою міських топонімів у контексті процесів (де)конструкції ідеологічних символів міської тканини [46].

Як звертає увагу С. Лінда, у семантиці також представлені й інші конструкції знака. Наприклад, трикутник Одена–Річардса, де відповідно вершинами трикутника стали символ, референт і референція, де символ – це є поняття, референт – власне об’єкт, на який символ посиляється, а референція – це мислене уявлення про предмет. Як видно, незважаючи на різницю термінологій, усі конструкції об’єднує множинне трактування знака. Обов’язковою

складовою структури знака є ім'я (або означаюче, символ, репрезентамен, сигніфікат), тобто форма знака (візуальна або акустична) і смисл (означуване, референція, інтерпретанта, десигнат, концепт), тобто сутність знака (ментальна). У багатьох конструкціях до цих двох складових додається ще денотат (референт, об'єкт), тобто річ, на яку посилається знак, яку цей знак і означає. Денотат може реально існувати (чи існував), а може і не існувати (бути придуманим) [39].

У дослідницькій ситуації розгляду міста як культурного тексту, варто обов'язково звернути увагу на підходи семіотичного аналізу Г. Зіммеля, Ю. Лотмана, В. Бен'яміна. Що може об'єднати даних вчених? Як підкреслює К. Червенко у науковій публікації «Символіка міста: семіотичний підхід»: «Г. Зіммель, В. Бен'ямін, Ю. Лотман як «читачі» міста мають щось спільне. Тоді як праці Мішеля де Серто описують власну позицію як позицію Ікара–вуаєриста, який спостерігає за великим містом зверху. У разі де Серто йдеться про верхівку торговельного центру на Манхеттені. Автор наводить відмінність між двома когнітивними структурами, які характеризують артикуляції міста: узагальнююче бачення тих, хто створює всеосяжні паноптичні й теоретичні конструкції, дивлячись на місто з висоти пташиного польоту, і міські практики тих, хто аналізує місто «знизу». Перших Мішель де Серто відніс до «вуаєристів», теоретиків нерухомої просторової тотальності. Других – до «пішоходів», які практично опановуючих середовище міського простору. Виходячи з цього підходу Г. Зіммеля і В. Бен'яміна можна віднести до «пішоходів», оскільки їхній підхід до міської повсякденності зосереджений на певних об'єктах міста. Ю. Лотмана віднести до «вуаєристів», оскільки він не висуває на передній план свій суб'єктивний досвід, а передусім зосереджується на широких міфологічних категоріях, за допомогою яких місто постає статичним і нелюдським» [82, с. 216].

Відповідно, на особливу увагу заслуговують теоретичні та методологічні розробки Ю. Лотмана [40] який у своїх працях пропонує розглянути два напрямки міської семіотики: по–перше, місто як простір; по–друге, місто як ім'я. Дослідник звертає увагу на той факт, що саме принциповий семіотичний поліглотизм будь–якого міста робить його полем різноманітних і за інших умов неможливих семіотичних колізій. Як відзначено у роботі В. Грушко, на думку Ю. Лотмана, місто, реалізуючи стиковку різних національних, соціальних, стильових кодів і текстів, здійснює різноманітні гібридизації, перекодування, семіотичні переклади, які перетворюють його на потужний генератор нової інформації. Джерелом таких семіотичних колізій є архітектурні споруди, міські обряди й церемонії, сам план міста, найменування вулиць і тисячі інших знаків, образів, облич культури [15].

Евристично цікаві ідеї для нашого дослідження присутні також у роботах У. Еко [87], який теж був захоплений деякими ідеями семіотичного підходу. Так, на його думку, у межах застосування семіотики можливим є дослідити феномени культури як факти комунікації, а окремі комунікаційні повідомлення стають зрозумілими у співвідношенні з кодом. У власних публікаціях У. Еко приділяє значну увагу поняттю «текст», презентуючи як власну позицію у даній проблематиці, так і спираючись на роботи інших авторів.

Теорію семіотики У. Еко [87] неможливо зрозуміти без аналізу поняття комунікації, яке він пропонує. Так, повідомлення як складовий елемент моделі комунікації (до неї входять відправник, повідомлення і адресат (одержувач) – це певний текст, тобто цілий комплекс різноманітних повідомлень, закодованих різними кодами і функціонуючих на різноманітних рівнях означування. На думку У. Еко, автор, створюючи текст, повинен мати на увазі певну модель можливого читача. Численні тексти визначають свого читача тим, що потребують для свого розуміння

енциклопедичної компетенції. Така компетенція – це лінійна маніфестація тексту з системою кодів і субкодів, яка знаходиться в тій мові, якою написаний даний текст. Разом з тим У.Еко зазначає, що читач не може використовувати текст за власним бажанням, а лише так, як сам текст хоче бути використаним [у подальшому дослідженні, ми пропонуємо звернути увагу на маніфестацію текстових повідомлень із системою кодування, орієнтованою на читача з певними компетенціями (або відсутністю їх) у прикладі аналізу вуличного міського мистецтва (стріт-арт, графіті, мурали та ін.]. Зазначимо, що така думка відображає постструктуралістське уявлення про несвідоме тексту, про текст як деяку продуктивну реальність [31]. На рівні з власним баченням текстового аналізу У.Еко спирається і на інших провідних дослідників текстових теорій, а саме на Р. Барта, М. Ріфатера, М. Бахтіна, які також використовують у своїй роботі методологію семіотичного аналізу.

Більше того, для подальшого дослідження для нас є важливими і вихідні положення У.Еко відносно семіотики архітектурних форм [до аналізу текстуальності архітектурних ландшафтів міста ми звернемося у наступних підрозділах]. Зокрема, У.Еко зазначає, що архітектуру як знакову форму неможливо побудувати за моделлю трикутника знака–референції–референта. А отже, семантичний трикутник не дає чіткого уявлення стосовно архітектурних форм як знакових одиниць. У випадку аналізу архітектури У.Еко пропонує звернутися до визначення знаку Ф. де Соссюром: в якості означаючого в архітектурному знаку виступає архітектурний об'єкт, в якості означуваного – його функція. Надалі, розглядаючи архітектурні знаки в якості кодів, ми зможемо описати і класифікувати означаюче (signifier) в його відповідності до означуваного (signified). І відповідно сформулювати уявлення щодо комунікативних можливостей архітектури.

Враховуючи необхідність подальшої практичної експлікації теоретичних принципів семіотичного підходу до дослідження міських просторів, ми вважаємо за доцільне використовувати запропоновану в ході визначення функціональної типології знаків, спеціалістом у сфері теоретичної та прикладної лінгвістики Л. Федоровою типологію знаків: знаки–ідентифікатори, знаки–регулятори, знаки–моделі (див. Табл.2.1.).

Окремо виділено знаки–модифікації: це знаки, що працюють за індексним принципом: вони відсилають до попереднього зразка, створюючи його нову версію. Такого типу знаки використовуються практично у всіх сферах, де мова йде про вдосконалення штучних знаків. У модифікаціях присутні два рівня моделювання: базовий, на якому створено вихідний зразок, і новий, на якому працює модифікатор. Модифікації можливі і для знаків–ідентифікаторів, і для знаків–регуляторів, і особливо – для знаків–моделей [74, с. 288].

Особливо важливим питанням виявляється, що сучасний семіотичний аналіз визначив *три рівні дослідження знакових систем*, три аспекти семіотичної проблематики: *синтагматичний*, що вивчає структуру поєднання, співвідношення знаків та моделей; *парадигматичний*, який розглядає співвідношення між знаковими системами та тими, хто їх досліджує, інтерпретує та використовує; *семантичний*, що виявляє знаковий зміст явищ. Ми пропонуємо застосувати дану схему аналізу знакових систем до аналізу міста. Оскільки ми виходимо із розуміння міста як культурного тексту, відповідно застосування семіотичного підходу дозволяє нам виділити три рівні міського простору – синтагматичний, парадигматичний, семантичний. Парадигматичний рівень пропонується розглядати крізь призму аналізу дискурсивних формації міста. Семантичний рівень представлений змістовним наповнення дискурсивних стратегій, символів та знаків, які існують в просторі міста.

Таблиця 2.1. Функціональна типологія знаків за Л. Федоровою

ЗНАКИ-ІДЕНТИФІКАТОРИ	ЗНАКИ-РЕГУЛЯТОРИ	ЗНАКИ-МОДЕЛІ
1. Природні знаки, які виражають емоційний стан виконавця: міміка, симптоматичні жести, звукові жести, інтонація.	1. Вказівні знаки (індикатори): <i>а) природні знаки–прикмети;</i> <i>б) штучні знаки орієнтації:</i> вказівні жести; графічні і предметні покажчики; мовні дійктичні і вказівні слова, вигуки; <i>в) письмові знаки:</i> адреса на конверті; електронна адреса; бібліотечні коди і індекси; <i>г) допоміжні письмові знаки (знаки пунктуації, розмітки).</i>	1. Знаки, що моделюють за іконічним принципом: <i>а) образні:</i> ідеофони природної мови; імітаційні жести, пантоміма, гра, ритуал; піктограми; художньо–образотворчі твори; програмна музика; <i>б) параметричні:</i> схема, діаграма, план, карта, макет.
2. Мітки на носії: товарний знак, етикетка; ярлик, вивіска.	2. Мнемонічні і меморіальні знаки: <i>а) знаки збереження інформації:</i> вузлик на пам'ять, мнемонічні коди, аббревіатури; <i>б) знаки збереження цінності:</i> сувенір, портрет, реліквія, автограф, пам'ятник.	2. Знаки, що моделюють за принципом функціональної схожості: <i>а) символічні знаки природної мови (слова і морфеми);</i> <i>б) символи систем запису;</i> числові знаки; музична нотація; <i>в) математично формалізовані системи;</i> штучні мови науки;
3. Знаки ідентифікації, що виражають соціальні властивості носія: <i>а) знаки ідентифікації особистості:</i> ім'я; посвідчення особи, фотографія; підпис; відбитки пальців; аватар у соціальній мережі; <i>б) знаки групової ідентифікації:</i> герб, емблема, гімн; бренд; прізвище; етнонім; <i>в) знаки, що виражають статус:</i> знаки відмінності в армії, ордени та медалі; форма одягу, обручку; титули; <i>г) будь–які власні імена, присвоєні об'єкту:</i> топоніми, урбаноніми, гідроніми та ін.	3. Знаки соціально–регламентуючі: <i>а) знаки оповіщення, попередження, регуляції:</i> звукові і світлові сигнали; знаки дорожнього руху; сигнали світлофора; <i>б) мовні форми впливу:</i> звернення, волевиявлення; <i>в) знаки етикету, жестові і мовні;</i> <i>г) знаки власності:</i> тавро, вензель, печатка; <i>д) знаки договору:</i> печатка, підпис, квиток, марка; знак охорони авторського права; <i>е) реклама як знаковий вплив;</i> <i>ж) мода як знаковий вплив.</i>	3. Знаки, що моделюють за принципом гармонійної подібності: <i>а) абстрактно–символічні знаки–фігури:</i> священні символи; <i>б) абстрактно–символічні твори:</i> непрограмна музика; абстрактний живопис;
4. Твори мистецтва, художні твори, реклама як знаки самовираження: їхні власні імена, їхні стилістичні (авторські) засоби.	4. Твори мистецтва, художні твори як знаки художньо–естетичного впливу.	

Крім того, евристичною, з нашої точки зору, є етимологія слова «синтагматика». Якщо звернемося до класичного розуміння даного поняття в лінгвістиці, то бачимо, що правила синтагматики організовують процес виробництва мови, починаючи від задуму і закінчуючи семантично і синтаксично оформленою думкою. Інакше кажучи, в основі процесу виробництва мови лежить синтагматика, без урахування якої неможливо вивчення ані процесу породження мовлення, ані процесу її сприйняття. В якості одиниці, що відображає синтагматичні зв'язки слів, в лінгвістиці визначена синтагма – мовний ланцюжок, або словосполучення, яке представляє собою цілісну синтаксичну інтонаційно–сміслову одиницю. Логічною формулою синтагматичних відносин є формула «I – I», тобто коли один елемент та інший елемент разом, поруч, один за іншим, утворюючи ланцюг однопорядкових елементів певної довжини. Синтагматичні відносини в лексиці проявляються в правилах сполучення слів і в їх зв'язках з партнерами по контексту в тексті або висловлюванні.

Ми пропонуємо експлікувати термін «синтагматика» до аналізу міського простору в наступному варіанті: *синтагматикою міського простору визначаємо організацію соціального простору міста фізичними об'єктами (архітектурні об'єкти, транспортні магістралі, ландшафтні зони – синтагми), порядок розташування та співвідношення яких, на рівні з семантичним оформленням, детермінує характер та специфіку загального тексту міста*. Тобто такі звичні для нашої повсякденності, інколи сприймаємі як фон або антураж та досить рідко підпадаючі під аналітику, об'єкти як будівлі, цілі вулиці, квартали або транспортні маршрути в залежності від їх розташування в місті, функціонального сусідства мають суттєве значення для змістовного розуміння тексту міста.

Таким чином, у будь-якому дослідженні онтологічної реальності створюються знаки і дуже часто знакові системи. Саме

тому слід розрізняти, коли діяльність їхнього створення та обробки є чисто семіотичною, а коли вона належить тим галузям науки, у лоні яких вона здійснюється та проводиться, не виходячи за чітко окреслені межі окремих дисциплін. Робота зі знаками та знаковими системами у межах будь-якої науки, виконана у концептах цієї науки, належить їй, і становить її часткову семіотику. Робота зі знаковими системами соціології, а саме з конструюванням соціальної реальності за допомогою ідеології, соціальною комунікацією, у такому ключі є соціологічною діяльністю, хоча і носить семіотичний характер [29, с. 46].

Окремо відзначимо, що одним з векторів структурно-семіотичного підходу є дискурсивний аналіз, який передбачає дослідження комунікативної події, співвідношень між текстом і дискурсом, який розуміється як завершений продукт комунікації, її результат. Дискурсивний аналіз здійснюється стосовно найрізноманітніших сфер культури [48] – тому говорять про ідеологічний, науковий, художній та інші дискурси [у наступному підрозділі ми пропонуємо розглянути, яким чином дискурс-аналітична стратегія у поєднанні з семіотичним підходом та соціокультурним аналізом дозволить дослідити місто як культурний текст, який продукується у різних дискурсивних формаціях]. Таким чином, проникаючи в сферу різних методологічних підходів, семіотичний аналіз розширює як можливості методології у цілому, так і власні дослідницькі стратегії. Відповідно, продемонстровані наукові розробки у напрямку семіотичного аналізу показують потенціал семіотики у напрямку дослідження міського простору. Залучення семіотичної оптики дозволить нам у подальшому ширше розкрити фрейми соціологічного аналізу та застосувати представлені методологічні схеми для визначення тканини символічного простору міста як об'єкту наукових досліджень.

2.3. Дискурс–аналітична стратегія у дослідженні процесів конструювання міських просторів

The limits of my language mean the limits of my world.
Ludwig Wittgenstein

Проаналізувавши у попередніх змістовних частинах нашого дослідження евристичний потенціал в якості методологічних орієнтирів, соціокультурної парадигми та семіотичного аналізу, наразі пропонуємо зосередити свою увагу на розгляді дискурс–аналітичної матриці дослідження проблемного поля. Відштовхуючись від пропозиції розглядати місто як культурний текст, логічним є здійснити концептуалізацію вихідних інструментів аналітики у напрямку фіксації текстуальності міського простору, для початку відповідно звернувши увагу на «дискурс» як одну з вихідних категорій дослідження.

Зазначимо, що, застосовуючи до дослідження міста поняття «дискурсу» ми тяжіємо до постструктуралістської аналітичної традиції, яка представлена у працях Р. Барта [3], Ю. Кристевої, Ж. Лакана [36], М. Фуко [78–80], Е. Лакло і Ш. Муфф [98], Я. Торфінга [103]. У методологічно близькому нам руслі розглядається поняття мови також у Р. Рорті [101] та поняття комунікації у Н. Лумана, а ще вагомими є постмарксистські ідеї Л. Альтюссера [91] і А. Грамші [14]. Тут варто наголосити, що в епістемологічному плані ключовими моментами, що відрізняють постструктуралізм від соціальних течій, які репрезентують класичну онтологію і спираються на принципи номіналізму, біхевіоризму, структуралізму, є, по–перше, особлива увага представників цієї течії до конструктивної, активної ролі дискурсу. По–друге, постструктуралізм характеризується

особливим ставленням до політичного, владного виміру дискурсу [65].

Наприкінці XIX – першій третини XX ст. інтерес до проблематики дискурсу зростає у зв'язку з розвитком аналітичної та лінгвістичної філософії. Термін лінгвістичний поворот, за допомогою якого прийнято описувати ситуацію, що склалася на той момент переважно у філософії, має відношення до зміщення дослідницького акценту з метафізики свідомості і картезіанського *cogito* на проблему мови як граничної онтологічної підстави мислення і діяльності. У цілому ж, початок експансії терміна «дискурс» у гуманітарних науках XX століття пов'язується з працею бельгійського лінгвіста Е. Бюіссанса, що вийшла у 1943 р. під заголовком «Абстрактне і конкретне у лінгвістичних фактах: мовлення, дискурс, мова». Так, Е. Бюіссанс включає у сосюрівське протиставлення мови і мовлення (*langue – parole*) новий член: *langue – discourse – parole*, де *langue* – система, певна абстрактна розумова конструкція, *discourse* – комбінації, від реалізації яких мовець використовує код мови, і *parole* – механізм, що дає змогу здійснювати ці комбінації. Іншими словами, в цій опозиції дискурс був механізмом актуалізації мови у природній комунікативній ситуації у формі розгорнутої мови. Однак, аж до кінця 1960-х рр. поняття дискурс у широкому академічному вживанні не виділяється в окрему категорію і часто використовується як синонім понять текст, мова і навіть комунікація [30, с. 96–99].

В основі поструктуралістських концепцій дискурсу покладена ідея того, що саме мова виступає універсальною матрицею, в якій зашифровано найнадійніше знання про світ. Структури мови, відповідно до методологічних орієнтирів поструктуралізму і постмодернізму, розглядаються вже не стільки у ролі відображення і репрезентації соціальної дійсності, скільки в якості інструментарію її конструювання і трансформування. Зважаючи на основні положення теорії

дискурсу, соціальна реальність осмислюється як результат наслідуваної авторами лінгвістичної системи, як особливий дискурсивний простір, у межах якого відбувається кодування і регуляція порядку соціуму. Відомий український соціолог П. Кутуєв у своїй науковій публікації, присвяченій постмодернізму стверджує, що у сучасному суспільстві стався дискурсивний поворот, який він яскраво описує у таких термінах: «Дискурс – текст, висловлювання разом з соціальною практикою, до якої він належить і яку несе в собі» [34, с. 152].

У зв'язку з вищезазначеним, дискурс аналізується не лише як автономний вербальний «об'єкт», але і як контекстуальна взаємодія, соціальна практика або тип комунікації у соціальному, культурному, історичному контексті. Французький соціолінгвістичний варіант теорії дискурсу пов'язаний, у першу чергу, з ім'ям М. Фуко. Поняття дискурсу ним визначається як «мовне вираження певної суспільної практики, впорядковане і систематизоване використання мови, за яким постає особлива ідеологічно і соціально обумовлена ментальність» [16, с. 173]. Також М. Фуко [78] неодноразово наголошував, що тексти становлять собою місця прояву комплексів соціальних значень, які виробляються у конкретній історичній ситуації, і фіксують як учасників виробництва тексту, так і соціальні інституції, залучені у гру, й опосередковані відносинами влади.

Отже, під поняттям дискурсу слід розуміти безліч висловлювань, що належать до певної дискурсивної формації, тобто в межах нашого дослідження ми пропонуємо визначати *дискурс як мовно–знакове (вербальне/невербальне) вираження певної соціальної практики, яка впорядкована і систематизована особливим способом використання мови (усно – в формі індивідуальних та колективних практик мовлення або письмово – в текстуальній формі) та є детермінованою певною ментальністю, культурою, ідеологічно вкорінена й історично визначена.*

Підсумовуючи, відзначимо як М. Соболевська [64] вивчаючи порядок дискурсу порядку наголошує, що соціологічне розуміння дискурсу (на відміну від лінгвістичних інтерпретацій) передбачає погляд на останній, як мінімум, у трьох основних модусах: дискурс як простір комунікативних дій і взаємодій; дискурс як соціально (інституційно) обумовлений спосіб спілкування; дискурс як реалізація певного розуміння соціальної дійсності і світу у цілому.

Водночас, дискурсивна практика конституює системи об'єктів і стратегії дискурсу, які виступають у вигляді специфічної для даної дисципліни «форми знання» – понятійного апарату з тезаурусними взаємозв'язками. У статті «Порядок дискурсу» М. Фуко [80] висуває гіпотезу про те, що у будь-якому суспільстві виробництво дискурсу одночасно контролюється і піддається селекції, організовується і перерозподіляється за допомогою деякого числа процедур, спільною метою яких є приборкання владних повноважень, непередбачуваності, «загрозливою матеріальності» дискурсу. Іншими словами, він передбачає існування деяких упорядковуючих принципів, які, у свою чергу, можна розділити на декілька груп.

До речі, на думку М. Фуко дискурсивний аналіз здійснюється послідовними етапами і починається зі встановлення одиниць дискурсу. Серед таких виступають ті, які здатні бути найбільш адекватним засобом вираження переривчастості дискурсу. Аналіз різновидів дискурсу, тобто дискурсивних формацій, являє собою другий етап його аналізу. Дискурсивна формація може бути розглянута як інформаційна структура, яка реєструє специфічне знання; як матеріальна структура, утворена сукупністю висловлювань, обмежених межами того, що може і повинно бути сказано і того, що сказано бути не може, у тому чи іншому просторі знання [10, с. 12].

Звертаючись безпосередньо до структурно-функціонального аналізу дискурсу, ми можемо говорити про його наступні функції:

культурно–символічної репрезентації, ідентифікації та комунікативного домінування, що є перфоменсом сучасного розуміння владних відносин; конструювання та деконструювання картини світу; формування соціальних, політичних та ідеологічних ідентичностей як способу позиціонування і маркування за принципом «свій–чужий»; артикуляції соціальних вимог, інтересів, ціннісних орієнтацій у конкурентній боротьбі на соціальному ринку. У якості структуроутворюючих параметрів соціологічного дискурсу, спираючись на теоретичні розробки О. Ревзіної [54], ми можемо виділити такі: по–перше, виробників домінуючого дискурсу, комунікативне забезпечення, ідеологічна інтенція.

В межах даного дослідження ми пропонуємо наступне визначення виробників дискурсу: *виробники дискурсу (суб'єкти дискурсу) – особи, спільноти, інституції, які залучають до виробництва дискурсивних стратегій певні лінгвістично та культурно легітимізовані мовні тактики і стратегії та, як правило (але не обов'язково), займають владні (в широкому розумінні влади – символічна, політична, соціальна та ін.) позиції та забезпечують контроль дискурсу.*

По–друге, функціональний імперетив, на який варто звернути увагу, – це комунікативне забезпечення – код мови, який покладено в основу мовної концептуалізації, що втілює певний ідеал епохи. У даному випадку мова йде про виробництво комунікативної легітимації за допомогою лінгвістичного символічного капіталу і лінгвістичного габітусу, з ідеями їхнього домінування на «мовному ринку». Зазначений спосіб домінування О. Русакова [57; 58] позначає поняття «дискурсивне мистецтво», яке визначається одночасно як символічний і соціетальний капітал, тобто капітал, який функціонує у просторі виробництва, обміну та споживання символічних цінностей (відзнаки, символи віри, міфологеми, ідеологеми, статуси, ієрархії, ідентичність, престиж, імідж, бренд і ін.) і соціетальних

цінностей (довіра, толерантність, злагода, взаємна відповідальність, репутація та ін.).

По-третє, відмітимо, що ідеологічна інтенція, яка частіше за все не декларується, а незримо присутня в кожній дискурсивно сконструйованій моделі соціальної реальності. Крім того, тут має значення не стільки приналежність автора до того чи іншого концептуально-парадигмального напрямку, хоча відбитки «певних поглядів» завжди присутні у структурі дискурсу, – а деякий опосередкований соціальним контекстом корелят між світоглядно-методологічною культурою автора і архетипом громадської думки.

На разі поряд із зазначеними вище позиціями, ми розуміємо місто як простір розгортання ряду дискурсивних практик, деяке поле координації та субординації висловлювань, де виникають, визначаються, змінюються і використовуються поняття. До схожих результатів, але у випадку застосування до простору концептуалізації соціального контролю, дійшла у свої ґрунтовних теоретичних експлікаціях дисертаційного дослідження українська дослідниця О. Зубарева¹⁴. У подальшому ми ще звернемося до ряду запропонованих соціологією теоретичних конструктів. Так, наприклад, звертаючись до запропонованих авторкою універсальної схеми дослідження ми можемо говорити, що побудова теоретичної моделі аналізу міського простору, опосередкованого владою дискурсу, залученим як до зовнішніх так і до внутрішніх умов виробництва, становить собою інтерпретацію – історично обумовлену, а не передчасну,

¹⁴ Тут варто звернути увагу як О. Зубарева в ході вивчення концепту «соціального контролю» визначає зміст процесів концептуалізації, що виявляється у конструюванні інтерпретативної картини соціальної реальності на основі об'єктивації схем наукового провадження у практиках соціологів, опредмечування у науковому дискурсі соціальних відносин у науковій сфері. З точки зору такої методологічної оптики, соціальний контроль завжди виступає як операціональний концепт, функція якого полягає в тому, щоб «схопити» як особливості мінливої дискурсивної формації, так і нові якості соціальної реальності і суб'єктності. *Див. детальніше:* Зубарева О. Дискурс соціального контролю як об'єкт соціологічного теоретизування: методологічні реконфігурації: дис. ...канд.соціол.наук: 22.00.01 теорія та історія соціології, Харків, 2015. 200с.

контекстуально верифіковану, а не універсально дозволену, лінгвістично створену та соціально–конвенціональну, а не просто когнітивно вироблену.

Зокрема, цікаві та досить оригінальні ідеї виникли у французького дослідника М. Пешо у ході теоретичної дискусії з Л. Альтюссером. Він припускає, що вчені займають ілюзорну позицію, вбачаючи себе джерелами дискурсу. Насправді ж дискурс, суб'єкти дискурсу, – лише наслідки ідеологічного позиціонування. Суб'єкт дискурсу є не що інше, як створений у ході дискурсивної практики ефект суб'єктності. Джерела дискурсу і процеси ідеологічного позиціонування є прихованими від індивіда. М. Пешо [99] була також запропонована модель автоматичного аналізу дискурсу, в основу якої покладена ідея про значний вплив місця, часу та соціокультурного контексту на умови виробництва дискурсу. У даному випадку мова йде про соціоісторичні умови, які формують дискурс, а також про соціокультурну зумовленість дискурсу: не суб'єкт як такий є автором виробленого ним дискурсу, а позасуб'єктна «матриця смислів», яка автоматично управляє дискурсом суб'єкта та визначає способи виробництва дискурсу.

Оскільки у подальшій запропонованій концептуальній схемі дослідження міста як культурного тексту дискурсивні формації виступають як інструменти конструювання текстуальності міського простору, особливо важливим є виокремити в якості структуроутворюючого фактора дискурсивного поля інтертекстуальну взаємодію. Інтертекстуальність входить до онтології дискурсу, забезпечуючи стійкість і взаємопроникнення дискурсивних практик. Стійкість, відтворюваність та просування у часі дискурсивної формації створюється завдяки саме мовним інтертекстам. Всі види інтертекстів беруть участь у дискурсивних процесах деривації і запозичення. Дискурсивні практики різняться за рівнем прояву здатності бути інтертекстуальним донором або наступником інтертекстуального вкладу [54, с. 68].

Як вже неодноразово було згадано, поняття «текст», «мовлення» і «дискурс» є взаємопов'язаними, оскільки включені до одного спільного процесу. Для більш точного та адекватного розуміння доцільності оперування кожним з даних понять ми пропонуємо звернути увагу на їхню порівняльну матрицю, запропоновану Н. Бершадською (див. Табл. 2.2), яка також звертає увагу на важливу тезу, висловлену Н. Арутюновою стосовно розмежування понять «мовлення» та «дискурс», де мовлення – це конкретне говоріння, а дискурс – мовлення у контексті соціальної і когнітивної діяльності, тобто під мовленням розуміють як і сам процес говоріння, так і його результат (текст). При цьому елементами дискурсу визнаються не тільки матеріал, який презентується, автор дискурсу та його реципієнт, а й сфера комунікації, обставини самої презентації, хронотоп, адресат, фон, який супроводжує виклад інформації, тобто контекстуальні і ситуативні особливості дискурсу [1, с.136].

Разом з тим, ми бачимо, що запропонований Н. Бершадською варіант розмежування понять «текст», «дискурс», «мовлення» є, з одного боку, редукованим окремими лінгвістичними традиціями, а з іншого, з урахуванням соціологічної оптики аналізу, не може вважатися вичерпним. Тому цей варіант наведений в якості ілюстративного матеріалу можливих варіації концептуалізації зазначених понять.

Таблиця 2.2. Співвідношення понять «мовлення», «текст» і «дискурс» за Н. Бершадською [7].

Спільні риси	Відмінні риси	
Мовлення та дискурс	Мовлення	Дискурс
Складне синтаксичне ціле; вербалізована свідомість; одиницею мовлення та дискурсу виступає висловлювання; основними рисами є інтенціональність, цілеспрямованість і конвенціональність; співвіднесені з особою мовця і є складовими комунікативного акту поряд з актом аудитивним і комунікативною ситуацією	Процес говоріння (мовленнєва діяльність) та його результат (мовленнєві твори, що фіксуються у пам'яті чи в письмі)	Розглядається як цілеспрямована соціальна дія, компонент, який бере участь у взаємодії людей на механізмах їхньої свідомості.
	Мінімальною одиницею є висловлювання	Мінімальною одиницею є система висловлювань
	Визначається логічно і лінгвістично	Дискурсивне висловлювання не є рівнозначним реченню
	Будь-яке висловлювання без інтегративних функцій	Поєднує мову та реальність, лексику та досвід
	Мовленнєвий акт	Структура мовленнєвого акту разом з його контекстом; простір, в якому здійснюються мовлення і функціонують тексти
Спільні риси	Відмінні риси	
Текст та дискурс	Текст	Дискурс
Зв'язність і цілісність усіх компонентів на семантичному, граматичному, прагматичному рівнях. Зв'язність інформаційного простору дискурсу, яка забезпечує спільний фонд знань комунікантів, створює базу для розуміння тексту не лише за допомогою засобів міжфразового зв'язку, а й на підставі включення свідомості комунікантів і тексту в єдиний семіотичний універсум. Категорія дискретності, яка є категорією дискурсу, поєднується з категорією членування текстової форми.	Результат процесу застосування мовної системи	Процес застосування мовної системи
	Інтровертна фігура комунікації	Екстравертна фігура комунікації
	Категорія лінгвістична, тобто містить лінгвістичні параметри; мовно-структурне утворення.	Категорія соціолінгвістична, тобто містить лінгвістичні та екстралінгвістичні параметри; існує у подієвому аспекті, при обов'язковому врахування зовнішнього (соціального, культурного, ситуативного та ін.) контекстів
	Характеризується завершеністю	Властива замкнутість циклу, оскільки проблематично зафіксувати початок і кінець

Ми також пропонуємо звернути увагу на схему співвідношення соціальної та мовної інстанцій, запропоновану Ф. Рансьє [94], в якій стверджується, що кожному типу соціальної практики відповідає дискурс, який поділяється на письмові та усні текстуальні жанри. Будь-який текст залежить від жанру. Але водночас текст може стати семіотичною частиною

процесу діяльності. У загальному вигляді за ступенем зростання деталізації можна отримати наступну відповідність:

Соціальні інстанції

Тип практики

Практика

Діяльність як процес

Мовні інстанції

Дискурс

Жанр

Текст

Більш відповідний підхід до визначення сутності дискурсу присутній у роботах М. Соболевської [63; 64; 65]. Зокрема, дослідниця зазначає: «дискурс постає не лише як різні репрезентації та уявлення про соціальний світ, що формуються у залежності від різних позицій соціальних агентів, але дискурс знаходить свій прояв також у самій соціальній діяльності та практиках агентів. Останні – соціальні практики – взаємопов’язані певним чином, конституюють специфічний соціальний порядок. Іншими словами, можливість говорити про що–небудь визначається складною системою зв’язків, що встановлюються між соціальними інститутами, соціальними і економічними процесами, формами поведінки, технологіями, типами класифікацій і способами визначень. Ці відносини задають дискурсу його об’єкти, визначають стратегії, яким він має слідувати. Саме з таких позицій дискурс, розглянутий у межах цих відносин, становить собою дискурс як «чисту практику» [63].

Звертаючись до домінантних фреймів концептуальної схеми дослідження, необхідно сфокусувати увагу на зовнішніх процедурах (за термінологією М. Фуко), їхня функція – обмеження, оволодіння стихійними силами дискурсу. Аналізуючи значення екзогенних факторів у забезпеченні «порядку дискурсу», М. Фуко формує «правило зовнішнього», тобто потребу «йти не від дискурсу до його внутрішньої і прихованої мови, до певної серцевини думки або значення, що нібито у ньому проявляється, але, беручи за початкову точку сам

дискурс, форми його появу і його регулярність, йти до зовнішніх умов його можливості, до того, що дає місце для випадкової серії подій» [80, с. 58–62]. Мається на увазі, соціокультурні та соціоісторичні фрейми, що детермінують межі допустимого теоретичного ландшафту.

Як вже було зазначено вище, соціокультурна зумовленість наукового пошуку актуалізує наступну аксіому: дискурс не створюється поза межами контексту і не може трактуватися поза ним. Висловлювання мають сенс лише тоді, коли ми розглядаємо їх у контексті певної ситуації, якщо ми розуміємо основні умови та правила соціальної та мовної гри, якщо співвідносимо їх з певною культурою та ідеологією. Це означає, на думку Н. Феркло [93], що кожен факт застосування мови робить свій невеликий внесок у процес відтворення або трансформації суспільства та культури, враховуючи владні відносини. Саме у цьому і полягає сила дискурсу. Так, відомі теоретики дискурс-аналізу М. Йоргенсен та Л. Філіпс [24] відзначають, що дискурс – це форма соціальної практики, яка одночасно і творить соціальний світ, і створена за допомогою інших соціальних практик. Соціальна практика і дискурс знаходяться у діалектичному зв'язку з іншими соціальними вимірами. Цей зв'язок не лише впливає на формування та зміну соціальних структур, а й презентує їх.

Внутрішні процедури (за термінологією М. Фуко), суть яких полягає у контролі над самими дискурсами, діють як принципи класифікації, упорядкування, розподілу. Їхня функція – приборкання випадковості дискурсу. У якості внутрішніх регуляторів М. Фуко виділяє коментарі.

Важливою є третя група процедур, що упорядковують і легітимують дискурс. Вона являє собою призведення до дії перших двох. Мова йдеться про проріджування суб'єктів дискурсу, що говорять. Влада створює і контролює процес створення дискурсів, які є своєрідними джерелами знань і

методологічними базисами для його створення. Як зауважує Г. Бейсенова, «в порядок дискурсу ніколи не вступить той, хто не відповідає певним вимогам або ж з самого початку не має на це права» [5, с. 215]. Подібну думку ми знаходимо у Р. Барта [3]. Він пише, що природа людського знання визначена соціальними інститутами, які нав'язують свої способи членування і класифікації, подібно до мови, що змушує нас мислити саме так, а не інакше.

Разом з тим, О. Семенець [61] звертає нашу увагу на те, що кожна дискурсивна формація, на думку М. Фуко, зумовлює набір знань, напрям думок, спосіб їхнього мовного вираження, а також можливість (чи неможливість) виникнення нових ідей і тем. Дискурсивна формація диктує вибір понять і категорій мислення, релевантних за певних соціально-культурних умов, відбір комунікативних стратегій та принципи їхньої взаємодії. «Влада дискурсу» виявляє себе у тому, що він наперед установлює можливість виникнення певного, чітко визначеного типу висловлень і дій, отже, у такий спосіб спрямовує формування окремого висловлення. У концепції М. Фуко дискурсивна формація постає як когнітивна системна єдність, мережа когнітивних відношень між поняттями, теоріями, висловленнями у межах цілісного типу знання.

У роботах останніх років неодноразово робилися різноманітні спроби систематизації і класифікації існуючих теорій дискурсу і дискурс-аналізу. Цікаві варіації на дану тему пропонує Л. Климанська та І. Бойко, які у ході вивчення соціологічної версії дискурс-аналізу відзначають, що останніми роками у соціальних науках з'явилися, принаймні, чотири різних підходи, побудованих на основних припущеннях М. Фуко щодо природи дискурсу. Перш за все, це постмарксистська теорія Е. Лакло і Ш. Муффа [98], яка вибудована за принципом культурної гегемонії і вважається достатньо впливовою у політичній науці. Теоретична перспектива Е. Лакло і Ш. Муффа –

це перспектива соціальних макроманіфестацій відносин влади/знання і конструювання колективних ідентичностей. По-друге, це так званий критичний дискурс-аналіз, який розроблявся у Великій Британії (Н. Феркло, Р. Водак), що базується на лінгвістиці. Він зосереджений на питаннях ідентичності, домінування і опору, на пошуках доказів у медійних, рекламних, політичних текстах класових, гендерних, етнічних та інших упереджень, а також зосереджується на мікроструктурах мови, яка використовується, а тому не завжди може бути використаний у дослідженні соціополітичних феноменів. По-третє, якщо можна назвати «деконструктивна версія» соціологічного підходу, яка так само концентрується на дискурсивних мікроструктурах, але повністю заперечує будь-яку роль соціальних акторів [28, с. 106–107].

Як ми бачимо, для Т. ван Дейка базовим принципом виступає дисциплінарно-генетичний підхід, що дозволяє провести диференціацію теорій дискурсу виходячи з того, методологічний інструментарій якої дисципліни зробив найбільший вплив на розвиток дискурс-аналізу на певному відрізку часу. У свою чергу В. Горелов підкреслює, що Т. Ван Дейк в статті «Аналіз новин як дискурсу» зазначає, що у будь-якому дискурсі можна виділити певні структури, які можна представити в такий спосіб:

1. Локальні структури:

- 1) граматики речення: морфологія, синтаксис, семантика і лексика.
- 2) граматики тексту (структура послідовності речень). Якщо перший рівень граматики описує розподіл семантичних ролей в реченні, то другий описує той же розподіл, але вже на рівні тексту, зв'язку речень, який може бути:

а) семантичним (поверхневі структури, які сигналізують про смисловий зв'язок). Таку зв'язність Ван Дейк визначає як властивість когезін;

б) функціональним (речення у тексті, як і слова у реченні, можуть виконувати різні функції і доповнюють один одного);

в) властивість когерентності: речення пов'язані, якщо пов'язані події, які описано у них.

2. *Глобальні структури.* Це найвищий рівень структур, який торкається розуміння цілісного тексту.

3. Існують також *структури, що пронизують всі рівні*, сюди відноситься:

1) структурування за принципом релевантності, суть якого полягає у тому, що головна інформація завжди розташовується на першому місці.

2) риторичні структури. Мета риторики – надання більшої переконливості висловлювань, через це – більш коректна презентація інформації, краще запам'ятовування, вплив [13].

Загалом, кінцевою метою аналізу дискурсу Т. Ван Дейка є знаходження зв'язку між дискурсом – з одного боку, і суспільним контекстом – з іншого.

Слід звернути увагу на запропоновану Я. Торфінгом [103] класифікацію теорій дискурсу, яка здійснюється через виділення дослідницьких традицій у діапазоні від лінгвістичних до постструктуралістських підходів до дискурсу. Так, для нашого дослідження вагомим є аналіз теоретичних конструкцій дискурсу Йоргенсен–Філліпс, здійснений Я. Торфінгом. Вчений зазначає, що в основі класифікації М. Йоргенсен і Л. Філліпс покладено принцип диференціації соціально–конструктивістських теорій дискурсу, виходячи з того, як вони трактують взаємозв'язок дискурсивних і недискурсивного соціальних практик [9, с. 42].

У книзі Маріанне Йоргенсен і Луїзи Філліпс «Discourse Analysis as Theory and Method» [24] класифікація теорій дискурсу здійснюється на основі проведення порівняльного дослідження трьох теоретико–методологічних підходів до дискурсивного аналізу, які, на думку авторів, можна віднести до однієї загальної міждисциплінарної галузі – соціально–конструкціоністського

дискурс–аналізу. Порівняльний аналіз теорій дискурсу Йоргенсен і Філіпс починають з розкриття базових передумов–постулатів, які виступають підставою соціально–конструкціоністського підходу до дискурсу. Виділяються наступні передумови–постулати:

1) наші знання і уявлення про світ – це не пряме відображення зовнішнього світу, а результат класифікації реальності за допомогою категорій; висловлюючись мовою дискурс–аналізу, наші знання – продукт дискурсу;

2) способи розуміння і уявлення світу зумовлені історичним і культурним контекстом, відповідно дискурс – це форма соціальної поведінки, яка служить для репрезентації соціального світу (включаючи знання, людей і соціальні відносини);

3) знання виникають у процесі соціальної взаємодії, де люди конструюють істини і доводять один одному, що є достовірним, а що хибним;

4) відповідно до певного світогляду деякі різновиди поведінки фіксуються як природні, інші – як неприйнятні.

Велика увага при порівняльному аналізі теорій дискурсу, М. Йоргенсен і Л. Філіпс, як вже було зазначено, приділяють розгляду питання про співвідношення дискурсивних і недискурсивних практик. Вони відзначають, що Е. Лакло і Ш. Муфф готові включити в область дискурсивного аналізу всю соціальну практику, оскільки не виділяють певні особливі недискурсивні соціальні практики. Саме у рішенні даного питання М. Йоргенсен і Л. Філіпс бачать головну відмінність теорії дискурсу Е. Лакло і Ш. Муфф від критичного дискурс–аналізу в особі Н. Феркло: «Тоді як Феркло вносить відмінності між дискурсивними і недискурсивними вимірами соціальної практики і бачить діалектичні зміни між цими вимірами, Е. Лакло і Ш. Муфф вважають соціальну практику повністю дискурсивною» [58, с. 18–20]. Теорія Е. Лакло, Ш. Муфф [98] представлена

поняттями вузлових точок, області дискурсивності, артикуляції та випадковості дискурсивних практик.

Погляд на дискурсивні практики як на артикуляції, за допомогою яких проводиться когнітивне конструювання всієї соціальної реальності, зовсім не означає заперечення існування соціального світу як об'єктивної реальності, пояснюють М. Йоргенсен і Л. Філіпс. Для підтвердження цього положення вони наводять наступний приклад, запозичений зі статті Е. Лакло і Ш. Муфф: «камінь існує незалежно від соціальних систем класифікації, але розглядати його як снаряд, або як твір мистецтва залежить від дискурсивного контексту, в якому він знаходиться» [66, с. 84].

Власний підхід до дискурс-аналізу М. Йоргенсен і Л. Філіпс позиціонують як комбінований. Як зазначає Я. Торфінг, даний підхід заснований на відборі положень з усіх трьох соціально-конструкціоністських теорій дискурсу ряду понять, положень і методів з метою по'єднання їх в якості теоретико-методологічної бази нового мульти-конструкціоністського дослідження дискурсу.

Для нашого дослідження важливим є методологічна ситуація, в якій *дискурси аналізуються в трьох вимірах: дискурсивна практика, текст і соціальна практика*. Для аналізу дискурсивної практики застосовується підхід Е. Лакло і Ш. Муфф до дискурсів ідентичності. Автори вважають, що дискурси перебувають у постійному русі і розвитку, причому розвиток направлено на витіснення або дискредитацію інших дискурсивних систем. Тобто «боротьба дискурсів», як відмічає М. Тищенко, – це внутрішня структурна дискурсивна властивість, без якої неможливе існування всієї дискурсивної конструкції [73, с. 506]. Співвідношення між дискурсивною і соціальною практикою М. Йоргенсен і Л. Філіпс розглядають з позиції, близької Н. Феркло: дискурс трактується як частина соціальних подій.

Але на відміну від підходу Н. Феркло, заснованого на онтологічній відмінності між дискурсивним і недискурсивним, комбінований підхід будується на аналітичній відмінності між дискурсивними практиками (об'єктами емпіричного дискурс-аналізу) і більш широкими соціальними подіями, які розглядаються як фон для аналізу дискурсу. При аналізі комбінованого підходу у роботі М. Йоргенсен і Л. Філіпс [75] особливе значення надається комбінації поняття «порядок дискурсу», сформульованого Н. Феркло, з трактуванням дискурсу як ресурсу у дискурсивній психології, а також з поняттям «мінливий знак» у теорії дискурсу Е. Лакло і Ш. Муффа.

У ході аналізу основних різновидів політичного дискурсу О. Русакова [56] підкреслює, що у дусі постструктуралізму поняття дискурсу розширюється до всеосяжної соціальної категорії. Дискурс трактується як синонім практики соціального конструювання. За основу береться максималістська формула Ж. Дерріди: «Все є дискурс». Інтелектуальними джерелами постструктуралістського дискурс-аналізу виступають роботи Р. Барта, Ю. Кристевой, Ж. Лакана, в яких дискурс розглядається як сукупність соціальних практик, у межах яких конструюються і відтворюються значення і сенси. У даному контексті разом з постструктуралістським розумінням дискурсу схожими виступають поняття мови Р. Рорті [101] та поняття комунікації Н. Лукмана. Інтелектуальними джерелами постструктуралістських теорій дискурсу виступають також постмарксистські ідеї Л. Альтюссера [91] і А. Грамші [14].

Водночас, специфіка постструктуралістської теорії дискурсу, що описується Я. Торфінгом і була згадана вище, передбачає виділення вихідних парадигмальних установок теорії дискурс-аналізу:

По-перше, наголошується, що її підставою виступають анти-есенціалістська онтологія і анти-фундаменталістська епістемологія. Інакше кажучи, стверджується, що не існує

первинної, самодетермінованої суті, яка визначає і впорядковує всі відносини ідентичності. Результатом такої відмови є визнання ігрового характеру детермінації соціальних значень та ідентичностей.

По-друге, відзначимо, що у постструктуралістській теорії дискурсу на перший план висувається релятивістський, контекстуальний і принципово історичний погляд на формування ідентичності. Стверджується, що ідентичності утворюється у ході позиціонування по відношенню до інших значущих явищ.

По-третє, підкреслюється, що, формаційний порядок дискурсу не є стабільним, він схильний до реструктуризації під впливом політичних та історичних процесів [66].

Є. Переверзев [50], звертаючись до аналізу політичного дискурсу відмічає, що зокрема, у роботі «Mediation between discourse and society: assessing cognitive approach in CDA» Р. Водак [104] зазначає, що складні взаємини між дискурсом і суспільством не можуть бути адекватно описані без об'єднання лінгвістичних і соціологічних підходів. Дана парадигмальна установка дискурс–аналітичних стратегій підкреслює актуальність та можливість дослідження міста як культурного тексту через аналіз когерентних дискурсивних просторів.

Повертаючись до концептуалізації вихідних категорій аналізу, звернемо увагу на той факт, що у когнітивно–прагматичному аспекті дискурс характеризується наступними рисами: дискурс як інформаційна структура являє собою сховище різних видів знань, а дискурсивні формації – це технічні характеристики знань для їхнього застосування; атомарне знання, представлене на рівні висловлювання, не є дискурсивно специфікованим, а специфікація виникає на рівні дискурсивної формації; дискурсивна формація являє собою модель вербального обміну і формується разом з привілейованими для неї значеннями складових акту комунікації; дискурсивні формації мають історію,

режим перетворень, який стає підставою внутрішнього часу в дискурсі [54, с. 71].

Окремо підкреслимо ґрунтовність визначення меж соціологічної оптики до дискурс-аналізу запропоновану Л. Климанською, І. Бойко. Автори наголошують, що дискурс-аналіз з точки зору соціології – це дослідницька програма, вбудована у соціологічну традицію з метою вивчення дискурсивного конструювання символічних порядків. Дискурс постає як мова, текст, обговорення, візуальний образ, вживання символів, які мають використовуватися акторами за визначеними соціальними інструкціями, і, отже, дискурси можна вважати реальною соціальною практикою. Дискурс-аналітичні дослідження пов'язані з реконструкцією процесів, які відбуваються у соціальному конструюванні, об'єктивації, комунікації та легітимізації структур значень в інституційній сфері на публічних аренах [28, с. 107].

Надалі варто звернути увагу на те як, на думку М. Соболевської, вибудовані дискурсивні формації та дискурсивні практики. Зокрема, дослідниця підкреслює, що дискурсивні формації здійснюють специфікацію знання з метою його прагматичного використання. А дискурсивна практика конститує системи об'єктів і стратегій дискурсу. Водночас і стратегії, і об'єкти можуть бути різноманітними і мінливими, можуть суперечити і навіть виключати один одного. Тому дискурс визначається не існуванням єдиного об'єкту чи теорії, але тими правилами, відповідно до яких вони виникають, трансформуються і перерозподіляються. Ці правила визначає не мова і не реальність, яка часто розглядається як референт мови, але щось, що існує між ними – між порядком слів і порядком речей, і визначається як порядок дискурсу [63].

Окремо відзначимо, що виходячи з широкого ряду проаналізованих визначень дискурсу, Є. Переверзев [50], пропонує виділити наступні аспекти аналізу дискурсу:

- а) синтаксичні та стильові характеристики мови дискурсу;
- б) семантика мови дискурсу (способи зв'язку знакових форм мови дискурсу з їхніми предметними значеннями, зв'язку мовних виразів за їхнім смисловим змістом);
- в) прагматика дискурсу (типологічні характеристики можливих адресатів (реципієнтів) і адресантів (авторів) дискурсу, різновиди його комунікативних стратегій і тактик, цілі і завдання мовних актів);
- г) дискурсна рефлексія (наявність двох рівнів мови: висловлювання про об'єкти позатекстової, екстралінгвістичної реальності – предметний дискурс; висловлювання стосовно мови, тексту, смислового та предметного змісту – метадискурс).

Ми бачимо, що склад дискурсивних формацій нерозривно пов'язаний з історичною епохою, соціальними і культурними потребами та інтенціями виробників і споживачів дискурсу. Контекстом ми називаємо сукупність властивостей соціокультурної ситуації, яка формує декларацію дискурсу. Типові приклади, складові контекстів дискурсу також показують, що аналіз контексту, може бути настільки ж складний і багатошаровий як сам текст і безпосереднє спілкування.

Важливим питанням також виявляється концептуалізація одного з ключових понять подальшого дослідження, а саме «дискурсивні стратегії». Аналізуючи закономірності використання різних вербальних і невербальних ресурсів для досягнення в процесі спілкування тих чи інших комунікативних цілей Л. Цурікова підкреслює, що дослідники оперують поняттям дискурсивної стратегії, розуміючи під стратегіями потенційно можливі інтерактивні способи здійснення комунікативно значущих дій у дискурсі і мовні способи їхнього вираження. Вибір суб'єктом дискурсу визначених засобів для досягнення певної мети у певних умовах спілкування розглядається як реалізація певної стратегії в дискурсі [81, с. 102]. Відповідно дискурсивна стратегія ґрунтується на певному фрагменті

колективного знання – концепті. Концепти, які лежать в основі дискурсивних стратегій, являють собою особливу групу, оскільки вони репрезентують комунікативно–стратегічно релевантне знання або, іншими словами, знання, актуальне для реалізації стратегічних цілей [77, с. 64].

Внаслідок усього зазначимо, що в контексті нашого подальшого дослідження ми пропонуємо визначати *дискурсивний аналіз* наступним чином: як метод аналізу дискурсу (дискурсивного простору). *Головним об'єктом дискурс–аналізу є характеристика мовно–знакових, візуальних засобів відображення процесів життєдіяльності в тому вигляді, як вони представлені в різних видах і формах людської діяльності з урахуванням контекстів (соціальних, культурних, історичних та ін.) їх виробництва та існування. При цьому об'єктом дискурсивного аналізу може бути як процес життєдіяльності в цілому, так і його окремі фрагменти, співвіднесені з цілим.*

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

Здійснений нами аналіз зафіксував основні потенційні можливості застосування соціокультурного підходу, семіотичного аналізу та дискурс–аналітичної стратегії до вивчення міста.

Зокрема відмічено, що соціокультурний підхід є дієвою методологічною орієнтацією в ситуації аналізу дефініції та сутності міста та дозволяє відійти від акценту на кількісних характеристиках міста, і зосереджується на дослідженні соціокультурної атмосфери міста зі своїми особливостями, яка в свою чергу вже детермінує топологію, текстуальність міського простору. Відштовхуючись від підходу Дж. Александера щодо розуміння культури як структури, що побудована із сиволічних систем та має об'єктивування у дискурсах та наративах, враховуючи зауваження Л. Малес, що суспільство містить у собі соціокультурність саме як єдність, а не кожен компонент окремо, а відповідно між ними неможлива чітка демаркація, а в соціокультурному аналізі соціальне та культурне можуть розділятися аналітично для зручності пізнавальних процедур, пропонуємо у подальшому сприймати в якості об'єкту дослідження *місто як культурний текст*. А залучення оптики соціокультурного аналізу дозволить виділити змістовні культурні коди у міському просторі.

Важливим питанням виявляється евристичний потенціал семіотичного аналізу до дослідження міста як культурного тексту. Враховуючи діадичну модель знаку Ф. де Сосюра та тріадичну модель знака Ч. Пірса, що дозволяють аналізувати мову як будь–яку знаково–символічну систему, а відповідно сприймаючи місто як культурний текст, можливо його досліджувати як сукупність знаково–символічних об'єктів, виділяючи три рівні міського простору – синтагматичний, парадигматичний, семантичний. В якості *синтагматики міського*

простору виділено організацію соціального простору міста фізичними об'єктами (архітектурні об'єкти, транспортні магістралі, ландшафтні зони – синтагми), порядок розташування та співвідношення яких, на рівні з семантичним оформленням, детермінує характер та специфіку загального тексту міста. *Парадигматика міського простору* пропонується сприймати крізь призму аналізу дискурсивних формації міста. А *семантика міського простору* – представлена змістовним наповнення дискурсивних стратегій, символів та знаків, які існують в просторі міста.

Детальний аналіз дискурс–аналітичної стратегії в дослідженні процесів конструювання текстстувальності міських просторів дозволив нам концептуалізувати базові поняття даного дослідження. Зокрема: головним *об'єктом дискурс–аналізу* є характеристика мовно–знакових, візуальних засобів відображення процесів життєдіяльності в тому вигляді, як вони представлені в різних видах і формах людської діяльності з урахуванням контекстів (соціальних, культурних, історичних та ін.) їх виробництва та існування.

Під *дискурсом* пропонуємо розуміти: мовно–знакове (вербальне/невербальне) вираження певної соціальної практики, яка впорядкована і систематизована особливим способом використання мови (усно – в формі індивідуальних та колективних практик мовлення або письмово – в текстувальній формі) та є детермінованою певною ментальністю, культурою, ідеологічно вкорінена й історично визначена.

Виробниками дискурсу (*суб'єкти дискурсу*) є особи, спільноти, інституції, які залучають до виробництва дискурсивних стратегій певні лінгвістично та культурно легітимізовані мовні тактики і стратегії та, як правило (але не обов'язково), займають владні (в широкому розумінні влади – символічна, політична, соціальна та ін.) позиції та забезпечують контроль дискурсу.

Дискурсивні формації виступають як інструменти конструювання текстуальності міського простору. Склад дискурсивних формацій нерозривно пов'язаний з історичною епохою, соціальними і культурними потребами та інтенціями виробників та споживачів дискурсу. А *дискурсивні практики* як артикуляції, за допомогою яких проводиться когнітивне конструювання всієї соціальної реальності.

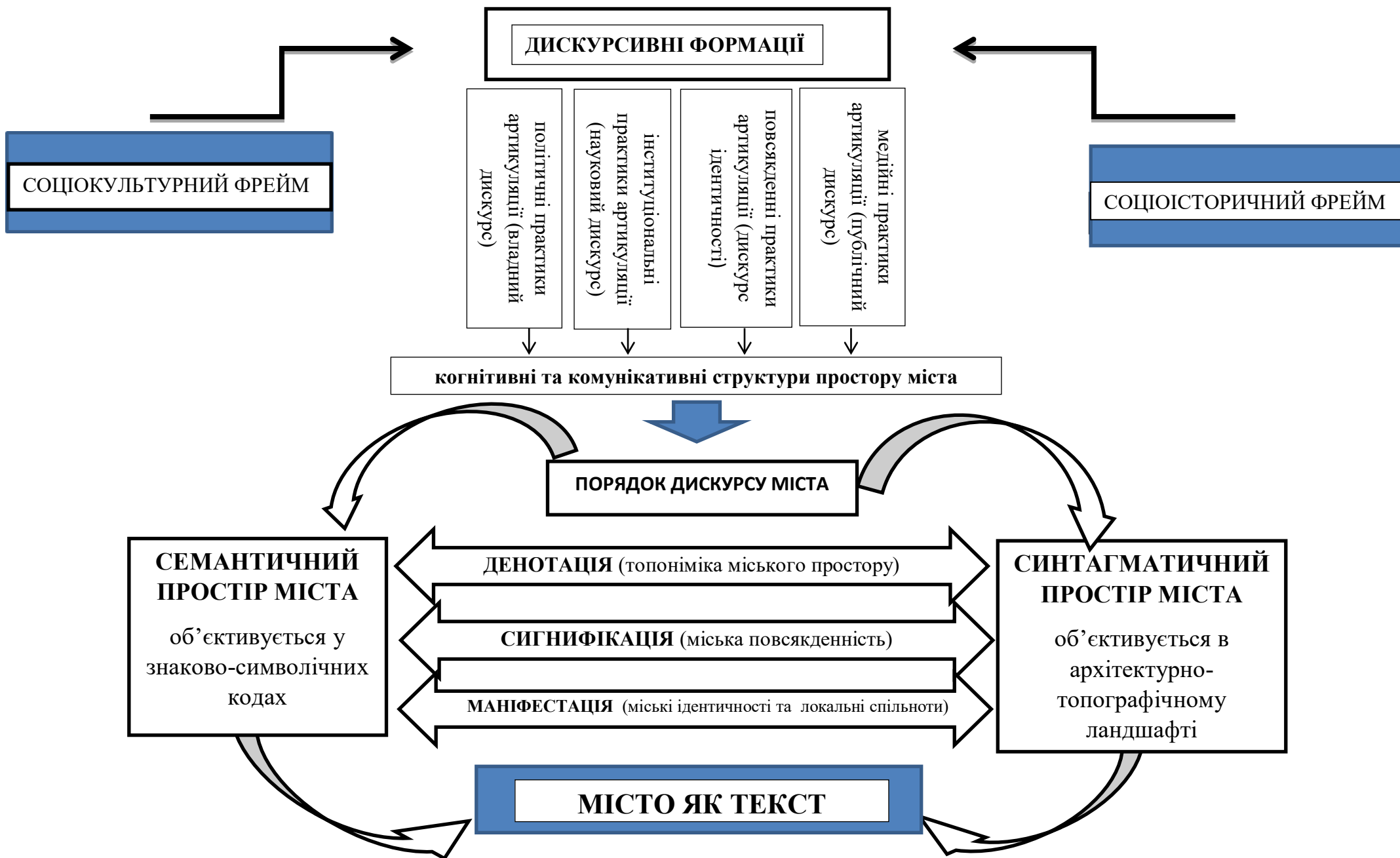
Надалі, в результаті аналітичної рефлексії теоретико–методологічних основ вивчення міста, залучаючи соціокультурний підхід, в якості методологічної орієнтації аналізу, спираючись на окремі положення постструктуралізму, соціального конструкціонізму та семіотичного аналізу та використовуючи елементи дискурс–аналітичної стратегії, пропонується авторська концептуальна схема дослідження міста (див. Рис.2.3).

Представлена схема аналізу передбачає врахування авторської позиції щодо розгляду міста як культурного тексту і відповідно пропонує наступну логіку аналізу: основою виробництва текстуальності міста є присутність в міському просторі безумовної дискурсивності.

Дискурсивні формації детерміновані когнітивними структурами соціокультурного та соціоісторичного фреймів. Пропонується розглядати дискурсивні формації представлені політичними практиками артикуляції (владний дискурс), інституціональними практиками артикуляції (науковий дискурс), повсякденними практиками артикуляції (дискурс ідентичності) та медійними практиками артикуляції (публічний дискурс). Дискурсивні формації створюють когнітивні та комунікативні структури простору міста та беруть участь у формуванні порядку дискурсу міста.

Відповідно сформований порядок дискурсу міста здійснює конструктивістський вплив на семантичний (об'єктивується у знаково–символічних кодах) та синтагматичний (об'єктивується

в архітектурно–топографічному ландшафтах) простори міста. Семантичний та синтагматичний простори перманентно пов'язані між собою через складові елементи процесу дискурсивного виробництва такі як денотація (знаходить свій прояв в топоніміці міського простору), сигніфікація (презентується в міській повсякденності), маніфестація (представлена в міській ідентичності та локальних спільнотах). Результатом комбінаторної взаємодії зазначених елементів є дискурсивне виробництво міста як культурного тексту.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 2

1. Арутюнова Н. Дискурс. *Лингвистический энциклопедический словарь*. М. 1990. С.136–137.
2. Ахиезер А. Философские основы социокультурной теории и методологии. *Вопросы философии*. 2000. № 9. С. 29–45.
3. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. М.: Прогресс: Универс, 1994. 616 с.
4. Бахтин М. Собрание сочинений: В 7-ми т. М.: Издательство русские словари; Языки славянской культуры. Т. 1: Философская эстетика 1920-х годов, 2003. 960 с.
5. Бейсенова Г. Философия образования М. Фуко как проекция концепции власти–образования. *Образование и насилие*. СПб.: Изд-во С.–Петербург. гос. ун-та, 2004. С. 212 – 226.
6. Беньямін В. Вибране / Пер. з нім. Юрій Рибачук, Наталя Лозинська – Львів: «Літопис», 2002. 214 с.
7. Бершадська Н. Методика формування англомовної усної дискурсивної компетенції у студентів мовних спеціальностей: дис. ...канд. пед. наук.: 13.00.02 – теорія та методика навчання (германські мови), Одеса, 2011. 261 с.
8. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания. М.: «Медиум», 1995. 323 с.
9. Болсуновская Л., Диденко А. Дискурсология: анализ теоретических подходов к исследованию дискурса. *Вестник ЧитГУ*. 2010. № 7 (64). С. 39 – 44.
10. Бурцев В. Дискурсивная формация как единица анализа дискурса. *Вестник ТГУ*, 2008. Вып. 10 (66). С. 9–16.
11. Вебер М. Город / пер. с англ. Б.Н. Попова; под ред. Н.И. Кареева. М.: Канон–пресс–Ц; Кучково поле, 2001. 576 с.
12. Воронкова В. Планування та прогнозування в умовах ринку: навч. посіб., Київ.: ВД «Професіонал», 2010. 352 с.
13. Горелов В. Анализ дискурса в социальной теории: Мишель Фуко и Тьюен А. ван Дейк.
URL: http://ecsocman.hse.ru/data/746/693/1219/glava_6.pdf.
14. Грамши А. Тюремные тетради.
URL: <http://www.civisbook.ru/files/File/Gramshi,tetradi.pdf>.

-
-
15. Грушко В. Міста у культурно–семіотичному процесі формування геополітичних просторів та зон підвищеної геополітичної напруги. *Наукові записки*. 2014. №2. С.61 – 69.
 16. Дейнека Э. Анализ дискурса сегодня, или Париж – Москва сорок лет спустя. *Критика и семиотика*. 2012. Вып. 17. С. 165–189.
 17. Деррида Ж. О грамматологии /пер. с фр. Н. Автономовой. М.: Ad Marginem, 2000. 512 с.
 18. Дженкс Ч. Язык архитектуры постмодернизма. М.: Стройиздат, 1985. 137 с.
 19. Домилівська Л. Лінгвістична проблематика текстової інтерпретації символу. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. 2008. Вип. 17. С. 124–132.
 20. Жулькевська О. Суспільний простір міста як об'єкт соціологічного вивчення та емпіричний референт соціальних змін. *Соціологічні студії*. 2012. №. 1. С.61 – 66.
 21. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь. *Логос*. 2002. № 3–4 (34). С. 25 – 38.
 22. Иванов Д. Парадигмы в социологии. Омск: Изд–во ОмГУ, 2005. 72 с.
 23. Ионин Л. Социология культуры: учеб. пособие. М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004. 427 с.
 24. Йоргенсен М., Филлипс Л. Дискурс–анализ. Теория и метод. Харьков: Гуманитарный центр, 2004. 336 с.
 25. Капицын В. Семиотика города: поиск концепта взаимодействия знаков и символов. URL: <https://www.ssa-rss.ru/files/File/Tezisy%20Kapitsyn>.
 26. Касаткина С. Город и его символы: семиотический дискурс в философском познании. *Вестник ВГУ. Серия: Философия*. 2017. №1. С. 113 – 120.
 27. Кирдина С. Институциональные матрицы и развитие России: введение в Х–У–теорию. Издание 3–е, переработанное, расширенное и иллюстрированное. СПб.: Нестор–История, 2014. 468 с.
 28. Климанська Л., Бойко І. Соціологічна версія дискурс–аналізу. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. 2014. Випуск 20. С. 104 – 110.
 29. Ковтуненко Е. Методологічні підходи в семіотичному аналізі. *Наукові праці: Науково–методичних журнал*. 2013. Вип.199. Т.211. С. 44 –49.

30. Кожемякин Е. Повестка дня и стратегии самоописания в дискурс–анализе. *Критика и семиотика*. 2016. № 1. С. 85–109.
31. Комісар Л. Інтертекстуальність як семіотика, орієнтована на код (аналіз комунікативно–семіотичної теорії Умберто Еко). URL: <http://dspace.nbuiv.gov.ua/handle/123456789/71958>.
32. Костенко Н. Настичь реальное, когда медиа повсюду: онтологический интерес в культурных исследованиях и теориях медиа. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2010. №1. С. 3 – 15.
33. Кривенко С. Семантична парадоксальність політичного дискурсу (теоретико–методологічний аналіз): дис. ... канд. політ. наук. Львів, 2016. 216 с.
34. Кутуев П. Проблематика современного социологического теоретизирования. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2009. № 2. С. 144 – 165.
35. Лаврік В. Етимологічні та соціологічні контексти поняття «місто». *Грані*. 2016. № 2 (130). С. 43 – 49.
36. Лакан Ж. Функция и поле речи и языка в психоанализе. М: 1995. 192 с.
37. Лапин Н. Проблема социокультурной трансформации. *Вопросы философии*. 2000. № 6. С. 3–17.
38. Легеза С. Город как объект семиотического анализа: возможности исследовательских практик. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. 2008. Випуск 14. С. 452 – 453.
39. Лінда С. Структура «архітектурного знака» та «архітектурного тексту» в семіотичному аналізі об'єктів історизму. *Lviv Polytechnic National University Institutional Repository*. 2012. URL: <http://ena.lp.edu.ua>.
40. Лотман Ю. Люди и знаки. Семиосфера, СПб.: Искусство–СПБ, 2000. 704 с.
41. Малес Л. Вивчаючи тексти культури. Соціокультурний аналіз як пізнавальна стратегія соціології: К.: КІС, 2011. 324 с.
42. Малес Л. Концептуализация социокультурного анализа в социологическом исследовании культуры общества. URL: <http://www.civisbook.ru/files/File/Malec.pdf>.
43. Малес Л. Соціокультурний аналіз як пізнавальна стратегія в ситуації поліпарадигмальності соціологічного теоретизування, *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2011. №12. С. 11 – 15.

-
-
44. Маслова В. Введение в лингвокультурологию. М.: Наследие, 1997. 208 с.
 45. Міклін М. Місто як структуроутворювальна машина знаків у феноменологічній перспективі. *Modern directions of theoretical and applied researches*. URL: <http://www.sworld.education/index.php/ru/conference/the-content-of-conferences/archives-of-individual-conferences/march-2015>.
 46. Міхно Н. Можливості залучення семіотичного підходу до аналізу міського простору. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2019. Випуск 42. С.45 – 50.
 47. Міхно Н. Потенціал соціокультурної оптики аналізу в соціологічних дослідженнях міста. *Znanstvena misel journal*. 2020. №39. Vol.2. P.59–619.
 48. Осипова Н. Структурно–семиотический подход как аспект методологии гуманитарного знания. *Культурологический журнал*. 2011. №33 (5). URL: http://cr-journal.ru/rus/journals/79.html&j_id=7.
 49. Парсонс Т. К общей теории действия. Теоретические основания социальных наук. М.: Академический Проект, 2002. С. 458 – 462.
 50. Переверзев Е., Кожемякин Е. Политический дискурс: многопараметральная модель. *Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация*, 2008. № 2. С. 74 – 79.
 51. Петровський П. Цінність гуманітарної методології постмодернізму для демократичного врядування. *Філософські дослідження. Збірник наукових праць*. 2011. Вип.14. С. 216 – 227.
 52. Пирс Ч. С. Избранные философские произведения / пер. с англ. К. Голубович, К. Чухрукидзе, Т. Дмитриева. М.: Логос, 2000. 448 с.
 53. Познер Р. Что такое культура? К семиотической экспликации основных понятий антропологии. *Критика и семиотика*. 2004. Вып. 7. С. 21 – 65.
 54. Ревзина О. Дискурс и дискурсивные формации. *Критика и семиотика*. 2005. Вып. 8. С. 66 – 78.
 55. Резник Ю. Социокультурный подход как методология исследований. *Вопросы социальной теории*. 2008. Том II. Вып. 1(2). С. 305 – 328.
 56. Репина Л. Город, общество, цивилизация: историческая урбанистика в поисках синтеза / ред. Э. Сайко. М.: Наука, 1995. С. 32 – 38.
 57. Русакова О. Основные разновидности современных теорий политического дискурса: опыт классификаций. *Политэкс*. 2006. № 3. С. 191–213.

-
-
58. Русакова О. Современные теории дискурса: опыт классификаций. *Современные теории дискурса: мультидисциплинарный анализ. Серия «Дискурсология»*. 2006. С. 10–28.
59. Рягузова Е. Социокультурная матрица развития личности. *Изв. Сарат. ун-та. Нов. сер. Сер. Акмеология образования. Психология развития*. 2016. Т. 5, Вып. 1 (17). С. 34–39.
60. Сайко Э. Город как социокультурное явление исторического процесса / ред. Э. Сайко. М.: Наука, 1995. 351 с.
61. Семенець О. Дискурсивні практики соціальних комунікацій: творчість суб'єкта мовлення та механізми самоорганізації. URL: <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/106190/1/Semenec.PDF>.
62. Снитко О. Коды культуры у мовній об'єктивації дійсності. *Studia linguistica*. 2008. С. 115 – 121.
63. Соболевська М. Дискурсні особливості сучасного соціологічного теоретизування. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*, 2013. №19. URL: <http://soc.univ.kiev.ua/sites/default/files/library/elopen/aktprob.19.6.pdf>.
64. Соболевська М. Порядок дискурсу порядку: неофункціоналізм та постструктуралізм у сучасній соціологічній теорії. К.: Логос, 2014. 248 с.
65. Соболевська М. Постструктуралістська епістемологія як методологічна основа соціокультурного підходу. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць*. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. С. 45–50.
66. Современные теории дискурса: мультидисциплинарный анализ (Серия «Дискурсология»). Екатеринбург: Издательский Дом «Дискурс–Пи», 2006. 177 с.
67. Сорокин П. Социальная и культурная динамика / пер. с англ., вст. статья и коммент. В. В. Сапов. М.: Астрель, 2006. 1176 с.
68. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. Київ: Основи, 1998. 324 с.
69. Соціокультурний розвиток регіонального соціуму в контексті національної безпеки : міждисциплінарний вимір: колективна монографія / за заг. ред. І. А. Мейжис, Л. А. Ляпіна. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2018. 312 с.
70. Співак Д. Семіотика як методологія дослідження політичної урбаністики. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2016. Випуск 20. С. 3–38.

-
-
71. Степаненко В. Гражданское общество как дискурс и социальный нормативный порядок в социологии Джеффри Александера. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2006. №2. С. 5–23.
72. Суший О. Психосоціальна культура державного управління. К.: Світогляд, 2012. 344 с.
73. Тищенко Н. Свобода и несвобода в пространстве литературных текстов: дискурс-анализ произведений, посвященных ГУЛАГу. *Философия и культура*. 2013. № 4 (64). С. 499 – 509.
74. Федорова Л. К построению функциональной типологии знаков. *Критика и семиотика*. 2019. № 2. С. 283–301.
75. Филлипс Л. Дж., Йоргенсен М.В. Дискурс-анализ. Теория и метод / Пер. с англ. Харьков: Изд-во Гуманитарный Центр, 2004. 336 с.
76. Фреге Г. Смысл и денотат, Я иду на занятия... *Семиотика. Хрестоматия*, Москва: Изд-во Ипполитова, 2005. С. 43–66.
77. Фролова И. Дискурсивная стратегия как инструмент реализации межличностной функции. *Science and Education a New Dimension: Philology*. 2013. I(2). С. 62–66.
78. Фуко М. Археология знания / пер. с фр. М. Ракова и А. Серебрянникова. СПб.: Гуманитарная академия, 2012. 416 с.
79. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. М., Касталь, 1996. 448 с.
80. Фуко М. Порядок дискурса: инаугурационная лекция в Коллеж де Франс 2.12.70. *Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности*. М., 1996. С. 49–96.
81. Цурикова Л. Дискурсивные стратегии как объект когнитивно-прагматического анализа коммуникативной деятельности. *Вопросы когнитивной лингвистики*. 2007. №4(013). С. 98–108.
82. Червенко К. Символіка міста: семіотичний підхід. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология»*. 2012. Том 24 (65). № 4. С. 214–219.
83. Червінська Т. Вивчаючи тексти культури: соціокультурний аналіз як пізнавальна стратегія соціології. Рецензія. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. URL: http://www.soc.univ.kiev.ua/sites/default/files/library/elopen/visnyk03_94.pdf

84. Черниш Н., Ровенчак О. Соціокультурний підхід в соціогуманітарних науках : обмін смислами. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2005. № 4. С. 92–103.
85. Шатин Ю. Семиотика vs семиология: к вопросу о полноте знаковой теории. *Критика и семиотика*. 2015. № 2. С. 10–17.
86. Шютц А. Смысловая структура повседневного мира. / Сост. А.Я. Алхасов; Пер. с англ. А.Я. Алхасова, Н.Я. Мазлумяновой; Научи, ред. перевода Г.С. Батыгин. М.: Институт Фонда «Общественное мнение». 2003. 336 с.
87. Эко У. Роль читателя. Исследования по семиотике текста. СПб.: Симпозиум, 2007. 512 с.
88. Alexander J. Cultural pragmatics: social performance between ritual and strategy. *Social Performance: Symbolic Action, Cultural Pragmatics, and Ritual*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. Pp. 29–90.
89. Alexander J., Smith Ph. The Discourse of American Civil Society: A New Proposal for Cultural Studies. *Theory and Society*. 1993.Vol.22. №2. Pp.151–207.
90. Alexander J.C. The Strong Program in Cultural Sociology: Elements of a Structural Hermeneutics. *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*. Oxford, 2003. Pp. 11–26.
91. Althusser L. Idéologie et Appareils idéologiques d'Etat .*La Pensée*. P., 1970. № 151. Pp. 3–38.
92. Dijk T.A.van. Introduction: Discourse Analysis as a New Cross–Discipline. *Handbook of Discourse Analysis*. Vol. 1. Disciplines of Discourse. Academic Press. 1985.
93. Fairclough N. Critical Discourse Analysis. *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*. *Discourse as Social Interaction*. London: Thousand Oaks.1996. P.273.
94. François Rastier. L'action et le sens – pour une sémiotique des cultures. *Journal des anthropologues*, №85–86, 2001. Pp.183–219. Перевод В.В. Мароши. *Критика и семиотика*. Вып. 6. 2003. С. 79–106.
95. Goffman E. Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience. Cambridge: Harvard University Press, 1974.
96. Gramsci A. Selections from Cultural Writings. Ed. by David Forgacs and Geoffrey Nowell-Smith, Cambridge: Harvard University Press, 1991.
97. Hofstede G. Dimensionalizing Cultures: The Hofstede model in context. *Online readings in psychology and culture*. Unit 2. URL: <http://scholarworks.gvsu.edu/orpc/vol2/iss1/8>.

98. Laclau E., Mouffe C. Hegemony and Socialist Strategy. 1985.
 99. Pecheux M. Les verites de la palice. Paris: Masbero, 1975. P. 82.
 100. Posner R. Was ist Kultur? Zur semiotischen Explikation anthropologischer Grundbegriffe. *Kultur–Evolution: Fallstudien und Synthese*. Fr/M.: Lang, 1992. Pp. 1–65.
 101. Rorty R. Robert Brandom on Social Practices and Representation. *Philosophical Papers*. Vol. 3. Truth and Progress. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. Pp. 122–137.
 102. Schutz A. Collected Papers 1: The Problem of Social Reality. The Hague, Martinus Hijhoff, 1973.
 103. Torfing J. Discourse Theory: Archivments, Arguments, and Challengers. *Discourse Theory in European Politics. Identity, Policy and Governance*. Palgrave Vacmillan, 2005.
- Wodak R. Aspects of critical discourse analysis. *ZfAL*. 2002, №. 36..

РОЗДІЛ 3

ІНТЕРІОРИЗАЦІЯ ЗНАКОВО–СИМВОЛІЧНИХ КОДІВ ТА СУБ'ЄКТИВАЦІЯ СЕМАНТИЧНОГО ПРОСТОРУ МІСТА В ПОВСЯКДЕННОСТІ

Повсякденність – це, відповідно, найбільш універсальна та одночасно єдина в своєму роді умова, в найбільшому ступені соціальна та одночасно найбільш індивідуалізована, найбільш очевидна та найкращим чином прихована.

Анрі Лефевр

3.1. (Ре)презентація дискурсу влади в повсякденному просторі міста

Як було зазначено у попередніх розділах, вивченню питання дискурсу присвячено чимало досліджень, автори яких визначають це явище в різних наукових парадигмах. До них науковці, які працюють в напрямку аналізу комунікаційних практик, зокрема Т. Кадлубович, віднесли лінгвістичну концепцію дискурсивної діяльності Е. Бенвеніста, семіотику Р. Барта, А. Греймаса, герменевтику дискурсу П. Рікера, археологію знання М. Фуко, теорію комунікативної дії Т. ван Дейка, семантико–прагматичний аспект дискурсу під кутом зору теорії аргументації О. Дюкро, типології та структури типів дискурсу Г. Почепцова, Ф. Бацевича, дискурс як соціокультурне явище Н. Арутюнової, Ю. Габермаса, К. Серажим та ін. [47, с. 192].

Зосереджували свою увагу зокрема на розгляді дискурсу влади такі визнані теоретики, як Т. Адорно, Р. Барт, Ж. Бодрийяр [13], Р. Водак, Т.А. ван Дейк [185], Е. Канетті, А. Кожев, Н. Луман, Г. Маркузе, П. Рікер [57], М. Фуко [69], Н. Чомські та інші [50]. А тлумачення суті політичного дискурсу базуються на теоретичних засадах центрального поняття «дискурс» і розглядаються в працях Т. Ван Дейка [185], Р. Барта, М. Фуко [69], Ю. Габермаса.

Так французький лінгвіст Е. Бенвеніст, використовуючи термін «дискурс» замість терміна «мовлення», у 70-ті рр. ХХ ст. пропонує розглядати дискурс як «функціонування мови у живому спілкуванні». Так само визначає дискурс і Г. Кук: «Дискурс – це мова в її використанні, мова для комунікації» [37, с. 35]. У роботах Р. Барта та Ю. Степанова дискурс характеризується як «зв'язаний та досить довгий текст у його динаміці, що співвідноситься з головним суб'єктом, з «Его» усього тексту, з людиною, яка цей текст творить» [121, с. 148]. Тобто дискурс розуміється як мовлення, що є невід'ємною частиною комунікативної ситуації, а тому спроможний більш чітко виражати соціальну ситуацію. Дискурс постає як мовленнєва актуалізація одиниць мови і вплив висловлювання на реципієнта з урахуванням ситуації, і соціально або ж ідеологічно обмежений тип висловлювань, характерний для певного соціуму, а також теоретичний конструкт [52].

Водночас, М. Фуко [139] виділяє в дискурсі чотири виміри, або «дискурсивні формації» – об'єкти, модальність, концепти і тематичну єдність: дискурс-аналіз – це оцінка можливості появи певних об'єктів у полі дискурсу, модальності висловлювань суб'єкта (хто, де і про які групи об'єктів має змогу висловлюватися), ймовірності використання конкретних концептів у висловлюванні, стратегій вибору тем і теорій. Аналіз дискурсу влади, проведений М. Фуко, наголошує на репресивному характері впливу влади як на діяльність

конкретних осіб, або суб'єктів, так і на структуру, що пронизує сучасне суспільство. Генеалогічне дослідження влади знання М. Фуко виявляє глибоко історичний характер дискурсивних практик влади. Ю. Перскова відмічає, що діяльність М. Фуко щодо встановлення особливостей дискурсу влади ґрунтується на констатації можливостей влади монополізувати слова та смисли, що виводить на розуміння природи домінування через мову як універсальну структуру комунікації [101].

Продовжуючи логіку, закладену нами в попередньому розділі, необхідно врахувати методологічний потенціал семіотичного підходу в окресленій нами проблематиці. Відповідно, дискурс влади як особлива семіотична система тісно пов'язаний з демонстрацією реалій і символів, що виражають соціальний статус і повноваження суб'єкта або агента влади [127, с.55]. У дискурсі влади, в умовах сучасного суспільства, завдяки мережевим технологіям постійно актуалізуються нові семіотичні конструкти, відкриваються можливості для формування інтеграційних уявлень про фактори, що визначають легітимність влади. Семіотичні конструкти набувають іншого статусу, що зумовлено тотальною знаковістю всіх соціальних інститутів і задає нову спрямованість досліджень, пов'язаних з семіотичними вимірами дискурсу влади [66, с.118].

Дуже влучно в своїх публікаціях, погоджуючись із В. Чернявською [145], змістовне визначення поняття «дискурс влади» визначає Д. Шапочкін: дискурс влади виступає систематизованим і впорядкованим певним чином використанням мови, за яким простежується особлива ідеологічно і соціально обумовлена ментальність, а саме конкретно цілеспрямовані способи: спосіб мислення і спосіб комунікативно-мовної практики, які пов'язані із здійсненням соціальної влади, тобто дискурс є вираженням влади, і влада виражається в дискурсі – через систему взаємопов'язаних мовних/текстових засобів, форми і прийомів дії [146, с. 118].

Влучним є зауваження харківської соціологині Ю. Сороки [118], яка зазначає, що для соціологічного дискурсу доволі поширеним є ставлення до влади як вторинного феномену в соціальному житті, коли влада визначається як ставлення суб'єкта до об'єкта, або в категоріях наміру, волі, здатності досягати результату. Саме такий підхід структуралістів та функціоналістів до влади критикує Е. Гіденс. За Гіденсом, влада в соціальних системах передбачає стосунки автономії та залежності між учасниками взаємодії, що пов'язано з відмінністю їх.

Евристично цікаві ідеї, з нашої точки зору, запропоновано соціолінгвістом В. Карасиком [49]. Він виділяє *персональний* (індивідуально-орієнтований) та *інституційний* (статусно-орієнтований) дискурс. У першому випадку суб'єкт дискурсу виступає як особистість зі своїм багатим внутрішнім світом, а в другому – як представник тієї або іншої соціальної групи. Персональний дискурс має два різновиди: побутове й буттєве спілкування. В інституційному дискурсі спілкування відбувається в певних межах статусно-рольових відносин і виділяється на підставі двох ознак: мета й учасники спілкування. У структурі інституційного дискурсу відповідно виокремлено політичний, дипломатичний, адміністративний, юридичний, військовий, педагогічний, релігійний, містичний, медичний, діловий, рекламний, спортивний, науковий, сценічний і масово-інформаційний. Зазначені типи інституційного дискурсу характеризуються використанням комунікативних стратегій впливу та передбачають аналіз владних відносин у цих дискурсах [101, с. 187].

Важливим питанням, на яке звертають увагу дослідники дискурсивних стратегій владних агентів, виявляється той момент, що однією з головних умов здійснення влади за допомогою

дискурсу є контроль самого дискурсу та його виробництва. Владні групи та їхні представники контролюють або мають доступ до широкого спектра дискурсивних ролей, жанрів, стилів. Так, мас–медійні корпорації, а часто і їхні керівники, контролюють як фінансові, так і технологічні умови відтворення дискурсу, наприклад, пресу, телебачення, видавничий бізнес, телекомунікаційну та комп'ютерну індустрію. В інформаційну еру спосіб виробництва артикуляції контролюється групами, які позначають терміном «символічні еліти», до яких належать журналісти, письменники, художники, науковці, які реалізують владу на основі «символічного капіталу». Але і вони мають відносну свободу при виборі дискурсивних жанрів і стиля презентації дискурсу, тому що більшістю елітарних груп управляє держава або приватні корпорації, отже, свобода їхньої артикуляції теж є обмеженою [104, с.66].

В свою чергу владний дискурс розгортається на різних рівнях суспільного життя – від макрорівня країни до локального рівня міських спільнот. В межах даної роботи ми пропонуємо розглянути саме яким чином відбувається виробництва дискурсивних стратегій влади (зокрема політичної) саме на рівні простору міста. Відповідно важливою тезою для нашого дослідження є фіксація того, що в структуралістській та постструктуралістській парадигмі, які є базовими для аналізу дискурсу, предметом дослідження виступає семіотика міського середовища – «текст міста».

Ці попередні зауваження та аналіз теоретичних конструктів влади приводять нас до необхідності (доцільності) більш чітко зафіксувати фрейми аналізу дискурсу влади в межах нашого дослідження. У даному випадку, ми розділяємо та спираємося на думку В. Согомоняна [116], який слідом за представниками

французької школи аналізу дискурсу¹⁵ позначає той ракурс, в якому аналіз дискурсу дозволить виявити суб'єкт дискурсу, для того щоб мати можливість констатувати інституційну незамінність цього суб'єкта для даного типу дискурсу (дискурсивної формації). Інакше кажучи, важливо було зафіксувати той рід комунікативних дій, суб'єктом якого може бути лише влада. У даному випадку, підкреслює В. Согомонян, здається більш ніж очевидним, що зазначеним ракурсом повинен стати політичний ракурс, де певні характеристики інституту влади вказують на таку властивість, яка передбачає обов'язкове здійснення носіями влади ряду комунікативних актів, з умовою, що ці комунікативні акти не можуть здійснюватися будь-ким, крім носіїв влади (або її повноважних представників)¹⁶.

Внаслідок цього зазначимо, що у подальшому конкретний кейс дослідження буде фокусувати увагу на аналізі політичного дискурсу як однієї з форм дискурсу влади. Відповідно, дискурс влади (у зазначеному вище інституційному аспекті) – це комплекс здійснюваних носіями влади публічних комунікативних актів імперативного характеру за допомогою спеціальної системи знаків «мови» влади і знаків «звичайної» мови.

Через те, що дискурс є видом комунікації, орієнтованої на обговорення, обґрунтування, узгодження думок її учасників, у ситуації за якої її учасниками стають представники влади або ті, хто претендують на неї, то дискурс набуває характеру політичного. Найбільш важливими завданнями, що вирішуються

¹⁵ Тут варто детально розглянути одну з базових робіт, яка максимально об'ємно та детально аналізує досвід та техніки французької школи дискурс-аналізу. Збірник охоплює всі основні аспекти цієї тематики - від власне лінгвістичного аналізу до напрямків, близьких до психоаналізу. Укладачем збірника є відомий професор Лозаннського університету П. Серіо, автор великої кількості наукових робіт. *Див. детальніше: Серіо П. Квадратура смысла. Французская школа анализа дискурса* [114]

¹⁶ З урахуванням наведених аргументів В. Согомонян стверджує, що дискурс влади являє собою сукупність актів публічного транслювання імперативу; комплекс комунікативних актів різних видів, де ілюктивною метою суб'єкта влади є керування (наказ, управління, примус). *Див. детальніше: Согомонян В. Что такое дискурс власти?* [116]

в ході політичного дискурсу, є здійснення вільної, добровільної експертизи поточного політичного курсу і громадських проблем, які виникають; конструювання альтернативних проектів майбутнього розвитку, шляхів і способів прогресивного, демократичного розвитку суспільства. Практика показує, що формами політичного дискурсу влади і опозиції є конфліктний дискурс і дискурс узгоджень. Повноцінність політичного дискурсу визначається наявністю, використанням двох цих форм дискусії. Ініціаторами політичного дискурсу є владна еліта загальнонаціонального, регіонального, місцевого рівня, а також існуючі і виникаючі структури громадянського суспільства.

Отже, політичний дискурс розуміється як мовленнєві утворення (зв'язний (усний чи письмовий) текст), що стосуються сфери політики, реалізуються вербально та невербально, актуалізуються в певному ситуативному контексті, мають певну мету та орієнтовані на обслуговування сфери політичної комунікації. Дискурс є практикою комунікативних взаємин для досягнення суспільної узгодженості та соціальної згоди. До системотворчих характеристик політичного дискурсу належать масовість, домінування емоційності, використання засобів маніпулювання, опосередкованість політичної комунікації фактором масмедіа (медіатизація політики), театральність, динамічність мови політики, яка зумовлюється актуальністю подій, що відображаються, та мінливістю політичної ситуації.

Виділення політичного дискурсу як окремого поняття впливає з розуміння політики як особливої сфери соціального життя, пов'язаної з феноменом влади, що пронизує всі сфери і рівні соціальної взаємодії. «Політика, за своєю суттю, є мовленнєвою діяльністю, у якій мова використовується для інформування інших про політичні проблеми і для переконання в необхідності взяти участь у діях, пов'язаних з даними проблемами» [39, с. 29]. А тому політичний дискурс може бути визначений як сукупність усіх мовленнєвих актів у відповідній

інституційній атмосфері [71, с. 66], що реалізується в усній та письмовій формах, передбачає врахування фону, очікувань автора та аудиторії, прихованих мотивів, сюжетних схем тощо [47, с. 196]. Науковий інтерес до політичного дискурсу викликаний змінами, що відбуваються в суспільно-політичній свідомості і відображаються у мові засобів політичних комунікацій. У даному випадку мова розглядається як соціальна дія. Політика якраз і є найбільш показовою в цьому плані, адже сама природа багатьох політичних дій зводиться до їхньої реалізації через мову, у контексті досліджуваної нами теми – через дискурс.

У сучасному науковому просторі поняття «політичний дискурс» розглядається з різних точок зору. По-перше, під політичним дискурсом розуміють тексти, що відображають політичну та ідеологічну практику певної країни, партії, течії в певну епоху та суспільну свідомість. Основою політичного дискурсу є повідомлення про факти та їхній коментар, а сам він відображає політичну ситуацію, задає можливі форми політичної практики. По-друге, політичний дискурс – це результат, ефективність комунікації. Метою політичного дискурсу є не опис, а переконання, яке викличе у реципієнтів наміри, спонукання до «політично правильних» дій або оцінок. Це «своєрідна театралізована агресія». По-третє, політичний дискурс розглядається як прояв особистісних авторських сенсів у певних умовах [47, с. 196].

Інша справа, що у постмодерному трактуванні політичної влади головний акцент робиться на тому, що в сучасному світі найефективнішим є використання «м'якої влади». На відміну від «жорсткої влади», «м'яка влада» не сприймається як сила, яка діє ззовні. «М'яка влада» – це влада, яка реалізується у формі певної комунікативної дії, в процесі якої поведінка, що диктується владою, сприймається реципієнтом як добровільний вибір. Дискурсивне управління символічним простором політики – це

головна мета політики та практики «м'якої влади». Такий дискурс дозволяє, не використовуючи тиску та примусу, вплинути на ментальні структури масової свідомості – громадські уявлення, мрії, ідеали, захоплення тощо [104, с. 66]. Відповідно, у даному контексті евристичним представляється теорія «мовних ігор» як інструмент аналізу політичного дискурсу. Як наголошує в ході аналізу семантичної парадоксальності політичного дискурсу С. Кривенко, розробники теорії мовної гри опираються на зв'язок символічного значення тексту та контексту, в якому їх промовляють. На основі загального концепту мовної гри в політичній лінгвістиці та дискурс-аналізі виникає специфічна концепція політичних мовних ігор, де їх варто розуміти як сполучну ланку між політичним текстом та контекстом, в якому суб'єкт політики, передаючи адресатові певне повідомлення, дотримується специфічної вербальної поведінки. Г. Гірнтх [162] зауважує, що ці мовні ігри є сукупністю політичних ролей, проблемних ситуацій, поля дії, завдань, учасників. Вони занурені в речову та процесуальну сферу політики. С. Кривенко відмічає, що щоби уникати доволі претензійного терміна «мовна гра», дехто надає перевагу термінові «поле дії» [58, с. 107].

Окремо відзначимо, що політичний дискурс може бути представленим в усній або письмовій формах. Відповідно, усна форма реалізується у таких формах як публічний виступ політиків високого рангу, їхні інтерв'ю, виступ на радіо та телебаченні, пресконференції, парламентські дебати, блоки політичних новин у телевізійних і радіопередачах. Усна форма політичного дискурсу особистісна, оскільки за нею стоїть індивідуальність. Аргументація в такому випадку приймається в єдності вербального, невербального і екстралінгвістичного. У свою чергу, письмова форма охоплює не тільки численну документацію (договори, угоди, протоколи), а також і пресу (секції, відведенні для розміщення політичних фактів) та політичну рекламу (головним чином, плакати) [2, с. 73].

Базовими концептами політичного дискурсу, навколо яких він організовується, є культурно–мовні концепти «влада» і «політик». Основною функцією політичного дискурсу є його використання в якості інструменту політичної влади. Ця глобальна функція проявляється низкою більш приватних функцій, що відображають різні аспекти прояву боротьби за владу. Оскільки інтенціональна база політичного дискурсу концентрується навколо основної комунікативної мети – боротьби за владу, агональний характер політичного дискурсу, у свою чергу, накладає відбиток на вибір стратегії та тактики комунікативної взаємодії.

Важливим питанням є те, що контекст семантики політичного дискурсу проявляється на рівні політичного режиму в таких площинах як формальна та моральна. Відповідно, формальна площина семантики політичного дискурсу визначається особливостями мови спілкування політичного режиму – демократичного чи недемократичного, – його усталеними звичаями та механізмами комунікації. Моральна є тією психологічною опорою режиму, що забезпечує йому необхідний рівень легітимності, враховуючи якість політичної культури, цінності тих, хто не є при владі. До формальних ознак семантики політичного дискурсу відповідного режиму належать мова політики, стиль викладу, рівні риторики, на яких здійснюється комунікація в суспільстві, та статус мови, що проявляється в її прагненні до динаміки чи статичності [58].

З точки зору Е. Шейгал, яка виділяє базову семіотичну тріаду «інтеграція – орієнтація – агональність», подібні комунікативні події і жанри за характером провідної інтенції належать до агональних жанрів [148, с. 10]. До категорій дискурс–аналізу, які можуть відповідати подібним критеріям, у ході дослідження концептуальних основ теорії дискурсу М. Макаров, серед іншого, відносить комунікативну стратегію,

метакомунікацію і дейксис дискурсу¹⁷. Оскільки дискурсивна категорія розуміється як єдність структурно організованого комунікативно значущого змісту і комплексу лінгвістичних і паралінгвістичних засобів його вираження і безпосередньо пов'язана з вибором комунікативною особою базової цілеустановки, стратегії і тактики комунікативної поведінки.

Незважаючи на відмінність підходів, пов'язану із складністю і багатовимірністю політичного дискурсу, слід визнати, що його сутність визначається на перетині різних системоутворюючих чинників, до яких Т. Андрюхіна відносить наступні:

- в основі виробництва і сприйняття політичного дискурсу покладена ситуаційна стратегічна концептуальна модель політичного дискурсу, що представляє когнітивний корелят політичної комунікативної ситуації і включає знання про події, учасників, обставини, час, місце та інші умови їх протікання, фон, знання картини світу;
- для ментального простору політичного дискурсу характерний певний набір ментальних структур – одиниць зберігання знань про політичну реальність. До останніх можна віднести концепти «влада», «народ», «політик» та ін.;
- інтенції суб'єктів політичного дискурсу визначають прагматичну спрямованість політичного дискурсу і пояснюють переважання в ньому певних мовних актів: гасел, вимог, обіцянок, клятв, закликів, саме промовляння яких і є політичною дією;
- політичний дискурс презентує широкий комунікативний і соціальний контекст його виробництва й сприйняття, групові та індивідуальні варіанти його споживання, прагматичні, прецедентні тексти, стилістичні, функціональні

¹⁷ Варто звернути увагу на те, що запропонована до розгляду публікація являє собою цікаву варіацію на тему синтезу прагмалінгвістики, соціального конструкціонізму, когнітивної психології, інтерпретативного інтеракціонізму та інших дослідницьких підходів в аналітичній моделі, що розглядає мовне спілкування як (вид) виробництва феноменологічно пережитої інтерсуб'єктивності. Див. детальніше: Макаров М. Основы теории дискурса [69]

(орієнтованість на інтеграцію, орієнтацію на агональність) аспекти дискурсу як політичної картини світу;

– політичний дискурс має аксіологічний характер, тобто в даному випадку дискурс визначається «приматом цінностей над фактами, переважанням дії і оцінки над інформуванням, емоційного над раціональним», а отже, в основі ціннісного підходу лежить концептуальна дихотомія «свій–чужий» [6, с.65–66].

Слід визнати, що кожен із наведених вище чинників може служити джерелом маніпулятивної дії на аудиторію. Здатність політичного дискурсу служити, з одного боку, вербальною інтерпретацією певної ментальності, а з іншого – сферою конструювання політичної реальності, властивій певній політичній і соціальній групі людей, існує завдяки когнітивній природі дискурсу як такого і багаторівневої когнітивної моделі реалізації політичного дискурсу, які зумовлюють його маніпулятивні можливості. Одним із когнітивних механізмів, який є вагомим для досягнення цілей оперування дискурсивними інтенціями, є моделювання змісту мовних одиниць завдяки використанню фрейму – пакету знань, що дає опис типових об'єктів і подій. Більшість фреймів засвоюються в дитинстві, у результаті прямого досвіду або співпереживання, з книг, кіно, комп'ютерних ігор і тому подібне. Фреймові побудови дозволяють моделювати розуміння цілих текстів або їхніх великих фрагментів, активуючи прототипічну абстрактну схему – макет для опису довільної одиничної ситуації або випадку.

Окремо зазначимо, що аксіологічність як системотворна характеристика політичного дискурсу і динамічний характер її моделювання також можуть мати значний потенціал. Цікаво відмітити, що звернення до тієї ж теорії концептуального фрейму або рамки дозволяє пояснити динаміку формування і зміни оціночних суджень у дискурсі. Як стверджує Ч. Філлмора, окремі

фрейми, «картинки» з життя, маючи загальні елементи, здатні багаторазово асоціюватися один з одним, кожного разу активуючи якусь нову деталь в цій рамці. Увага учасників дискурсу фокусується на кожному новому елементі фрейму. Таким чином, концептуальна домінанта фрейму змінюється.

Слід зазначити, що в силу соціокультурної зумовленості концептуальної картини світу в різних країнах, механізм дії, який ґрунтується на різному компонуванні концепту в тій або іншій культурі, може мати свої специфічні особливості. Цілком зрозумілий із реальної практики аналізу дискурсу той факт, що політичний дискурс є антропоцентричним. Людська свідомість наділена функцією ціннісної категоризації, що пояснює постійне прагнення людини до самоідентифікації, віднесенню себе до тієї або іншої групи осіб (наприклад, політичної), що проявляється у ще одній системоутворюючій властивості політичного дискурсу, а саме – присутності в ньому архітипової концептуальної опозиції «свій–чужий». В актах політичної комунікації визначальну роль відіграє аналітичний компонент, висловлювання думки або оцінки, і спостерігається залежність добору мовних засобів для вираження оціночного судження від того, яка категорія осіб належить до «своїх» або «чужих», а отже, є об'єктом оцінки.

Варто звернути увагу на те, яким чином Е. Шейгал підсумовує, що при градуванні по осі інституціональності /офіційності жанри політичної комунікації можна розташувати в послідовності від максимальної неформальності спілкування до максимальної інституціональності/офіційності і виділити відповідно рівні продукування політичних дискурсивних стратегій [147, с. 62-63]:

– розмови про політику в родині, з друзями, розмови з незнайомими людьми в черзі, з випадковими попутниками і т. ін., анекдоти, чутки (спілкування на близькій дистанції, в атмосфері

довіри, неофіційне джерело інформації, неофіційний канал спілкування);

– самвидавні листівки і графіті, як правило, критичного змісту (особа виступає від свого імені, але при цьому усвідомлює себе як член суспільства; потенційними адресатами є інститути та їхні представники; мовне оформлення не регламентовано, хоча нерідко використовуються штампи);

– листи громадян на знак підтримки або протесту (адресатом є конкретний політик чи політичний інститут, канал спілкування – офіційний);

– політичний скандал знаходиться на межі особистісного та інституційного (джерело інформації може бути як офіційним, так і неофіційним; канал спілкування офіційний – скандальні факти оприлюднюються публічно, мотивація скандалу, як правило, особиста: ініціатор керується публічними амбіціями; стилістика спілкування не є жорстко регламентованою);

– прес–конференції (статусно–індексальне спілкування на рівні «політик – громадяни» через масмедіа в якості медіатора);

– публічні політичні дискусії, промови політичних лідерів (статусно–індексальне спілкування на рівні «політик – все суспільство або великі соціальні групи»);

– закони, укази та інші політичні документи (статусно–індексальне спілкування на рівні «держава – суспільство»);

– міжнародні переговори, офіційні зустрічі керівників держав (статусно–індексальне спілкування на рівні «держава – держава»).

Аналіз політичного дискурсу в міському просторі передбачає, зокрема, звернення до таких категорій аналізу як культурні механізми номінації, класифікації, легітимації та натуралізації. Відповідно, номінація та класифікація, за П. Бурд'є [18], є функціями та ознаками легітимної влади. Номінація – це називання або визначення будь–яких соціальних об'єктів, явищ,

груп, окремих персон; класифікація – віднесення їх до певних типів, класів. Номінація та класифікація реалізуються будь-яким соціальним агентом та визнаються в межах його впливу. Іншим культурним механізмом влади є легітимація, яку можна розглянути через провідну роль ритуалів. Легітимація – це, за П. Бергером та Т. Лукманом [12], смислова об'єктивація другого порядку, інакше кажучи, створення значень, які мають пояснити та виправдати зміст та форму інституціонального устрою.

Ще одним культурним механізмом влади є натуралізація. У межах дослідження зв'язку культури та влади Ю. Сорока зазначає, що натуралізацію як культурний механізм можливим є аналізувати за допомогою семіотичної перспективи вивчення міфу за Р. Бартом: міф постає як семіологічна система, що складається з означуваного (концепту), означника (акустичного образу) та знака (асоціації двох попередніх), як, наприклад, мова. Однак, міф є вторинною семіологічною системою: його означник сформований зі знаків мови. Тобто, міф є метамовою, вторинною мовою, якою говорять про першу. Матеріальними носіями міфу (або міфічного повідомлення) є не тільки власне мова, але й фотографія, живопис, реклама, предмети, дії людей (зокрема, ритуали). Це відбувається, коли перелічені об'єкти стають знаками, тобто їх сприймають не згідно з їхнім власним місцем та функціями, а як частину певного повідомлення. Соціальні практики натуралізації представлені у способах творення та відтворення культурної традиції через підтримку відповідних символів, ритуалів та міфів [118, с. 18].

Приєднуючись до інших дослідників специфіки політичного дискурсу зазначимо, що політичний текст в інституційному політичному дискурсі – це інструмент влади, що може перетворювати мову та механізми комунікації на джерело влади. Більш того, Г. Гірнтх [162] накладає уявлення про первинний (об'єкт) та вторинний текст (метатекст) на політичну площину. Первинним текстом може виступати висновок партії, постанова,

наказ, закон, тобто такий текст, що повідомляє про прийняття вагомого рішення. Він стає об'єктом метатексту, тобто новин, аналітики, коментарів стосовно цього рішення. У цьому контексті Р. Барт пише, що метамова наділена такими рисами, які дають змогу її міфологізувати: умовний спосіб, наказовий, навіть її експресивність є ґрунтом, на якому вона здійснює різні маніпуляції політичними текстами. З погляду значення текстів метамови для політичного дискурсу виділяють такі види метатексту [58, с. 103]:

- дискурсивно–трансцендентні (які можна зарахувати не до одного дискурсу): зокрема політичний передвиборчий дискурс варто розглядати як сферу поєднання агітаційних, інформаційних, історичних, публіцистичних, ритуальних та інших текстів;

- дискурсивно–іманентні (ті, що належать тільки одному дискурсові);

- дискурсивно–периферійні (є важливіші й менш значимі тексти);

- дискурсивно–домінуючі;

- метадискурсивні (тексти, що тематизують дискурс і його функціонування як таке).

У контексті дослідження політичних практик артикуляції ми також пропонуємо звернути увагу на каузально–генетичний підхід до вивчення змісту текстів у процесі їхнього функціонування в реальному соціальному середовищі, який відповідно передбачає концентрацію увагу дослідників на:

- цілісності таких рівнів спілкування як інформативний (змістове наповнення дискурсу), емотивний (прагматичне наповнення дискурсу з урахуванням диференціації в комунікативному просторі суб'єкт–предметних і суб'єкт–суб'єктних відносин), і організаційний (знакова заданість

спілкування з урахуванням парадигматичних–синтагматичною знаковою детермінацією);

– тісній взаємодії власне–змістовного (внутрішнього, контентного) і умовно–змістовного (зовнішнього, контекстного) потенціалів комунікації, їхньому постійному русі, переході одного в інше;

– тісній взаємодії в реальній комунікації предметної і суб'єктної ситуацій спілкування, що реалізують себе у взаємодії предмет й суб'єкт–орієнтованих видів змісту.

Даний підхід дозволяє проектувати текст у дискурсивний простір, що, в свою чергу, дає можливість бачити різного роду контексти, «вписані» в текстовий простір, і, відповідно, реконструювати їх з єдиного, але багатопланового, багатовимірного текстового вмісту. Як зазначають Н. Філіпс та С. Харді, дискурси реалізуються за допомогою різних текстів, хоча вони існують поза конкретних текстів, які їх складають. Тексти, таким чином, можуть розглядатися як дискурсна «єдність» і матеріальні втілення дискурсу [158]. Як ми вже зазначали раніше, тексти можуть набувати різних форм, включаючи письмові тексти, усні слова, зображення, символи, артефакти і т.ін. Відповідно, в якості об'єкту аналізу у межах авторського дослідження, виконаного методом дискурс–аналізу, обрано корпус текстів, продукованих суб'єктами міського політичного дискурсу, що представлені трьома основними групами: публічні виступи (звернення) офіційних представників місцевого самоврядування, публічні виступи представників опозиційних груп, риторика експертного співтовариства (політичні експерти, громадські активісти та ін.).

Окремо зазначимо, що дискурсу об'єктивно притаманні такі системоутворюючі ознаки, як статусна кваліфікованість його учасників; локалізований хронотоп; конвенціонально зумовлена у межах даного соціального інституту мета; ритуально зафіксовані цінності; інтенціонально означені стратегії

(послідовність мовленнєвих дій у типових ситуаціях) тощо [14, с. 85].

В ході проведення авторського дослідження, ми спиралися на окремі положення постструктуралістської теорії дискурсу Е. Лакло і Ш. Муфф (суб'єкти дискурсу є представниками інституційних структур, які володіють владними повноваженнями), окремі положення семіотичного та структурно-лінгвістичного аналізу Ф. де Соссюра, ідеї Ю. Лотмана щодо процесів соціально-комунікативної функції тексту та враховуємо позицію Т. ван Дейка відносно необхідності врахування екстралінгвістичних факторів формування текстів.

Зокрема нас цікавлять вихідні тези Е. Лакло та Ш. Муфф щодо трактування дискурсу і запропонованих способів його аналізу. В рамках їх теорії дискурсу розглядаються як способи спілкування і розуміння соціального світу, що конкурують між собою за надання соціальному світу певних значень. Дискурси постійно залучені до боротьби за домінування. Мета дискурс-аналізу, по Лакло і Муфф, полягає в тому, щоб окреслити процеси структурування соціальної реальності, в ході яких відбувається закріплення за тими чи іншими знаками певних значень, встановлюються, відтворюються і змінюються відносини ідентичності. Дані процеси називаються Лакло і Муфф терміном «артикуляція». Відповідно, дискурс розуміється як незавершена, відкрита для змін структура, як багатоваріантний спектр артикуляцій, як конгломерат, в якому, крім зафіксованого значення, завжди є і інші потенційні варіанти значень, які можуть перетворювати структуру дискурсу. Змінюється структура дискурсу шляхом аналізу артикуляцій, які постійно проводять, оскаржують і переозначають структурні компоненти дискурсу. Важливим моментом є те, що Лакло і Муфф готові включити в область дискурсивного аналізу всю соціальну практику, оскільки не виділяють будь-які недискурсивні соціальні практики.

Для нашого аналізу важливим є те, що в теорії дискурсу Лакло і Муфф велика увага приділяється аналізу політики. Політика, по суті, вплітається ними в дискурсивну практику, оскільки є способом конструювання, відтворення і перетворення соціального світу. Власне, вся політика розглядається як сфера боротьби між певними дискурсами. Політичні артикуляції визначають, як ми діємо і думаємо, представляючи собою спосіб владарювання і розподілу влади. За допомогою створення значень влада може мобілізувати людей на активні дії.

Щодо потенціалу лінгво–семіотичного аналізу, нас цікавить три рівні досліджень: самі знаки та знакові структури; коди й системи, які організовують знакові комунікації; культурний контекст, у якому вони взаємодіють. Відповідно, що семіотика інтегрується з концептуальним арсеналом структуралізму, вивчаючи інформаційно–комунікаційні процеси в якості лінгво–структур і систем лінгвокультурного континууму. А отже, в межах нашого дослідження ми сприймаємо політичні тексти як цілісні семіотичні форми лінгвопсихоментальної діяльності мовця, концептуально та структурно інтегровані, які слугують прагматичним посередником комунікації й діалогічно вбудовані до семіотичного універсуму культури.

Відповідно, продовжуючи логіку і проблематику, закладену нами вище, для аналізу (ре)презентації дискурсу влади пропонуємо звернути увагу на масив політичних текстів суб'єктів владного дискурсу в місті (як приклад, обрано м. Дніпро). В якості пріоритетних методик аналізу було обрано контент–аналіз текстів політичного дискурсу влади на предмет визначення домінуючих лексем¹⁸ та дискурс–аналіз окремих текстів

¹⁸ В якості документів для аналізу було обрано: офіційні звернення міського голови (з нагоди святкових дій, проблемних ситуацій, публічних звітів та ін.); кандидатів у народні депутати за мажоритарними округами в м. Дніпрі (2019р.); тексти прес-релізів офіційних осіб місцевого самоврядування в м. Дніпрі, опозиційних лідерів, активних суб'єктів політичного поля міста, оприлюднених на офіційному сайті міської ради та онлайн-платформах місцевих ЗМІ; тексти постів ключових осіб місцевого самоврядування та опозиційних лідерів (представників різних політичних партій) на особистих сторінках Facebook. Загальна кількість одиниць аналізу N=736. Період формування вибірки: 01.04.2019-01.10.2019.За

політичного дискурсу влади на предмет виявлення структурних складових владного дискурсу в місті через фіксацію змістовних рис дискурсивних формацій міста в політичних практиках артикуляції¹⁹.

Здійснений нами аналіз дав змогу зафіксувати частотний прояв ряду лексем суб'єктів владного дискурсу, які, в свою чергу, були розділені за категоріями та (ре)презентують головні модуси дискурсивних стратегій агентів владного дискурсу в місті. Внаслідок цього зазначимо, що головними характеристиками корпусу домінуючих лексем є наступні:

1. Лексеми в текстах офіційних звернень міського голови, повідомленнях та новинах на офіційному веб-сайті міської ради представлені групами економічних, комунальних, соціальних проблем життя міста (*ремонт, транспорт, безпека, дороги, співфінансування, модернізація та ін.*), категоріями маркування міського простору та ідентифікаційними знаками (*місто, громада, країна, містяни, лідер та ін.*), найменування заходів, які проходять у місті (*культурні заходи, фестиваль, спортивні заходи та ін.*), лексеми активної дії (*зміни, пріоритет, зроблено, вирішено та ін.*). Мова дискурсу виключно українська. Конотація позитивна.

2. Лексеми в текстах неофіційних звернень та повідомлень міського голови, депутатів міської ради на особистих сторінках

одиницю рахунку прийнято поява ознаки в одиниці аналізу. Інструмент аналізу: комп'ютерна програма MAXQDA.

¹⁹ Період проведення дослідження з травня по жовтень 2019 року (часовий проміжок публікації документів для аналізу). Загальна кількість одиниць аналізу 84. Оскільки враховуючи, що однією з груп документів для аналізу було обрано матеріали соціальної мережі Facebook та розуміючи високу динаміку мережевого дискурсу (постійно змінний контент), свідомо обмежено кількість документів, які потрапили до фокусу аналізу (критерії обмеження: персоналізація посту (від особи власника сторінки); виключення репостів новинних ресурсів; обрання в якості суб'єктів дискурсу, які потрапили до аналізу по 1 представнику від різних політичних сил, представлених в органах місцевого самоврядування міста). В ході аналізу було проведено структурний аналіз кожного з документів (опис типу тексту, головні теми, заголовки, символіка, стислий зміст). Також було проведено порівняння документів між собою, аналіз соціального контексту, опис та пояснення типових фрагментів дискурсу.

соціальної мережі Facebook, по-перше, характеризуються двомовністю, але в переважній більшості є російськомовними. Містять як позитивну, так і негативну конотацію. Можуть містити нецензурні вирази. У більшості випадків представлені в якості неформально публічно-звітних повідомлень, можуть містити відповідь на критику. Характеризуються насиченістю не лише локальною соціальною проблематизацією.

3. Лексеми в текстах прес-релізів, новинах, повідомлень місцевих ЗМІ презентують широкий спектр проблемних точок міста (*ремонт, спасение, транспорт, цены, кражи, коррупция, купить та ін.*). Представлені в російськомовному контенті переважно. Містять просторові маркери (*город, жители, Днепропетровщина, область, улица, проспект та ін.*). Стосуються різних соціальних, професійних груп (*спортсмены, военные, депутат*). Переважно соціально проблематизовані.

4. Лексеми в текстах офіційних/неофіційних звернень, повідомлень представників «опозиційної» до діючої влади в місті лідерів в основному є російськомовними в публічних презентаціях у соціальних мережах. Домінуюче емоційне забарвлення носить негативно-песимістичний характер (*возмущение, проблемы, обман*). У більшості випадків презентують критику та зауваження результативності роботи місцевої влади. Містять зв'язок із загальнонаціональною проблематикою (*политика, народ, Украина, победа, захист*). Апелюють до конкретних осіб (*Филатов, Зеленский, мэр, президент, БАФ*). Або представляють результати власної політичної та соціальної відповідальності та активності (див. Табл. 3.1.).

Запропонована нами схема аналізу (див. Табл. 3.2) дискурсивних стратегій суб'єктів політичного поля дає можливість зафіксувати (і одночасно підтверджує існування) «мінливого знака», описаного в теорії дискурсу Лакло і Муфф. Під мінливим знаком розуміються елементи дискурсу, відкриті

для різних значень і сигніфікацій. Так в зазначеній матриці аналізу серед змістовних рис дискурсивних формацій міста в політичних практиках артикуляції виділено дивергенцію і розходження думок, яка характеризується антитетичністю номінації та класифікації об'єктів, явищ, процесів міського простору суб'єктами виробництва дискурсивних стратегій «опозиційного» статусу. Саме вона презентує нам наявність «мінливих знаків».

Наприклад в даному випадку, в політичному дискурсі мінливими знаками можна вважати поняття *«мир»*, *«розвиток»*, *«позитивні зміни»*, *«війна»*, *«перемога»*, *«демократія»*, оскільки різні суб'єкти наповнюють його різним змістом. Мінливий знак, взятий в контексті порядку дискурсу, вказує на те, що один дискурс досяг успіху більше за інших в фіксації певного значення даних понять і що інші дискурси борються, щоб завоювати або змінити цю фіксацію. Як конкретний кейс відмітимо, що, наприклад, серед суб'єктів міського політичного дискурсу, які представляють політичні партії *«Європейська солідарність»*, фракцію *«Укроп»* в міській раді Дніпра, і зокрема в текстах міського голови (Б. Філатова) в дискурсивних стратегіях присутня номінація терміну *«мир»* в лексичних категоріях – *«перемога над ворогами»*, *«звільнення окупованих територій»*, *«російська агресія»*, *«воїни–герої»* та ін. В той час, коли серед дискурсивних стратегій представників політичних партій *«Опозиційна платформа–за життя»*, *«Опозиційний блок»* номінація терміну *«мир»* здійснюється через лексеми – *«перемови»*, *«компроміс»*, *«завершення війни»*, *«збереження життя»*, *«діалог»* та інші. Для представників політичної партії *«Батьківщина»* характерні більш нейтральні означення, які в змістовному сенсі є? включають обидва зазначені варіанти.

Розглядаючи граматику владного дискурсу, ми фіксуємо в політичних практиках артикуляції наявність іконічних та ідеографічних знаків, які презентують таку характеристику

дискурсивних актів як семантико–синтагматична натуралізація міських дискурсивних стратегій. Зазначені особливості дискурсивних актів в переважній більшості фіксуються в дискурсивних стратегіях представників офіційних органів влади в місті (публічні та приватні тексти міського голови та офіційна інформація міської ради міста). Вона проявляється в наявності таких лексичних конструкцій як *«місто–форпост»*, *«ця будівля [Готель «Парус»] – символ міста»*, *«головна артерія міста»*, *«простір свободи»*, *«наш прапор [найвищий флагишок в місті] є символом незалежності»*, *«місто–захисник»*, *«форпост українців на сході»*, *«культурна столиця»*, *«спортивна столиця»*, *«ми завжди пам'ятаємо наших героїв [музей АТО], наше місто має пам'ять»*. Тобто суб'єкти політичного дискурсу активно використовують механізм ідеологічної, символічної номінації конкретних об'єктів архітектурного ландшафту міста або міста в цілому з метою легітимації власної політичної позиції, або обґрунтування «правильності» стратегії прийняття політичних рішень.

Таблиця 3.1. Лексеми з найбільшою частотністю в текстах суб'єктів дискурсу влади в м. Дніпро

Лексеми в текстах офіційних звернень міського голови, повідомленнях та новинах посадових осіб місцевого самоврядування	Лексеми в текстах неофіційних звернень та повідомлень міського голови та депутатів міської ради (Facebook)	Лексеми в текстах прес-релізів місцевих ЗМІ	Лексеми в текстах офіційних/неофіційних звернень представників «опозиційних» лідерів та представників ряду політичних партій
місто	город/місто	Днепр	возмущение
зміни	Днепр/Дніпро	выборы	факты
громада	фейк/фейк	город	проблемы
самоорганізація	позиция	фейк	усилия
герої	общественность	праздник	правда
провокації	неофициально	жители	украсть
реконструкція	днепряне	спасение	город
культурні заходи	депутаты/депутат	мер	реконструкция
європейський досвід	вызов	разоблачение	жители
міське самоврядування	война/війна	смотреть	политика
ремонт	проблемы/проблеми	область	мэр
проблеми	тема	спортсмены	народ
відповідальність	чиновники	ремонт	коммуналка
фестиваль	выборы/вибори	мониторинг	метро
модернізація	друзья	военные	обман
повноваження мерії	власть	Днепропетровщина	Филатов
альтернатива	провокация	транспорт	репост
країна	реванш	лидер	Украина
реновації	критика	отдыхать	мост
інноваційний проект	скандал	депутат	перемога
військові	сессия	память	гордость
пріоритет	децентрализация	цены	захист
спортивні заходи	мир	просьбы	Зеленский
співфінансування	помнить	улица	бюджет
АТО	голосовать	кража	делать
містяни	помощь/допомога	проспект	работа
актуальні питання	ненависть	фестиваль	президент
транспорт	эксперт	корупция	праздник
безпека	Украина/Україна	угроза	монобольшинство
реконструкція	правда/правда	маршрут	команда
лідер	на злобу дня	нападение	Днепр
дороги	победа/перемога	реконструкция	голос
міський голова	гордиться	купить	поддержка
зроблено	официально	отменить	открыть
вирішено	зрада	дорога	жизнь

Таблиця 3.2. Матриця аналізу владного дискурсу в міському просторі

Структурні складові владного дискурсу в(щодо) місті(а)	Змістовні риси дискурсивних формацій міста в політичних практиках артикуляцій	Характерні риси дискурсивних актів
Стратегії владного дискурсу	Конвергенція і збільшення багатоманітності позицій	дуплікація домінуючої номінації та класифікації об'єктів, явищ, процесів міського простору легітимними та «лояльними» суб'єктами виробництва дискурсивних стратегій
	Дивергенція і розходження думок	антитетичність номінації та класифікації об'єктів, явищ, процесів міського простору суб'єктами виробництва дискурсивних стратегій «опозиційного» статусу
Грамотологія владного дискурсу	Наявність іконічних та ідеографічних знаків	семантико–синтагматична натуралізація міських дискурсивних стратегій
Інтенціональність владного дискурсу	Предметна інтенція комунікантів у середині дискурсу	модуси (де)легітимації (поза)інституціональних дискурсивних стратегій суб'єктами виробництва міського тексту
Ідіоми владного дискурсу	Модифікація та ретрансляція	фрактальність та дискретність домінуючих ідіом внутрішніми та зовнішніми суб'єктами виробництва дискурсивних стратегій щодо міста

У результаті проведеного дискурс-аналізу, пропонуємо наступну матрицю аналізу владного дискурсу в міському просторі (див. табл. 3.2). Владний дискурс у міському просторі ми розглядаємо як складне комунікативне явище, що охоплює різні види актуалізації владних позицій, які розглядають під кутом зору ментальних процесів і у зв'язку з екстралінгвальними, прагматичними, соціокультурними й іншими чинниками. Структурними складовими владного дискурсу щодо міста, які формують когнітивну модель змісту міського простору, а також лінгвістичні знання про організацію дискурсу на макрорівні, тобто нарративних схемах побудови міського «тексту», і на мікрорівні, під яким мають на увазі семантико-синтаксичні коди, є: стратегії владного дискурсу; граматиологія владного дискурсу; інтенціональність владного дискурсу; ідіоми владного дискурсу.

Типовим проявом домінуючих стратегій маніфестації владного дискурсу в місті є, по-перше, конвергенція і збільшення багатоманітності позицій, що реалізується через дуплікацію домінуючих номінацій та класифікацію об'єктів, явищ, процесів міського простору легітимними та «лояльними» суб'єктами виробництва дискурсивних стратегій, та, по-друге, дивергенція і розходження думок, як антитетичність номінації та класифікації об'єктів, явищ, процесів міського простору суб'єктами виробництва дискурсивних стратегій «опозиційного» статусу. Когнітивний фрейм владного дискурсу в міському просторі реалізується у форматі граматиології, що передбачає наявність іконічних та ідеографічних знаків, тобто семантико-синтагматичної натуралізації агентами впливу дискурсивних стратегій щодо міста.

Інтенціональна спрямованість владного дискурсу стає основою текстової макроструктури міста, яка формально втілюється в модусах (де)легітимації (поза)інституціональних дискурсивних стратегій суб'єктами виробництва міського тексту. Композиційна організація владного дискурсу в міському просторі

також передбачає наявність ідіом, що потрапляють в експонентний план, розташовуються в певній конфігурації, послідовно структуруючись у залежності від прагматичних детермінантів дискурсу, визначаючи макросхематичний сценарій агентів впливу.

3.2. Специфіка (де)конструювання публічних та приватних просторів міста

Як пояснити особливий інтерес до вивчення простору у соціальних і гуманітарних науках? Іntenція до аналітики просторових феноменів формується як результат взаємодії відразу декількох тенденцій: насамперед це відхід від структурних пояснень і масштабних теорій, які домінували протягом усього ХХ століття, відповідно, зміщення центру уваги на можливості вивчення більш чутливих до специфіки просторових аспектів суспільної тканини розрізень; другою тенденцією є те, що з'являється ряд «рухливих» метафор, які, потрапляючи в контекст різних дисциплін, значно збагачують їх. У результаті, сферою спеціального вивчення стає повсякденний простір, зокрема, простір міський. У межах міського простору одним з аспектів уваги ряду дослідників постають публічні простори як елементи міської тканини.

Наукове вивчення особливостей просторових характеристик суспільства має давню традицію. Аналітика даного питання, як ми вже зазначали у попередніх розділах, розпочата з класичного періоду у соціологічному теоретизуванні та охоплює сучасні теоретичні конструкції широкого кола дослідників. Особливу увагу ми приділили роботам таких відомих вчених як Е. Дюркгейм, Г. Зіммель, П. Сорокін, Т. Парсонс, Е. Гідденс,

П. Бурдьє, П. Бергер, Т. Лукман, А. Турен, М. Фуко, А. Лефевр, Е. Соджа, П. Ансарі, А. Ален та ін. Окремим напрямом наукових інтервенцій є вивчення певних аспектів міських публічних просторів. До аналітики даного вектору звертаються як зарубіжні, так і вітчизняні вчені. Серед найбільш цікавих робіт необхідно зазначити напрацювання таких європейських та американських дослідників як: А. Лефевр, Л. Лофланд, Р. Сеннет, Дж. Джейкобс, К. Холанд, Дж. Гейл, М. Льоф, С. Ніссен, Д. Ло, а також ряд публікацій українських вчених, серед яких Л. Малес, М. Соболеwsька, А. Петренко–Лисак, В. Середа, О. Злобіна, О. Ходус, І. Тищенко та ін.

У даному підрозділі запропоновано звернути увагу на актуалізацію питання щодо поступової трансформації міських публічних просторів. Відповідно метою роботи є окреслення окремих теоретичних конструкцій щодо особливостей (ре)конфігурації публічних просторів у місті в умовах сучасного суспільства, що на даному прикладі дає змогу простежити специфіку суб'єктизації семантичного простору міста в повсякденності. Аналітична робота з категоріями повсякденності (публічні, приватні простори) відкриває можливість шляхом фіксації специфіки порядку дискурсу у місті зафіксувати точки перетину семантичного і синтагматичного просторів міста та їх суб'єктивацію інструментом сигніфікації дискурсу повсякденності.

Дуже влучно зазначає спеціаліст у галузі архітектури та урбаністики С. Шліпченко, що публічні простори від самого початку були ареною політичного, соціального та культурного життя. З одного боку, вони постають тим «місцем», де містяни усвідомлюють себе громадянами та реалізують своє право на місто²⁰. З іншого, публічні простори міста постають своєрідною

²⁰ Концептуалізація «права на місто» здійснена у роботах А. Лефевра, Д. Харві, Д. Мітчелла, у межах яких розглядається логіка того, яким чином мешканці міст беруть участь у їх перетвореннях та наскільки доступними до користування кожним є окремі сегменти міського простору. *Див. детальніше: Lefebvre H.*

сценою міського життя, вони є місцями міського ритуалу і спілкування. Іншими словами, публічні простори міста надають індивідам можливість соціальної репрезентації і необмежених контактів з незнайомцями, можливість зрозуміти свою позицію в суспільстві, а також набуті статусу політичного суб'єкта. Водночас публічні простори – це ті місця, де наділена владою коаліція місцевих економічних еліт за допомогою державних апаратів, ЗМІ, професійних «творців просторів» і «соціальних інженерів» здійснює політичне, економічне й культурне домінування і контроль над іншими, котрі здебільшого пасивно і несвідомо сприймають, споживають і відтворюють його у своїх повсякденних практиках [150, с.29].

Насамперед, ще раз стисло окреслимо загальні класичні підходи до визначення змістовного наповнення категорії соціального простору у соціології, оскільки у межах даної частини роботи працюватимемо з категорією простору як основною. Так, у структурі міського середовища, оперуючи уявленнями П. Бурдьє [19] щодо фізичного і соціального просторів, можна виділити безпосередньо саму територію як сукупність об'єктних аспектів життєдіяльності людини і простір як сукупність суб'єктних аспектів, що має інформаційне, соціально–нормативне, диспозиційне, комунікативне, ментальне вираження.

Розмежування міського середовища на територію і простір ще раз відсилає нас до концепції Г. Зіммеля, присвяченої переходу від традиційного суспільства до цивілізації, від територіально–господарського типу соціальності до «суспільної єдності» [46]. У свою чергу, М. Вебер та Ф. Тьоніс сформулювали уявлення про місто як простір комунікацій, а І. Гофман [34; 35] у власних роботах запропонував загальну «теоретичну рамку» дослідження взаємодії у публічних просторах. Класичне визначення публічного

простору пропонується у роботах Х. Арендт [8] та Ю. Хабермаса. В даному випадку публічність постає як простір вільних зустрічей громадян та продукування ними на основі вільної та певним чином організованої комунікації точок зору на певні загальні питання життя суспільства, що не торкаються їх приватних інтересів.

У межах соціально–просторового підходу варто звернути увагу на виокремлений київськими дослідниками Н. Мезенцевою та М. Пальчук у ході аналізу публічних просторів міст корпус текстів. Зокрема, наголошується на тому, що Дж. Джакобс [38] досліджувала соціальні функції публічних просторів, виявляючи залежність життєздатності і безпеки окремих міських околиць від їх просторових конфігурацій, щільності та різноманітності розміщених в їх межах публічних просторів. Містобудівник К. Лінч досліджував вплив просторових особливостей публічних просторів на конструювання ментальних карт, які дозволяють людям орієнтуватися і відчувати складні середовища. Урбаніст В. Вайт, засновник американської організація «Project for Public Spaces»²¹, намагався емпірично довести зв'язки між формою і функцією на прикладі міських площ, а потім і інших видів відкритих публічних просторів міст [74, с. 22].

Якщо ми звернемо свій погляд на ретроспективу аналітики публічних просторів, то побачимо, що історично публічний простір є однією із базових категорій дослідження урбаністичного стилю життя. Як влучно зазначає аналітик CEDOS Ігор Тищенко, «із часу виникнення в античній Греції демократії як способу управління полісом, який прийшов на зміну тиранії чи аристократії, вона ототожнюється з містом: як з

²¹ Організація PPS, що була заснована в 1975 році з метою розвитку ідей Уільяма Вайта, відомого журналіста і урбаніста, автора книги-бестселера про соціальне життя в невеликих міських зонах. З моменту свого створення організація реалізувала проекти більш ніж в 3000 спільнот 43 країн і в усіх штатах США. Центральне місце у вченні PPS займає Placemaking – практичний інструмент для поліпшення життя мікрорайону, міста або регіону.

спільнотою повноправних громадян, так і з простором, у якому ці громадяни існують як політичні істоти. Публічні простори античності — агори грецьких міст та форуми римських — були тими місцями, в яких перетинались і змішувались політика, торгівля і репрезентація. Основним призначенням цих просторів були необмежені соціальні інтеракції, що сприяло вільному циркулюванню думок і підтримці політичного балансу у державі, не дозволяючи посадовим особам полісу узурпувати владу. Звісно все це було можливо допоки повноправне населення найбільшої елінської держави — Афін у класичний період — складало близько 30–40 тисяч чоловіків» [129].

Для усвідомлення характеру змін, які відбуваються з публічними просторами в останні десятиліття, необхідно звернути увагу на історично ближчі трансформації — перехід у модусі радянські/пострадянські міста. Дослідники урбаністичних просторів підкреслюють, що характер публічного простору у радянському місті не дає підстав говорити про нього у категоріях сучасного публічного простору. Дослідники особливостей урбаністичного розвитку радянського періоду підкреслюють, що раціональні принципи економічного планування значно вплинули на просторову організацію більшості радянських міст, що проявилось у таких типових рисах як просторова рівність у розподілі одиниць громадського споживання, максимально можливе скорочення часу, необхідного для подолання відстані «дім–робота», жорстке зонування використання територій, а також раціоналізація руху транспортного потоку. Сам термін «публічний простір» у радянському міському плануванні не зустрічався, для позначення ділянок без забудови використовувалися поняття "вільний" або "відкритий простір". Центральна частина міста, у свою чергу, називалася "суспільним простором" або "громадським центром", що підкреслювало важливу роль колективізму у житті соціалістичного міста. Центр

міста виконував важливу політичну і ідеологічну функцію як наочна ілюстрація комуністичних ідей і цінностей²².

Оскільки в СРСР не було приватної власності на землю і приватного землекористування, всі радянські міські простори були «публічними» за визначенням; держава здійснювала ретельний контроль і визначала можливості доступу й конвенційні типи громадської активності в публічному просторі. У цьому сенсі радянські публічні простори були радше «спільними», аніж публічними: формально вони належали всім, але водночас державний контроль робив з них ті «негостинні», зазвичай модерністські простори, які описує Р. Сеннет [112]. Оскільки постсталінське радянське містобудування повернулося до модерністських принципів містобудування, зокрема функціонального зонування, масової житлової забудови та авто інфраструктури, усі радянські міські публічні простори було чітко поділено на три групи: систему суспільних центрів, систему магістралей і систему озеленення. Крім того, публічні простори, залишаючись під ретельним контролем, широко використовували для маніфестації радянської ідеології та заохочення до нормативної поведінки [128, с. 73].

Пропонуємо у якості наочного матеріалу розглянути кейс м. Дніпра. Звернувши погляд на історію міста, як зазначає дослідниця історичного розвитку міста Т. Портнова²³, історія Дніпра [Дніпропетровська] постає не лише як типове минуле великого радянського індустріального міста, вона інтегрується у

²² Автори зазначають, що формальний статус "суспільного/громадського" не відбивав реальних можливостей його використання : найчастіше, це була "сцена", призначена для колективних дій, організованих владою, "прозорий натяк на бажання держави контролювати життя своїх громадян завжди і скрізь". Див. *детальніше*: Лебедева Е. Публичное пространство постсоветского города: возможности для развития социальности и «кризи публичности» [63].

²³ У результаті проведеного дослідження Т.Портнова публікує науковий огляд теми «закритого міста» в історії радянського Дніпропетровська 1950-80-х рр. Див. *детальніше*: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2351-tetyana-portnova-tema-zakritogo-mista-v-istoriji-radyanskogo-dnipropetrovska-1950-80-kh-rokiv>

загальну традицію розгляду специфіки радянських міст із особливим стратегічним значенням. На перше місце виходять сюжети, пов'язані із секретністю та режимними обмеженнями – передусім, тема «закритості» Дніпропетровська – з 1959 по 1987 р. він був закритий для відвідування іноземцями. Теоретичною основою аналізу стає відома дихотомія – протиставлення західного та радянського суспільств як суспільств відкритого і закритого типів, актуалізоване у часи холодної війни у працях Х. Арендт та К. Поппера та досі впливового і в академічному середовищі, і на рівні повсякденної свідомості. При використанні такого аналітичного підходу режимні території та закриті міста постають як ідеальна модель радянського, його квінтесенція, радянське у квадраті – адже саме тут обмеження доступу інформації та мобільності і посилений ідеологічний контроль проявляли себе найбільш повно.

Як приклад організації публічного простору у радянському місті, І. Скубій пропонує порівняти розвиток міст у Східній Європі із західноєвропейськими прикладами і переконатися, що концепції «західного міста» Макса Вебера та «міського стилю життя» Льюїса Вірта не відповідають соціалістичним ідеям про облаштування міського простору. Причиною дослідники вважають суттєву різницю в темпах і напрямках розвитку міських спільнот. Урбанізація «по-радянськи» мала свої особливості: процес розвитку міст відбувався за стрімкого збільшення кількості міських жителів, розширення меж міста й відставання міської інфраструктури від повсякденних потреб. Із середини 1920-х років у радянських містах стали з'являтися нові типи торговельних закладів. Вони мали створювати враження добробуту у суспільній свідомості. До кінця десятиліття у найбільших містах почали будувати центральні універмаги. З іншого боку, універсальні магазини стали новими архітектурними формами, гармонійно вписалися у модернізований простір. Розташовані у центрі міста, вони

уособлювали образ «храмів споживання» по-радянськи [115]. І вони, у свою чергу, були певними типами радянських публічних просторів споживання.

В умовах (де)конструювання радянських форм публічних просторів, первинні локалізації були збережені, поступово піддаючись реноваціям – одними з перших публічних торговельних комплексів у сучасній Україні були зосереджені саме в місцях розташування радянських універмагів, орієнтуючись на звичні типові повсякденні практики споживання та комунікації у міському просторі. У подальшому у пострадянських містах відбувся перехід від домінування радянського типу псевдопублічних просторів ідеологічного контролю до виникнення нових просторів індивідуалізованого споживання (див. Рис. 3.1). Спільна для усього світу індивідуалізація суспільства вразила пострадянські міські спільноти, які не мали жодного «імунітету» від появи культури споживання, набагато радикальніше, аніж західні міста.

Для з'ясування особливостей змін, які відбуваються з публічними просторами міста у сучасному суспільстві доцільним є визначення меж концептуалізації поняття «публічний простір». Так Н. Мезенцева у ході дослідження просторових моделей та сучасних трансформацій публічних просторів м. Києва звертає увагу на те, що американські дослідники Л. Стеелі та Д. Мітчел пропонують використовувати чотири підходи для розуміння поняття «публічного простору»:

- 1) публічне – це те, що стосується держави та її адміністративних функцій. Відповідно, публічний простір – це простір, у межах якого забезпечується функціонування держави, виконання нею адміністративних функцій.
- 2) публічне – те, що стосується держави та економіки, а публічні простори – це простори, у межах яких забезпечується економічна діяльність.

3) публічне – те, що стосується громади, урядування, громадян і визначає публічний простір як простір, у межах якого громади або громадські асоціації встановлюють правила участі (членства) відповідно до моральних цінностей та соціальних очікувань, забезпечується взаємодія між учасниками.

4) публічне – те, що стосується комунікабельності, відкритого самовираження. Отже, публічний простір – це простір самовираження та комунікації [73, с. 186].

Рис. 3.1. Будівля ЦУМ в м. Дніпропетровськ (Дніпро) в 1940–х, 1980–х, 2019 р. (джерело фото gorod.dp.ua, nashemisto.dp.ua).

Але водночас варто усвідомлювати, що у сучасних умовах розвитку міст функціональний імператив міського публічного простору є більш диференційованим та ускладненим. Міста, що виникли внаслідок урбанізації як одного із визначальних історико–культурних процесів у період модерну, можна описати як «нову форму просторово–структурної організації життя». Як вважає львівський дослідник О. Урбан [134], міста перебувають у постійному русі, динаміці, але разом із тим, завжди є чітко окресленими. Такі межі можуть мати різний характер і водночас, характеризуватися як маршрути індивідуальні, так і колективні. У першому варіанті, коли мова йде про індивідуальні маршрути, мається на увазі приватний простір, що знаходить своє відображення в домі, роботі та улюблених, наперед визначених місцях. Водночас, другий варіант пов'язаний із публічним простором, він є більш наочним для нас і саме він є основною ознакою міста .

У контексті методологічної орієнтації на розгляд міста як культурного тексту, що має насичене символістичне та семіотичне навантаження, публічність у місті постає як зумовлений символічно і детермінований «уявними соціальними значеннями» феномен (К. Касторіадіс²⁴). Теоретично доречними є пропозиції українських соціологів до визначення характеру феномену публічності. По–перше, цікавим є визначення публічності як віддзеркалення соціокультурного контексту, форми соціального уявного, яка конституюється навколо певних символів, знакових подій, місць та речей – складових «спільного» [44]. По–друге,

²⁴ К. Касторіадіс визначає суспільство як «уявну інституцію» - сукупність гетерономних доміант (історія, інститути, традиції тощо) і колективних уявлень, афектів, устремлінь, що реалізуються через образи - «парадигматичні уявлення і моделі смислу», в яких суспільство пізнає і репрезентує себе. Виникаючи на основі реального матеріалу, інституції чинять зворотній вплив на модифікацію значень та системи смислів і, відповідно, задають тип соціальної ідентичності. Уявне дослідник визначає як «необумовлену колективну діяльність зі створення символів, форм, образів», які визначають можливості вираження будь-чого. Див. *детальніше*: Ваховська Н. Ідеологія у творі / ідеологія твору: точки перетину і трансформації [22].

змістовним та евристично насиченим є підхід О. Ходус до концептуалізації феномену приватності, а відповідно публічності та публічних просторів у суспільній тканині – «...як спосіб термінологічного розмежування семантичних одиниць, які становлять зміст понять «публічність»/«приватність», ця бінарність цілком життєздатна, але виключно в епістемологічному сенсі, втім аж ніяк не в онтологічному, і тим більш емпіричному...», тобто відносини між публічністю і приватністю можна описати відштовхуючись від логіки double bind («подвоєння»), у горизонті якої ці два полюси соціального життя існують у постійній діалектичній єдності протилежностей, змішанні констеляції просторових і дискурсивних меж [143, с. 65]. Таким чином, при аналізі актуальної соціоісторичної та соціокультурної реальності постає питання щодо трансформації класичних публічних просторів у містах. Саме цей аспект потрапляє у предметну сферу даної наукової роботи.

Розв'язання поставленого питання щодо особливостей зміни тканини публічних просторів у сучасних умовах потребує більш детального розгляду загальної концептуалізації поняття «публічний простір». Як зазначають дослідники, сучасні міста та мегаполіси обмежують та зводять до мінімуму приватний простір, але збільшують публічний – різноманітні розважальні та торговельні центри, які є причиною того, що людина завжди перебуває в оточенні інших людей, що призводить до того, що вона почувається самотньою у цьому натовпі. Незважаючи на постійну взаємодію приватного та публічного простору, приватний, все ж залишається своєрідним захистом від зовнішнього життя у місті. Саме завдяки наявності такого простору людина звільняється від міста та отримує на деякий час свободу дій. Приватна сфера життя, яка є відділеною від публічної, наділяє суб'єкта свободою [134, с. 43].

Постає питання щодо того, які саме характеристики мають публічні простори у місті. Зазначимо, що публічний простір, на

думку ряду дослідників, таких як У. Уайт, Дж. Джакобс [38], Р. Сеннетт [112] характеризується відкритістю як найважливішою складовою міського життя. Тобто, під публічним простором міста розуміємо, перш за все, відкриті, загальнодоступні простори, пристосовані для перебування людей, для «комунікації незнайомців» (Л. Лофланд²⁵), анонімних зустрічей містян на вулицях, площах, у паркових зонах. На думку відомої американської дослідниці публічних просторів Л. Лофланд, «міське життя стало можливим завдяки упорядкуванню міського населення за зовнішнім виглядом і розташуванням у просторі таким чином, що люди в місті можуть дізнатися про оточуючих багато, просто дивлячись один на одного» [165]. Всі згадані соціальні дії можуть бути реалізовані, насамперед, у загальнодоступних публічних місцях міста.

Необхідно підкреслити, що багато дослідників наголошують на тому, що публічні простори є «театром» міського стилю життя [28]. Це пов'язано з тим, що публічні простори являють собою місце відпочинку, зустрічей, спілкування і здійснення найрізноманітніших форм соціальної взаємодії і взаємовідносин. З іншого боку, ці простори певною мірою визначають моделі поведінки мешканців міста, дозволяють їм самовиражатися і реалізовувати свої потреби, проявляти активність. Відповідно, важливою ознакою будь-якого публічного простору вважається виникнення комунікації і взаємодії між людьми. Серед інших ознак є відкритість, безпека, доступність, анонімність.

²⁵ У класифікації публічних просторів Л. Лофланд виділяє три основні типи місць, або «локусів», а саме: пам'ятні місця, знайомі місця, домашня територія. Під домашньою територією Л. Лофланд розуміє місця, де містяни можуть дозволити собі поводитися як хочуть, буквально відчують себе як вдома. Знайомі місця - неформальні простори барів, магазинів крокової доступності, які є постійним місцем зустрічі зі знайомими або частиною звичного маршруту. Останній тип локусів у класифікації Л. Лофланд - пам'ятні місця. Це місця, що фокусують моменти колективної історії і пам'яті, під якими розуміються храми, міські парки, центральні площі міст. *Див. детальніше:* Korshunova D.A. Osnovnyye kriterii vydeleniya lokusov mediatsii v kul'ture sovremennogo goroda [The main criteria for selection of loci of mediation in the culture of a modern city]. Kul'tura i tsivilizatsiya [Culture and Civilization], 8 (5A), pp. 293-304.

У змістовному збірнику публікації низки українських та закордонних дослідників «(Не)задоволеність публічними просторами» автори наголошують, що будь-які повсякденні практики, пов'язані з міським способом життя – використання міських благ поза межами власного помешкання, споживання, щоденна комунікація, – відбуваються у міських публічних просторах. У щоденному житті він оточує нас практично всюди: на тротуарі, у парку, у громадському транспорті, на ринку, в музеї, в університетських аудиторіях і центрах сучасного мистецтва, у торговельних центрах і в громадських приймальнях органів влади, а також у соціальних мережах та інтернет-форумах, які дають змогу поєднувати видиму приватність із публічною імматеріальністю віртуального простору. Водночас публічний простір жодним чином не гомогенний чи загальнодоступний: вимір і межі його публічності надзвичайно відрізняються у різних умовах і суспільствах, трансформуючись під дією економічних, політичних, соціальних і культурних чинників [128, с. 73]. Саме тут є важливим наголосити, що культурне середовище сучасних міст трансформується: всі види публічних просторів змінюються – зникають або змінюються класичні простору, виникають і функціонують перехідні види просторів, з'являються нові види.

Ми бачимо, що знайти традиційні публічні простори у сучасних містах стає дедалі важче, адже публічна й приватна сфери в них надзвичайно переплетені; багато номінально приватних просторів слугують публічним потребам. Як вважає І. Тищенко, виходячи з цього протиріччя, американські соціологи міст Захарія Ніл та Ентоні Орам пропонують таке узагальнено нейтральне визначення: публічні простори – це «всі простори, відкриті та доступні для всіх представників публіки в суспільстві в принципі, хоча необов'язково на практиці» [177].

У всьому корпусі питань, що обговорюються у теоретичних дискусіях, видається можливим виділити наступні ознаки

класичних публічних просторів: доступність, комфорт, зрозумілий функціонал, наповненість діяльністю, рівність учасників, вільний доступ до простору, безпеку, простір повинен займати конкретну міську територію і надавати можливість зустрічі з незнайомими людьми, оскільки класична форма суспільного життя була представлена зборами громадян, і для цього їм потрібні відкриті площі. Дехто з дослідників міських публічних просторів наполягає на тому, що сучасні площі зайняті торговими центрами, і тим самим перешкоджають публічності. У міському середовищі, таким чином, виникає потреба у нових формах суспільного життя, і для них потрібні інші простори [173].

На сьогоднішній момент в зарубіжній науці є достатня кількість праць, орієнтованих на переосмислення процесів формування публічних просторів і публічного життя у сучасному світі. До них можна віднести роботи Дж. Уррі «Мобільність» та «Соціологія за межами товариств: види мобільності для ХХІ століття», З. Баумана «Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства» і «Плинна сучасність». Необхідно звернути увагу, що З. Бауман висуває ідею плинності і рухливості світу. Головний її аспект – зміна зв'язку між простором і часом. Він констатує, що простір поступово втрачає свою цінність, а цінність часу зростає. Ця концепція корелюється з «мобільною соціологією» Дж. Уррі. Так, вчена-урбаністка А. Антонова відмітила, що Дж. Уррі говорить про те, що традиційна соціологія при вивченні суспільства ґрунтується на статичних структурах, що обмежує рамки дослідників сучасності, спонукаючи їх мислити у «термінах стабільних структур». «Мобільність» проявляється у двох формах: фізичній та інформаційній. На його думку, саме ці форми суттєво впливають на змішування публічної та приватної сфер у місті [7, с. 76].

Важливим для подальшого дослідження є те, що Дж. Уррі [179] висуває припущення про виникнення гібридних приватно–

публічних просторів як явищ, найбільш точно відображають процеси у сучасній міській культурі. Введення поняття «гібридність» у міські дослідження вперше створює можливість вивчення процесу змішування приватної та публічної сфер як позитивного явища. Визнання існування подвійності, вираженої в одночасному присутності приватного і публічного початку в багатьох соціальних процесах, дозволяє побачити нові форми публічних просторів.

У контексті подібної дихотомії приватного/публічного, варто звернутися до висловленої канадською дослідницею М. Кон думки щодо актуальності такого моменту як інтерсуб'єктивність як здатності просторів сприяти незапланованим контактам між людьми. Вивчаючи особливості процесів приватизації публічних просторів у США, М. Кон пропонує визначати «публічний простір» як кластерний концепт, який складається з трьох важливих компонентів – власності, доступності та інтерсуб'єктивності. Дослідниця наголошує, що даний підхід дає змогу синтезувати визначення, що часто суперечать один одному, але разом з тим врахувати всі компоненти: «з цієї позиції міські простори можна розташувати на довгій прямій, на «публічному» кінці якої розміщуватиметься класичний форум (спеціально створений державою простір для необмеженої соціальної комунікації), а на «приватному» – закрите для сторонніх приватне помешкання, захищене від вторгнення законами. Між ними розташовуються всі ті різноманітні гібридні простори, які виконують публічні функції, але не відповідають усім критеріям традиційних публічних просторів: від кав'ярень до торговельних центрів» [128, с. 68].

У корпусі зарубіжних емпіричних міських досліджень широко використовується підхід до визначення публічного простору, закладений німецьким соціологом Х. Бардтом. Тут публічний простір представлено як анонімний і (принципово) загальнодоступний соціальний простір, який передбачає лише

часткову інтеграцію індивідів, а також різноманітність конкретних тактик поведінки, довільність вибудовування і руйнування контактів і, що особливо важливо, необхідність самопрезентації кожного індивіда перед оточуючими. Іншими словами, перебуваючи в публічному просторі, будь-який індивід у будь-який момент часу повинен пам'ятати, що у його дій і виборів можуть бути свідки, і поводитися так, щоб викликати у оточуючих очікувану і бажану реакцію. Анонімний характер міської комунікації часто призводить до формування усвідомлених толерантних установок по відношенню до чужого, автоматично виконуваної норми невторчання, позиції індиферентності [28, с. 156].

І. Тищенко у своїх публікаціях влучно зауважив, що для американського соціолога Д. Мітчелла однією з ключових вад класичної концепції публічної сфери є її абстрактність та імматеріальність, тобто ігнорування просторового виміру публічності і реальних просторів щоденного існування, претензія на екстериторіальність і всезагальність. Як показує його аналіз боротьби за публічний простір у сучасних американських містах, таке ігнорування означає втрату її політичного виміру – виміру боротьби за громадянські права і соціальну інтеграцію виключених груп. І навпаки, дослідження механізмів функціонування і трансформації публічних просторів у містах, прикладів їх «повернення» городянами або окремими соціальними групами відкриває доступ до розуміння «політик» публічної сфери [129].

Ряд змін соціокультурного та соціоісторичного контексту, технологізація та інші процеси призводять до виникнення гібридних просторів, які стають перехідними між класичними публічними просторами, і просторами нового типу. В якому форматі вони з'являються? Сучасні форми суспільного життя мобільні. Вони не потребують постійної території, що належить тільки їм, часто користуючись тією територією, яка виявляється

вільною. Ці форми (суто міський прояв суспільного життя), обіграють існуючу міську культуру і інфраструктуру, вони не вимагають створення спеціальних просторів, але дозволяють реалізовувати потребу мешканців міста у соприсутності, провокують як на заплановану, так і спонтанну комунікацію.

Гібридні публічно–приватні простори – це унікальне явище, виникнення якого стало можливо тільки на сучасному етапі розвитку міст. Пропонуємо звернути увагу на концепцію «третього місця» американського соціолога Р. Ольденбурга, яка являє собою досить детальну класифікацію міських територій, які є перехідними від класичних публічних просторів до реальної публічності. З точки зору Р. Ольденбурга [98], оптимальні умови для розвитку міських громад надають так звані «треті місця» (після будинку – «номера першого» і роботи – «номера другого»), що представляють собою неформальні громадські місця для зустрічей. У класичній соціології міста «треті місця» отримали назву «проміжних просторів», до яких спочатку належали вулиці і тротуари, парки і сквери, алеї і бульвари. На думку дослідника, крім найбільш очевидних варіантів (кав'ярні і бари) функцію «третього місця» також можуть виконувати невеликі магазинчики і аптеки, місцеві відділення пошти, бібліотеки і навіть школи. «Третє місце» – це родове поняття для великої різноманітності публічних місць, в яких відбуваються регулярні, неформальні, добровільні, радісно очікувані зустрічі індивідів поза рамками дому та роботи.

Розглянемо також теоретичні ідеї Дж. Джакобс [38], яка виділяє таку важливу характеристику публічних місць для спілкування як нейтральність. І ця нейтральність стає ключовою у випадку з третіми місцями. Це місця, куди індивіди можуть приходити і звідки вони можуть йти за своїм бажанням; де ніхто не зобов'язаний грати роль господаря і де всі відчують себе як вдома. Друга важлива характеристика третього місця – зрівняння всіх його відвідувачів. «Треті місця» використовуються для

розширення контактів, не пов'язаних із соціальним становищем містянина, у той же час як формальні зв'язки в публічному житті на робочому місці мають властивість їх звужувати і обмежувати. До подібних «третіх місць» можна віднести сучасні ТРЦ та ТРК. У свою чергу, сучасні дослідники вже звертають активну увагу на їх вивчення. Наприклад, питанням функціонування ТРЦ (молів) як публічних просторів присвячено праці Дж. Госа. Вчений оперує поняттям «торгові урбаністичні ландшафти» (retail built enviroment), «ландшафти шопінгу» (landscape of shopping) та оцінює їх вплив на людську поведінку. Використання простору в цьому випадку має на меті заохочення споживання, отримання прибутків від торгівлі, тобто інші функціональні пріоритети, аніж ті, які мають традиційні публічні простори. Моли Дж. Гос розглядає як обмежений публічний простір щодо вільного спілкування, висловлювання протестів [72, с. 42].

У ході аналізу характеру зміни публічних просторів у місті, на особливу увагу заслуговує теза київської соціологині А. Петренко–Лисак щодо існування у сучасному міському просторі «четвертих місць». На думку дослідниці, «четверті місця» – це транзит(ив)ні, загальні, публічні, суспільні простори, засновані на практиках переходу, руху, тимчасового п(е)ребування, очікування, що надають людям відповідні даним функціям сервіс, простір і об'єкти. Якщо «треті місця» сприяють формуванню спільнот, і це є їх основна функція, то «четверті місця», як формалізовані, так і ні, відсторонені від даного функціоналу. Вони представлені як простори індивідуального споживання і поведінки у публічному оточенні: це не тільки будівлі гіпермаркетів, великі парки, площі, сходові клітини, міський транспорт і підземні переходи, а й позаміські зони – траси, шосе, салони міжміського та міжнародного транспорту [102, с. 19]. Згідно запропонованої ідеї, виникають у сучасних місцях нові «рухомі» публічні простори.

Разом з тим, як зазначають українська архітекторка–урбаністка А. Пономарьова та дослідник міст О. Виноградов, досить важливим та цікавим моментом у роботах А. Лефевра [65] є зосередження уваги на тому, що публічний простір має допомагати реалізовувати наші антропологічні потреби, зокрема, потребу у креативних активностях. Людині треба не тільки бачити, чути, торкатися, пробувати на смак і нюх та збирати з усіх цих відчуттів «світ», але й накопичувати енергію, щоб витратити її у грі. Якщо архітектори та планувальники ігнорують цю потребу, вони створюють визначені наперед, «мовчазні», завершені простори, де не лишається місця для творчості, доповнення, свободи. Натомість, простори краще робити гнучкими і пластичними. Ідеї Лефевра критикують за неосязність і утопічний характер. Попри це, існує кілька проектів, яким вдалося втілити їх у життя. Це, наприклад, «Fun Place» Седріка Прайса або публічні простори Альдо Ван Ейка. Приблизно паралельно із Лефевром, але на іншому континенті, свої ідеї про публічний простір формулює Кевін Лінч. На його думку, базовими вимогами до міського простору є можливість користуватися різними почуттями: відчувати запахи, бачити, чути, відчувати на дотик. Почуття повинні бути виразними й інформативними, приносити задоволення і бути підконтрольними. У даному контексті яскравою ілюстрацією є проект Мар Ме Харру²⁶ — веб–платформа з інтерактивною мапою, де кожен може поділитися своїм почуттєвим досвідом публічних просторів міста: позначити місця, що викликають позитивні думки або емоції (зорові, слухові, нюхові чи дотикові),

²⁶ <https://mapmehappy.com/ua/> - домінуюча ідея, покладена в основу створення платформи, передбачає: 1) увагу до фундаментальних людських потреб, 2) розуміння публічних просторів як епіцентрів щастя у місті та 3) можливість виправляти недоліки міського простору через виявлення його позитивних цінностей. Методологія проекту є продовженням традиційних методів дослідження публічних просторів, описаних з 1960 років Вільямом Вайтом, Кевіном Лінчем і Джейн Джакобс. Спираючись на роботи Анрі Лефевра, Юхані Палласмаа, Йена Гела та Седріка Прайса, Мар Ме Харру наголошує на необхідності враховувати чуттєве сприйняття простору при його проектуванні (див. детальніше <https://mistosite.org.ua>).

а також описати свої відчуття від цих місць. Результатом є суб'єктивні карти міст, які показують унікальні враження людей від публічних просторів [68].

Для нашої роботи цікавою є думка київської дослідниці Н Мезенцевої, яка у межах презентації результатів згаданих вище власних розвідок, присвячених вивченню «старих» та «нових» публічних просторів Києва, запропонувала вісім напрямів трансформації публічних просторів. Ми вважаємо доцільним застосувати цю схему для фіксації характеру зміни публічних просторів на прикладі м. Дніпра [79]:

1. *Комерціалізація публічних просторів.* Щоразу більші території площ, скверів, парків обіймають торгові та ресторанні заклади. На формування образів публічних просторів великий вплив має приватна реклама вздовж доріг, на лавках, смітниках, стовпах, поштових скриньках, телефонних будках тощо. Таким чином, відбувається «приватизація образу» вулиць, площ. Якщо раніше публічні простори були отримувачами інвестицій і турботи місцевої влади, то за останнє десятиліття їх перетворили на джерело приватних прибутків через продаж тротуарів для реклами. Площі, які традиційно були публічними просторами, носіями культури і місцями політичних виступів, стають центрами вуличної торгівлі найрізноманітнішими товарами (див. Рис. 3.2, Рис. 3.3).

Разом з тим подібна характеристика публічних просторів створює дисперсний, хаотичний «текст» міста. У кейсі Дніпра, ми фіксуємо ситуацію застосування інструментів впливу суб'єктів політичного поля міста на формування візуальної мови міського простору – наприкінці 2018 року виконком міської ради затвердив дизайн-код міста, в якому зафіксовані принципи візуальної організації розміщення рекламних текстів, вивісок на фасадах будівель, основними вимогами є заборона перекриття архітектурних об'єктів міста. Тобто конструювання лаконічного,

зрозумілого для внутрішнього та зовнішнього споживача, візуального тексту міського простору (див. Рис. 3.4).

2. *Обмеження доступу*, виокремлення публічних просторів, що має два аспекти прояву – обмеження для окремих категорій населення (безхатченків, жебраків – закритий доступ до ТРК(Ц), кав'ярні, ресторани та ін.) та обмеження для всіх (gate communities, закриті елітні поселення у межах публічних просторів) (див. Рис. 3.5).

3. *Сакралізація* публічних просторів. Виявляється ця тенденція у забудові публічних просторів сакральними об'єктами (каплиці, церкви), перебування поряд з якими потребує відповідного стилю одягу та поведінки, тобто посилюється семантико–символічний тиск на публічні простори міста (див.Рис.3.6).

4. *Перехід основної ролі публічних просторів від комунікативних функцій до візуальних*. В ідеалі публічний простір дає початок процесам інтеграції розрізнених, анонімних містян в єдине міське або районне співтовариство, громаду. У сучасних містах публічні простори виглядають інакше, вони є майданчиком не для спілкування, а радше для «споглядання».

5. *Інтимізація, одомашнення* публічних просторів. Те, що прийнято вважати особистим, «приватним», активно синтезується з «публічним».²⁷ Це виражається в архітектурі та дизайні: прозорі вітрини і вікна, що дають змогу стежити за особистим життям працівників, елементи домашнього вжитку у

²⁷ У цьому зв'язку доречно стверджує О.Ходус, що виразна присутність сьогодні в «мові міста» приватних кодів є свідченням глибокої реконфігурації актуального соціального порядку, де предметність світу виявилася гранично звуженою до предметності життєвого світу індивіда. Офісні приміщення, парки, галереї, вулиці активно освоюють естетику «домашнього» – головного просторового локусу емоційного і фізичного комфорту. В інтер'єрі, приміром, кафе спостерігається чутливість до індивідуалізованого, антропоморфізованого, одушевленого камерного простору – затишного місця, оформленого за принципом «як удома»: пледи, свічки, книги, кумедні наївні предмети, серед яких людина може відчувати, що вона тут не чужа, вона своя. Подібна архітектурна семіотика свідчить про посилення приватизаційних трендів, які містять конотацію нового досвіду переживання світу. Див. детальніше: Ходус О. Феноменологія приватності: досвід соціально-філософського дослідження [143].

зовнішньому дизайні кафе та ресторанів, «домашня» поведінка у публічних місцях, організація масових заходів у парках в «домашній» стилістиці та ін. (див. Рис. 3.7).

6. *Відмова від орієнтації на власний транспортний засіб*, спричинена турботою про екологічний стан міста і здоров'я населення. На практиці це виявляється у пропагуванні і стимулюванні використання громадського транспорту та велосипедів. У свою чергу, ми маємо зазначити, що цей напрям зміни публічних просторів ще є слабо вираженим у просторі українських міст, зокрема у м. Дніпрі. Спостерігається тенденція до концентрації уваги поняттях та практиках «здоровий спосіб життя», «екологічне місто». У публічному дискурсі присутня дискурсивні стратегії, запропоновані суб'єктами політичного поля міста, «Дніпро – спортивна столиця» та ін. (див. Рис. 3.8).

7. *Віртуалізація публічних просторів* – виявляється як, по–перше, перехід функції публічних просторів до соціальних мереж, блогів та інших інтернет–ресурсів; по–друге, використання наявних «традиційних» публічних просторів в основному як місць доступу до інтернету (див. Рис. 3.9). У даному випадку, ми пропонуємо детально дослідити у наступному параграфі особливості переходу від «локальних спільнот» до «локальних мережеских спільнот».

8. *Зростання ролі молів* як публічних просторів за рахунок суттєвого зменшення ролі площ і парків.

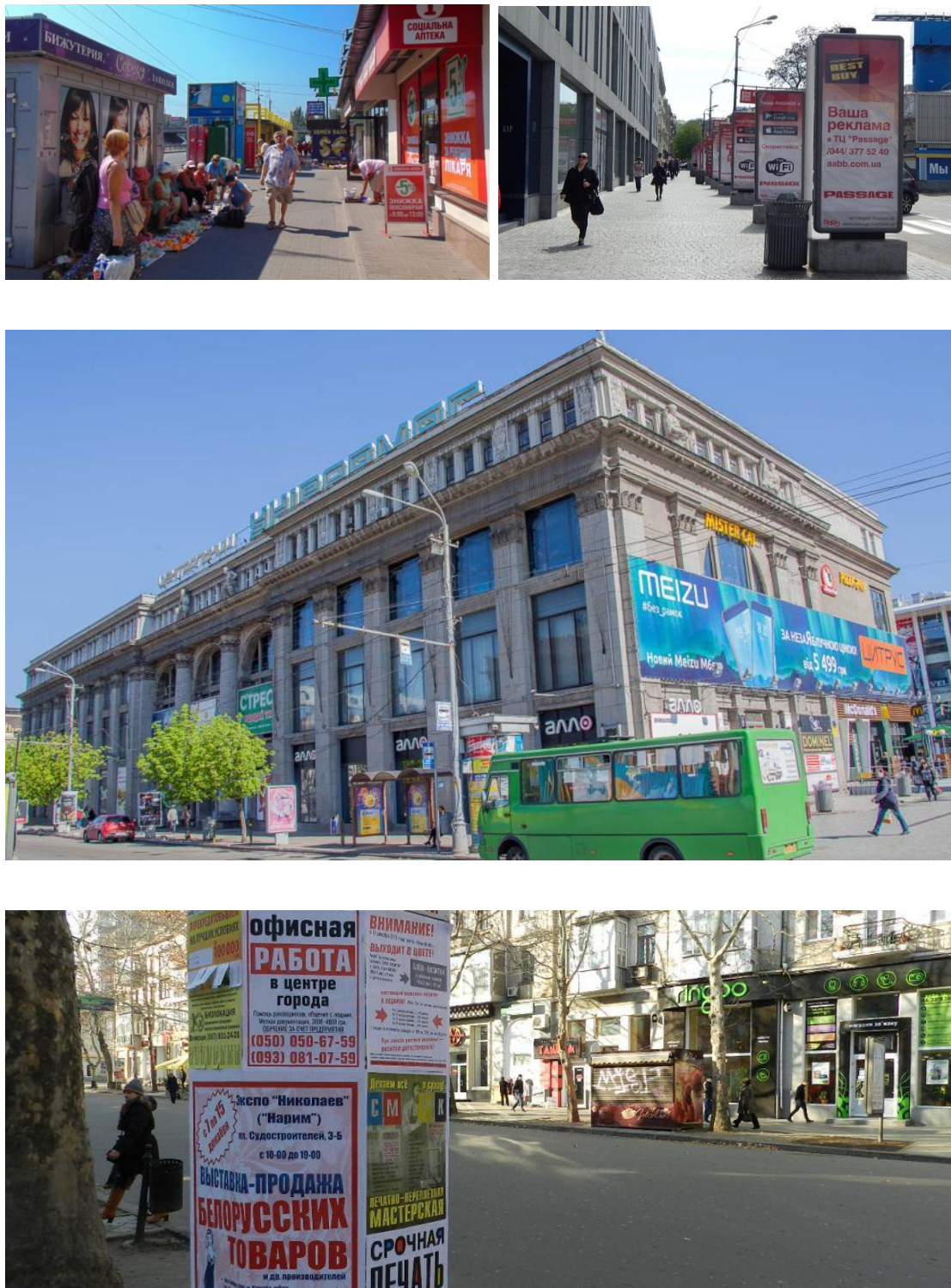

Рис. 3.2. Комерціалізація публічних просторів м. Дніпра (джерело фото gorod.dp.ua, дата звернення серпень 2019 р.)

Рис. 3.3. Комерціалізація публічних просторів м. Дніпра (джерело фото gorod.dp.ua, дата звернення серпень 2019 р.)

Рис. 3.4. Застосування Дизайн-коду у м. Дніпрі (джерело фото <https://www.facebook.com/dniprodesignmaster/>, дата звернення серпень 2019р.)

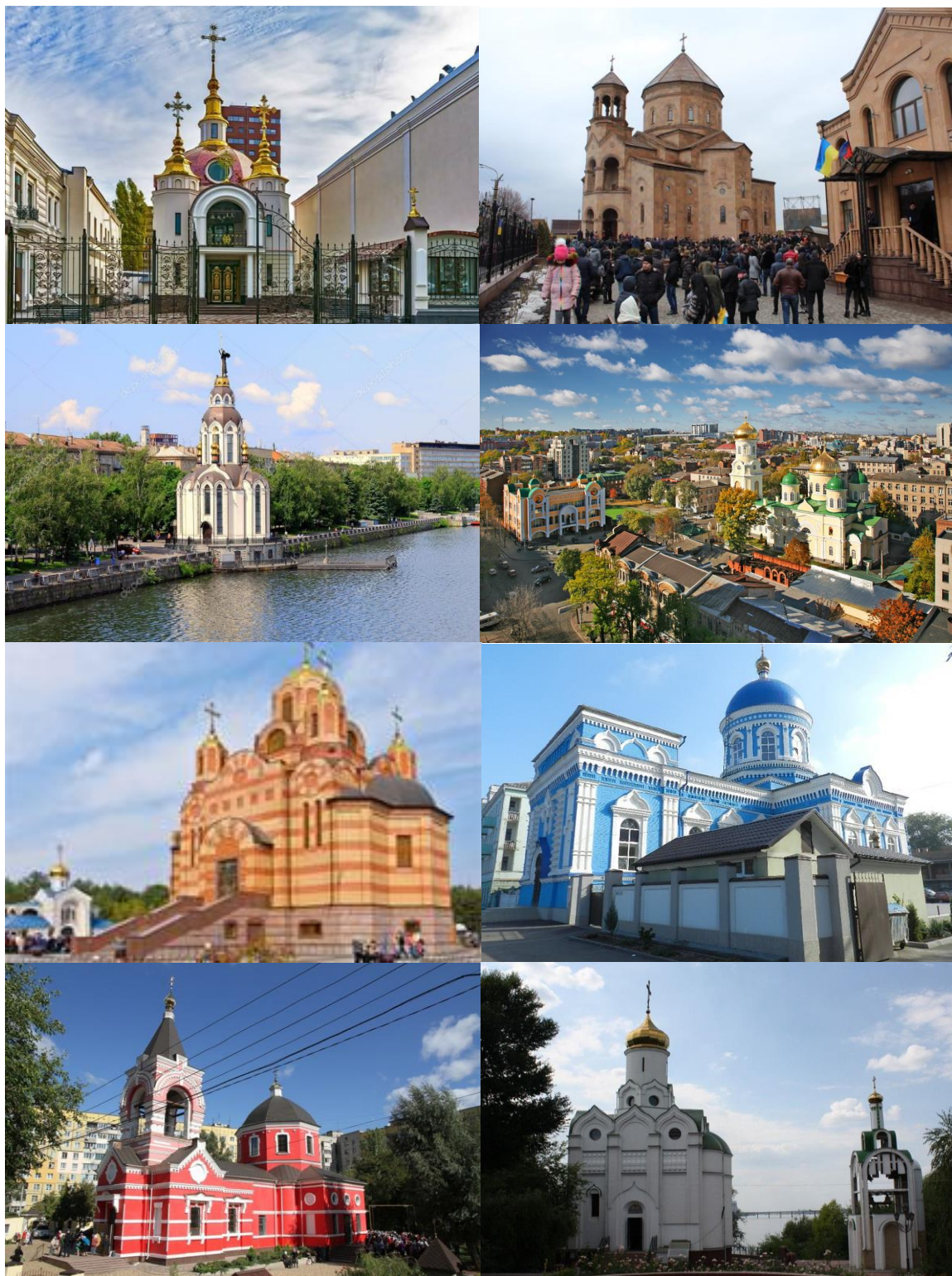

Рис. 3.5. Сакралізація публічних просторів м. Дніпра (джерело фото gorod.dp.ua, дата звернення серпень 2019 р.)

Рис. 3.6. Gate communities у м. Дніпрі (джерело фото gorod.dp.ua, дата звернення серпень 2019 р.)

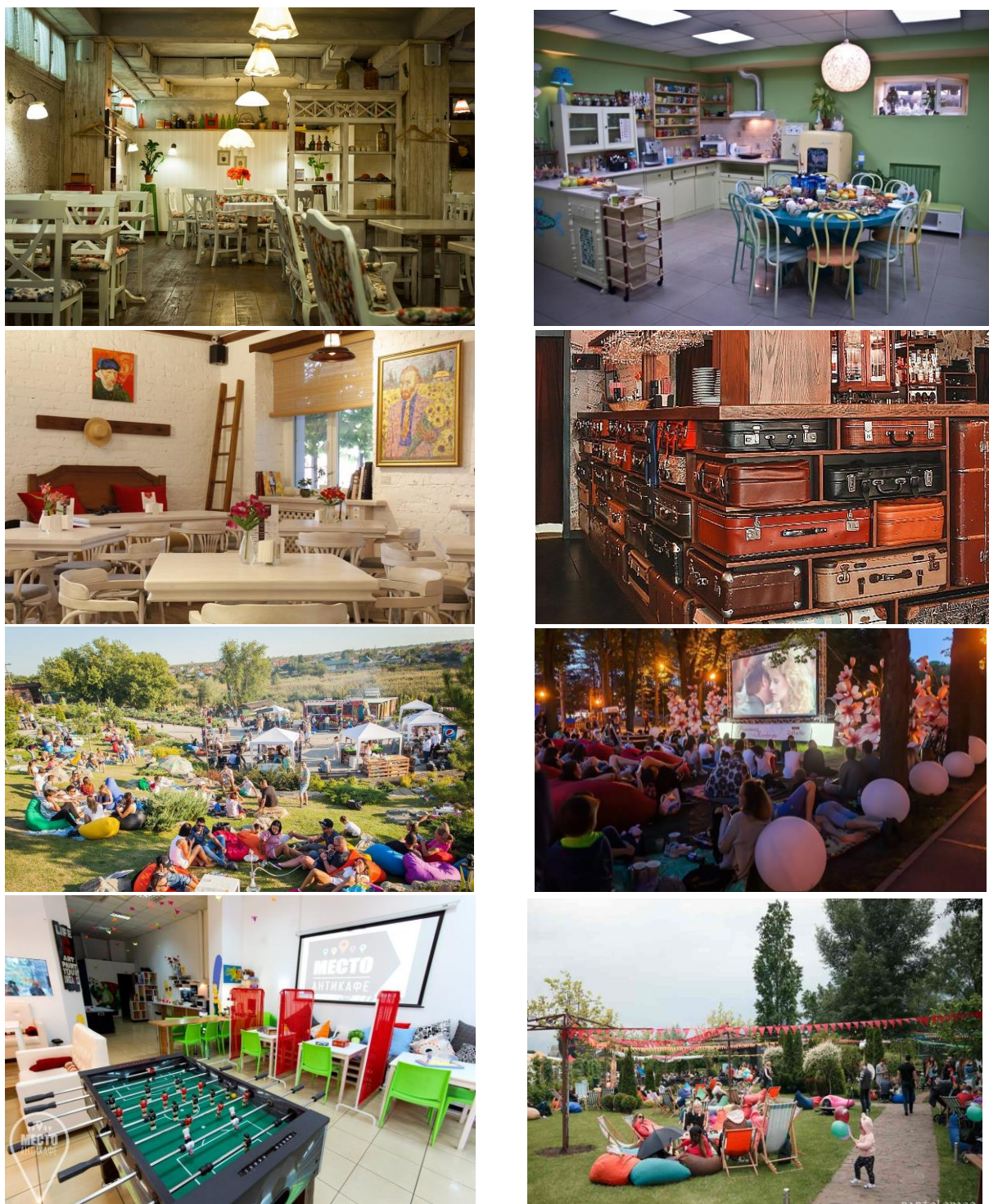

Рис. 3.7. Інтимізація, одомашнення публічних просторів у м. Дніпрі (джерело фото gorod.dp.ua, 056.ua, дата звернення серпень 2019 р.)

Рис. 3.8. Публічні стратегії спортивних орієнтацій міста Дніпра (джерело фото gorod.dp.ua, дата звернення серпень 2019 р.)

Рис. 3.9. Віртуалізація публічних просторів міста Дніпра (джерело фото gorod.dp.ua, дата звернення серпень 2019 р.)

Отже, під час аналізу корпусу класичних робіт, присвячених вивченню просторової організації суспільного простору, були виокремлені узагальнюючі характеристики класичних публічних просторів у містах. До них можна віднести доступність, комфорт, зрозумілий функціонал, наповненість діяльністю, рівність учасників, вільний доступ до простору, безпеку, простір повинен займати конкретну міську територію і надавати можливість зустрічі з незнайомими людьми. Враховуючи зміни у соціокультурному, соціоісторичному, технологічному, інформаційно–комунікаційному напрямках, виникнення ситуації подвійної зумовленості приватно–публічних сфер, провідними теоретиками у галузі дослідження міста було зафіксовано зміну традиційної конфігурації публічних просторів, появу гібридних форм та нових форматів міських публічних ареалів. Зокрема, як евристично спроможні виділено концепції існування «третіх місць» та «четвертих місць» у міських просторах у сучасному суспільстві.

3.3. Міська ідентичність: від «локальних спільнот» до «локальних мережових спільнот»

Загальне уявлення про феномен заміщення реальності образами дозволяє розробляти власне соціологічний підхід: не комп'ютеризація життя віртуалізує суспільство, а віртуалізація суспільства комп'ютеризує життя. Саме тому поширення технологій віртуальної реальності відбувається як кіберпротезування. Воно викликається прагненням компенсувати за допомогою комп'ютерних симуляцій відсутність соціальної реальності.

«Інформаційне суспільство»²⁸

Існує конвергенція між еволюційною топологією живої матерії, відкритою природою все більш складного суспільства і інтерактивною логікою нових інформаційних технологій.

Мануель Кастельс

Зміна дискурсів демонструє зміну парадигм, зміну відносин до міста. Когнітивні і наративні репрезентації уявлень про місто складаються в урбаністичний дискурс, характерний для певної міської спільноти (урбаністичний дискурс влади, політичних партій, міських активістів, медіа і т. ін. [25]). Міський дискурс являє собою особливу структуру розуміння і спілкування, яка конституює соціальну реальність і конституюється даним порядком через дискурсивні практики. Соціальна реальність, яка водночас є особливою структурою, що породжує події суспільного життя, також є результатом інституціоналізації.

²⁸ Информационное общество: Сб. / Сост. А.Лактионов. М.: ООО Изд-во АСТ, 2004. 509 с.

Інститути сприяють утвердженню і збереженню зв'язку за рахунок упорядкування дій індивідів і їх груп, відповідно у процесі інституціоналізації індивіди відтворюють певні дискурсивні практики шляхом наслідування або примусу, зберігаючи існуючий міський дискурс. Дискурсивні практики (створення, сприйняття і інтерпретація смислів індивідами) уможливають конструюючий вплив дискурсу на образ соціальної реальності.

У свою чергу підкреслимо, що дискурсивні практики міських спільнот представляють собою вербальне конструювання норм поведінки і «подій» міського життя. Так, М. Фуко [139] насамперед звертав увагу на те, що створюючи дискурс, люди тим самим задають бачення і розуміння світу: мовна норма несвідомо визначає мовну поведінку, а отже, і мислення індивідів. За допомогою дискурсу люди конструюють соціокультурну реальність і, тим самим визначають соціальну політику. У текстах міських спільнот (насамперед — мовою) заковані: світогляд, норми, (правила) взаємодії, моделі (операціональні схеми) поведінки.

Постають логічні запитання: які особливості виробництва текстів міських спільнот? що собою являє міська спільнота? чи відбувається реконфігурація міських спільнот у сучасних умовах?

Кожен індивід має набір колективних ідентичностей, зав'язаних на різні спільноти. Зазвичай, до них відносяться родина, розширена сім'я, коло друзів, колеги, професійні асоціації, сусідська громада, територіальні (локальні і регіональні) спільноти, релігійна громада і конфесія, політична партія, етнос, нація, і інші важливі для індивіда спільноти і соціальні групи [75]. До речі, Г. Коржов, простеживши концептуальні інтерпретації територіальних ідентичностей у сучасній зарубіжній соціологічній думці, зазначає, що у науковій літературі використовують різноманітні визначення, близькі або тотожні за сенсом з терміном «територіальна ідентичність»:

ідентичність с місцем (*place-identity*), локальна ідентичність (*local identity*), регіональна ідентичність (*regional identity*), ідентичність з середовищем (*environmental identity*), міська ідентичність (*city identity, urban-related identity, social urban identity*), ідентичність з місцем проживання (*settlement identity*), а також локальна ідентичність (*local identity*) [56, с. 109].

Відповідно, місто як соціум передбачає наявність об'єднувчих характеристик спільнот, перш за все ідентифікаційних. Відомий вчений М. Кастельс [51] вказував, що пошук ідентичності можна співвіднести з формуванням, усвідомленням національної ідеї як об'єднуючого символу країни, тобто ідентичність ним сприймається як процес, через який соціальний актор впізнає себе і контролює смисли, головним чином на основі даної культурної властивості або сукупності властивостей, виключаючи ширшу співвіднесеність з іншими соціальними структурами. А отже, ідентифікація як об'єднувча характеристика є продуктом життєдіяльності міста та його мешканців протягом усього його шляху розвитку.

Міська ідентичність, пов'язана з причетністю людини до місця його проживання, являє собою одну з найбільш значущих соціальних ідентичностей поряд з професійною, етнічною, релігійною та ін. Ідентичність містянина включає у себе безліч аспектів, але так чи інакше вона заснована на понятті території і самосвідомості спільноти, яка цю територію населяє. Міська ідентичність передбачає, у першу чергу, ідентичність з місцем. Міське середовище є фізичним утворенням та має певні характеристики; кожне місто і навіть міський район відрізняються один від одного за цими показниками. Так, М. Лалл на основі всебічного аналізу теорій і напрямків досліджень ідентичності з місцем ввів поняття «ідентичність, пов'язана з містом» (*urban-related identity*) [167]. Він описує міську ідентичність як частину особистісної ідентичності. Але місто — це не тільки особливе територіальне, а й соціальне

утворення; місто можна розглядати і як спільноту. У цьому випадку міська ідентичність є, перш за все, самоідентифікацією себе з цією спільнотою як соціальною групою.

Окремо зазначимо, що міська ідентичність як різновид соціальної територіальної ідентичності включає в себе когнітивний компонент (образ міста, району і себе як його жителя), афективний компонент (емоції і переживання, пов'язані з містом, районом) і оцінний компонент (оцінка міста, його значення і цінність). Деякі дослідники [90, с. 64; 109, с. 47] ключовим компонентом у структурі територіальної ідентичності вважають емоційний компонент. Він знаходить своє вираження у специфічних явищах: «почуття місця», «прихильність до місця», турбота про стан місця, оцінка різних місць. Ці явища зумовлені спільним проживанням людей на одній території, усвідомленням приналежності до певної спільноти.

Водночас, В. Серeda наполягає на тому, що не тільки людина «проживає» місто, а й місто формує людину. Вписана у ландшафт, оточена характерною саме для цього міста архітектурою, певним стилем міста, оповита інформаційними потоками, що тут циркулюють, людина набуває рис, притаманних мешканцям саме цього простору. Своєрідне поєднання специфіки території з просторовими практиками та знаками репрезентації породжує мешканця певного міста. Саме тому ми вирізняємо «киянина», «дніпрянина», «львів'янина», «харків'янина» тощо. Для кожного з них «своє» місто буде особливим, неповторним, своїм, формуючи тим самим міську ідентичність, що врешті-решт стає основою розрізнення мешканців різних міст [113, с. 95].

Міську ідентичність вчені часто визначають як сукупність міських смислів, що забезпечують ідентифікацію жителів через ототожнення з містом за допомогою значущих для людини символічних засобів (образів, концептів, кодів та ін.). У такому випадку міська ідентичність формується за допомогою

встановлення символічного зв'язку між особистістю і містом, вона динамічна і змінюється під впливом процесу конструювання міських смислів. Конструктивістський підхід дозволяє розглядати міську ідентичність як соціокультурний конструкт, структура якого залежить від чинників впливу соціального середовища, тобто міські смисли стають результатом впливу суспільства, як впливає з положень П. Бергера і Т. Лукмана [12].

Н. Федотова [136] висловлює думку, що міська ідентичність складається у ході символічного виробництва міських смислів, вона сконструйована з репертуару тих значень, з якими стикається людина. Тому ми уявляємо місто як певну сукупність образів людей, вулиць, дерев, звуків, смаків, подій через відбиток цього репертуару значень, через візуальні та вербальні сліди їхніх репрезентації. Згідно Б. Андерсону [5], ми уявляємо будь-яку спільноту, в якій немає прямих контактів, за допомогою уявлень про цю спільноту. Ці уявлення складаються у процесі комунікації (участь у святковому заході, зустрічі з мешканцями міста, читання публікацій про історію вулиці, перегляд фотографій міста у соціальних мережах та ін.).

Цікаві варіації на тему вивчення локальних спільнот представляють такі дослідники, як А. Макінтайр, Т. Парсонс, Ф. Фукуяма та багато інших. Зокрема, у розгляд локальних спільнот в період зародження постіндустріального суспільства в Америці вагомий внесок вніс Р. Патнем [100]. Він досліджував численні комунітарні структури, у тому числі локальні спільноти, сусідські товариства, інтернет-спільноти та інші, спираючись на вивчення спільнот, що виникають з власної ініціативи.

Сьогодні існують численні визначення сенсу терміну «спільнота». Уточнення спільноти як локального об'єднання звужує розглянутий горизонт, але, разом з тим, при проведенні аналогій з англomовними смислами трохи заплутує ситуацію, оскільки в англomовній літературі терміном *local community* часто позначається місцева громада, місцева спільнота. Дослівно *local*

community перекладається як місцева громада людей, визначальною ознакою якої є спільне знаходження у будь-якому просторі. Але у розумінні сучасних дослідників у поняття «*локальна спільнота*» вкладається дещо ширший зміст: це можуть бути і жителі населеного пункту, і жителі окремої громади, і члени спільноти, що не мають спільного проживання, але все ж об'єднані разом [83].

До речі, до 17 століття слово «спільнота» використовувалося для позначення людей, що проживають в одному географічному місці. Приналежність до того чи іншого співтовариства визначалася місцем народження і проживання. Суспільні відносини були постійні, стійкі і носили характер особистих зустрічей віч-на-віч. На відстані такі стосунки підтримувати було вкрай важко і фізичне переміщення з даної географічної зони істотно послаблювало існуючі стосунки і поступово зводило нанівець і приналежність до спільноти. Покинути місто було рівнозначно виходу з місцевих спільнот даного поселення. Індустріальний розвиток міст значно підвищив мобільність людей, а розвиток комунікаційних систем зробив концепцію спільноти значною мірою менш залежною від географічного положення. Тепер визначення «спільнота» значно більше пов'язується зі стосунками між людьми.

Надалі, з розвитком індустріальних і особливо постіндустріальних суспільств, який супроводжувався прогресом інфраструктури і бумом інформаційних технологій, багато спільнот стають все більш просторово-дисперсними і втрачають чіткі просторові межі. Ознака спільності інтересів і форм поведінки перестає бути релевантною, коли об'єктом дослідження стають великі, внутрішньо гетерогенні спільноти, і особливо уявні спільноти, члени яких не обов'язково включені у взаємодії обличчям до обличчя. Подібно до того, як у родині кожна людина має певні риси зовнішньої схожості з родичами, але при цьому жодна риса не є загальною для всіх членів

сімейства, різновиди спільнот також пов'язані один з одним способами, що не мають наскрізної ознаки, на основі яких можна було б чітко визначити межі спільнот. Між тим, існує безліч стійких форм спільнот, пов'язаних складною мережею часткових схожостей і мають вони у різних комбінаціях такі ознаки, як просторова закріпленість, спільність інтересів, емоцій і поведінки, відносна автономність і закритість, переважання сильних зв'язків між членами. При цьому жодна з перерахованих вище ознак не є універсальною, властивою всім спільнотам без винятку [131, с. 106].

Навколишнє середовище локальних спільнот — це увесь міський простір, певна його частина або частини, що характеризуються, перш за все, елементами своєї соціокультурної та історичної неповторності, своєрідністю забудови, планування, вигляду, традицій, звичаїв, способу життя містян. Водночас, культурний простір сучасного великого міста, мегаполісу відрізняється обмеженими емоційними контактами, анонімністю спілкування, дистанціюванням один від одного і індивідуалізмом, адаптацією життєвих стилів і їхньою презентацією, високим рівнем толерантності та готовністю індивідуумів жити у складному соціокультурному міському середовищі. До факторів, що конструюють ідентичність в умовах мегаполісу, належать умови існування, традиції та інновації у середовищі життєдіяльності. Разом з тим, цінності, норми, звичаї і традиції впливають тією ж мірою, в якій члени спільноти їх активно поділяють або пасивно визнають.

Окремо відзначимо як Р. Жангожа [41] влучно зазначає, що у динамічно мінливому і напруженому сучасному світі, як нами вже вказувалося вище, ідентичність стає все більш лабільною. У цих умовах постмодернізм переводить до проблемної зони поняття ідентичності, проголошуючи його міфічний і ілюзорний характер. Постструктуралізм, у свою чергу, поставив під сумнів саме поняття суб'єкта і ідентичності, наголошуючи, що

ідентичність є конструктором суспільства та мови, і визначає суб'єкт з фіксованою ідентичністю «ілюзією наддетермінації».

Варто звернути увагу на те, що одним з важливих феноменів сучасної соціальної реальності є міські спільноти, які мають самоорганізацію та які заохочують у своїх учасників цивільний активізм. У просторі міста задіяні міські спільноти з індивідуальними специфічними рисами і моделями соціальної поведінки. Диференціація міських спільнот спирається на закріплення ролі акторів у різних типах міської діяльності. Взаємовідносини міських спільнот з міським середовищем репрезентуються не тільки у фізичному просторі міста, а й знаходять прояв у мові. Як вказував Л. Тавено [124; 125; 126]: «дія може бути обґрунтованою або усвідомленою тільки тією мірою, в якій вона пов'язана з сутностями, що володіють достатньою універсальністю, що дозволяє вийти за межі випадковостей і здійснити зближення». Л. Тавено також привернув уваги до того, що люди діють в контексті, утвореному текстами, законами, обліковими одиницями, критеріями оцінок.

Враховуючи це, зазначимо, що діяльність членів міських локальних спільнот зумовлена дискурсивним плюралізмом фіксованих (владних структур, містян) і стихійно–виникаючих (медіа, міські активісти) учасників міського комунікативного простору, кожен з яких привносить свої практики в урбаністичний дискурс. Дискурс міських спільнот залежить і від соціально–економічної специфіки міста, у тому числі від особливостей інституційного середовища. У цьому дискурсі репрезентуються очікування, думки, когнітивні уявлення людей за допомогою мовної об'єктивації концептуальних домінант, що зумовлює ефективність функціонування інститутів.

Окремо відзначимо, що в урбаністичному дискурсі репрезентуються інтереси міських спільнот, що дозволяє зрозуміти потреби жителів, виявити погляд міської влади на місто. Крім того, у дискурсі зафіксовані і актуальні когнітивні уявлення носіїв

мови щодо навколишньої дійсності. Різні міські спільноти демонструють різні дискурсивні практики, різні уявлення про актуальний стан міста, що провокує конфлікт між соціальними групами, адже кожна з них оперує різними інституційними конструктами – образами міста і, отже, бачить, ставить і вирішує різні проблеми. У випадку з урбаністичним дискурсом доречно називати дані конструкти *урбанемами* [97, с. 127]. Неузгодженість урбанем з елементами інституційного середовища веде до ситуації міської дисгармонії, міського дискомфорту, коли деякі міста стають гігантами, є центрами тяжіння людей, а деякі неминуче згасають. У цьому дискурсі репрезентуються очікування, думки, когнітивні уявлення людей за допомогою мовної об'єктивації концептуальних домінант.

Міські спільноти як територіально локалізовані утворення у західній традиції концептуалізуються як «сусідства». Один з відомих представників даного напрямку А. Хантер [165] визначив «сусідство» як «унікально зчеплені ланцюги соціально–просторової організації, на які діють сили та інститути величезного суспільства та рутина повсякденного життя». У свою чергу К. Фішер [160] стверджує, що місто виступає зручним середовищем для розвитку, диференціації та взаємодії різних груп людей, які поділяють спільні інтереси та орієнтації, практикуючи різні «міські способи життя». Таким чином, класичні дослідження спільнот відштовхувалися від уявлення щодо того, чим міські спільноти є, а саме: спільнота має бути однорідною на фоні різнорідності міста; індивіди мають взаємодіяти в основному з членами «власної» спільноти, і меншою мірою з людьми поза спільноти; спільнота має володіти територіальною локалізацією [91, с. 96-97].

Разом з тим, поступово змінюються самі характеристики локальності. Вона може мати як ландшафтну прив'язку до певної місцевості, так і розглядатися у позалокальній площині у розумінні процесу соціальної взаємодії, з подальшим

перенесенням локальності у характер комунікацій (В. Вахштайн [23–27], М. Кастельс [51]).

В умовах, що змінюються, локальна спільнота являє собою, скоріше, видимість обмеженого географічно положення. Водночас розмивається саме поняття місця як простору, що має простий доступ. Дотримуючись просторової логіки М. Кастельса, ми бачимо протиставлення простору місць простір потоків. Таким чином, в інформаційному епосі принциповими є зв'язки не локального рівня, а ті зв'язки, які визначаються близькістю до простору потоків.

Окремо відзначимо, що у структурі міської спільноти присутній цілий набір елементів у вигляді локальних спільнот, стосунки і зв'язки всередині яких можуть бути охарактеризовані як більш тісні, що зумовлено спільністю інтересів, статусів, положення у суспільстві і іншими соціальними проявами, тобто первинними ознаками локального. Локальна спільнота існує у межах міської спільноти і має з нею спільні кордони, що відрізняє її від, скажімо, спільноти організації, де кордони більш жорсткі і певні. Відповідно, поруч з дискурсами загальноміської спільноти одночасно існують відокремлені (але не протилежні за інтенціями) дискурси менших локальних спільнот — мешканців, району міста, житлового масиву та ін.).

Ці попередні зауваження необхідні, щоб звернутися до визначення характеру змін локальних спільнот в умовах сучасного міського простору та здійснити спробу зафіксувати типові дискурсивні стратегії міських локальних спільнот.

Відповідно зазначимо, що у наукових колах дискурс «міста рівних можливостей» виник завдяки розвитку А. Лефевром [65] ідеї про «виробництво простору». Потім, завдяки працям Е. Соджа і Д. Харві виник дискурс просторової справедливості. Пізніше цей дискурс включив до себе обговорення категорії мобільного громадянства завдяки таким авторам, як М. Сміт, М. Маккворел, С. Філіпс. Зокрема О. Запорожець наголошує, що

мобільне громадянство розглядається сьогодні як важлива форма соціального громадянства, так як в сучасних умовах відбувається коеволюція соціальних і матеріальних інфраструктур міста, починає формуватися дигітальне місто, в якому стираються кордони, простір життя стає мобільним. З одного боку, мережеві і цифрові технології сприяють постійній трансформації відносин містян з часом, простором, між собою, а з іншого — допомагають зміцнювати значимість окремих місць і «локальних порядків» [45, с. 43]. Остання тенденція проявляється у багатьох формах, одна з яких — виникнення локальних міських інтернет-спільнот. Сьогодні вони набувають глобального поширення і все частіше опиняються у полі зору дослідників з різних країн та різних наукових напрямків.

Також евристично цікаві ідеї, з нашої точки зору, пропонуються у межах інформаційної парадигми. Зокрема, описана М. Кастельсом мережева логіка системи. Оскільки, саме «мережа» є метафорою сучасної організації, то взаємодія індивідів у такій мережі, так само як взаємодія локальних спільнот між собою, багаторазово підсилює комунікації і підвищує можливості, адже «єдина організація, здатна до необтяжених забобонами зростання або самостійного навчання, є мережа». Так, О. Мусієздов підкреслює, що останнім часом мережевий підхід у вивченні міських спільнот доповнився аналізом зв'язків і взаємодій, опосередкованих інтернет-комунікаціями. Б. Веллман наприклад, приходить до висновку про те, що групоорієнтовані мережі поступаються своїм місцем індивідуалізованим мережам — це феномен, який він називає «мережевим індивідуалізмом» («networked individualism»). «Перехід» значної частини соціальних зв'язків і відносин в інформаційно-технологічне середовище цілком підтверджує трактування сучасного міста як «цифрового» («cybercity») [91, с. 97].

Варто звернути увагу, що онлайнова повсякденність як особлива реальність з власної онтологічної логікою і феноменологією, існуюча в режимі реального часу, має власний простір, зі своїми способами «пересування» і своїм горизонтом вибору. Повсякденність у нових медіа постає як проектно–сконструйований життєвий світ, розрахований на оцінку і схвалення соціальними спільнотами. Візуальна репрезентація у соціальних медіа конструює нормативно–ідеалізований і естетизований образ у повсякденному житті відповідно до очікувань і соціально схвальними патернами поведінки, стереотипами бачення і зоровими домінантами, прийнятими соціальними групами користувачів. Відповідно, постає ряд запитань щодо можливості аналізу локальних мережових спільнот з урахуванням їх візуальної репрезентації у нових медіа.

Особливостями існування спільнот в Інтернеті присвячено безліч робіт. Побудовані на принципі самоорганізації, ці локальні спільноти, утворені віртуально, є стійкими соціальними групами і висловлюють соціальність нового типу. На відміну від локальних спільнот, утворених традиційно, через «face-to-face contact», вони не мають традиційної структурності і ієрархічності відносин. І більше того, нами помічено, що з робіт по дослідженню спільнот у мережі Інтернет зникає саме визначення локального, хоча члени найбільш стійких мережових спільнот обов'язково мають контакти і у повсякденному житті. Мережеві спільноти визнаються віртуальними фантомами, оскільки вони представлені в іншій реальності, ніж об'єктивна. Таким чином, у постіндустріальному суспільстві проявляється тенденція часткового переходу локальних спільнот до мережі інтернет [*але водночас не всі мережеві спільноти є локальними*].

Якщо у соціологічних дослідженнях подібного роду пріоритет віддається мережевій комунікації «локальних спільнот» або «сусідських спільнот» (*neighborhoods*), також не менш цікавим видається вивчення комунікації «локальних

мережевих спільнот». Хоча в обох випадках комунікація концентрується навколо певного міського простору і пов'язаного з ним досвіду учасників, тут доречно згадати про різницю між «спільнотами онлайн» і «онлайн–спільнотами», запропонованому нідерландським теоретиком нових медіа Яном ван Дейком [185].

Відповідно, у першому випадку об'єктом вивчення виявляється територіальна спільнота міських жителів, яка може використовувати і комбінувати різні засоби комп'ютерної комунікації (від e–mail розсилок і міських форумів до соціальних мереж і месенджерів). При цьому, як продемонстрували перші дослідження у цьому напрямку, використання комп'ютерних технологій сприяє встановленню тісніших зв'язків між учасниками «сусідських спільнот» [163]. У другому випадку дослідницький фокус переноситься на онлайн–спільноти, для учасників якої важлива не тільки ідентифікація з тією чи іншою міською територією, але і приналежність до певного мережевого майданчика. Серед нечисленних досліджень цього типу можна виділити, перш за все, дисертацію Д. Уокер [186], присвячену комунікації на міському форумі Філадельфії *philliblog.com*.

Іншими словами, локальні мережеві спільноти можна розглядати не просто як спільноти міських жителів в інтернеті, але і як «низові громадянські медіа», аудиторія яких не обмежена лише локальними «мережевими публіками». Спонтанну комунікацію локальних міських спільнот в інтернеті Д. Уокер пропонує описувати за допомогою терміна «публічні мережеві розмови». На її думку, «публічні мережеві розмови» – це особлива форма дискурсивної партиципації, яка є невід'ємною частиною сучасної політичної культури. Крім технологічної опосередованості і неієрархічності, подібні розмови характеризуються відсутністю формалізованості і чітких меж між обговоренням приватних питань, що хвилюють мешканців міста, з одного боку, і суспільно значущих інтересів і проблем – з іншого. Основний аргумент автора при цьому полягає у тому, що

при обговореннях міської повсякденності в інтернеті «загальнозначущі інтереси» далеко не завжди можуть бути визначені відразу. У повсякденній локальній онлайн-комунікації ці інтереси можуть артикулюватися багатьма користувачами як приватні проблеми або особисті бажання, пов'язані з міським простором.

Однак сьогодні найбільш популярним інтернет-майданчиком для спілкування містян у всьому світі стають соціальні мережі, що відрізняються від попередніх платформ і новими технологічними можливостями, і сценаріями взаємодії користувачів. Відповідно, можна припустити, що вони впливатимуть і на особливості комунікації локальних мережевих спільнот. Зокрема, як зазначає Д. Бойд [157], завдяки особливостям своєї архітектури сучасні соціальні мережі надають більш широкі можливості для диференціації мережевих публік.

Даний висновок можна попередньо сформулювати у вигляді гіпотези про те, що комунікація локальних мережевих спільнот у соціальних мережах відбувається не просто у формі публічних мережевих розмов», а балансує між двома режимами, які можна умовно назвати «сусідським» і «громадянським» і яким відповідають різні типи мережевих публік. Зрозуміло, що виділяються режими — це ідеально-типові конструкції, низка яких може бути продовжена. Межі між ними у реальній комунікації завжди будуть видаватися рухомими і проникними. Однак, їхнє розрізнення представляється корисним в якості аналітичного прийому, допомагає побачити за окремими постами та коментарями більш загальні патерни комунікації локальних мережевих спільнот. Сценарії взаємодії цих режимів можуть бути пов'язані з багатьма факторами — особливостями і проблемами конкретної міської території, інтересами і цілями, що склалися навколо цієї території мережевих спільнот, а також технологічними можливостями і обмеженнями інтернет-платформ.

«Сусідський» режим комунікації локальних мережеских спільнот можна перш за все співвіднести з концепцією «третіх місць» американського урбаніста Р. Ольденбурга, тим більше, що деякі дослідники використовують цю аналогію для характеристики інтернет–спілкування у цілому [182].

Зазначимо, що у подібній аналогії є свої переваги і недоліки. Як вже було вказано, згідно Р. Ольденбургу, «треті місця» — це публічні міські простори (паби, кав'ярні і т. д.), які розташовані у зоні проживання «сусідських спільнот» і допомагають їхньому зміцненню. В умовах постіндустріальних мегаполісів вони пропонують розрізненим міським індивідам унікальні практики соціалізації і регулярний комунікативний досвід, не пов'язаний ані з робочим, ані з домашнім простором [178]. Основною формою комунікації у «третіх місцях» є розмови — переважно розважального характеру, але не виключають і обговорення політичних та побутових питань. Описані вище якості «третіх місць» можуть бути виявлені і у комунікації багатьох локальних мережеских спільнот — тільки роль фізичних просторів у даному випадку грають розраховані на багато користувачів онлайн–сервіси (наприклад, форуми або групи у соціальних мережах).

Дуже точно та охоплююче фіксує ключові функції «третіх місць», пов'язаних із розвитком міських спільнот, О. Лебедєва [62]:

1. *Здатність об'єднувати район.* Це місце, де люди можуть зустрічатися і хоча б коротко розмовляти один з одним. Місце, яким користуються практично всі і де кожен знає майже всіх.

2. *Здатність виступати у ролі «нейтральної території».* Це простір, де людина не обтяжена роллю господаря або гостя і здатна підтримувати спілкування в максимально комфортній обстановці.

3. *Здатність виступати у ролі «зрівнювачів»* — формувати об'єднання не за соціальним статусом або

матеріальним становищем, а за інтересами. «Треті місця» часто служать тому, щоб вперше звести разом людей, які пізніше створять інші форми спілкування (наприклад, дружні).

4. *Здатність виступати у ролі організаційного пункту.* У критичних локальних ситуаціях мешканці міста, оперативно самоорганізуються у межах «третього місця», отримують можливість допомагати один одному швидше і ефективніше, ніж це може зробити міська влада.

5. *Здатність забезпечувати «публічними персонажами» (завсідниками «третіх місць»)* — неформальними лідерами, які можуть підтримувати порядок, поширювати ідеї солідарності, попереджати і вирішувати конфлікти тощо.

6. *Здатність організовувати спільне дозвілля*, що сприяє зниженню ворожості і нерозуміння між поколіннями.

7. *Здатність інтегрувати у локальне співтовариство людей різних вікових категорій*, у тому числі похилого віку, не допускаючи їхнього «випадання» за межі соціальної активності. Крім того, «третє місце» здатне опосередковано економічно підтримувати людей похилого віку (дає можливість, наприклад, обмінюватися речами, надавати один одному безкоштовні послуги).

Тому більш зручною метафорою для опису «сусідського» режиму комунікації локальних мережових спільнот представляються «тротуарні розмови» — поняття з роботи іншої вже відомої нам американської урбаністки Дж. Джакобс «Смерть і життя великих американських міст» [38]. Під «тротуарними розмовами» у книзі розуміється безліч швидкоплинних публічних контактів на локальному рівні — у більшості своїй випадкових, найчастіше пов'язаних з турботами дня, незмінно дозованих самими учасниками, яким ніхто нічого не нав'язує. Подібний жанр неформальних вуличних розмов між ледве знайомими або зовсім незнайомими один з одним жителями одних і тих же районів у великих містах Дж. Джекобс описує як явище, що

підвищує взаємну довіру містян (і внаслідок цього — якість міського середовища), але не передбачає обов'язкового існування за цими розмовами сильних «сусідських» зв'язків [174].

Крім підвищення рівня взаємної довіри містян, подібні розмови мають і іншу важливу функцію — вони стають одним з дискурсивних засобів створення локальності. Про те, що локальність не є природною властивістю простору, у тому числі міського, а постійно відтворюється в безлічі дискурсивних і недискурсивних практик, писали, зокрема, Д. Мессі [171] та А. Аппадурай [156]. А комунікацію міських мережевих спільнот як одного з інструментів виробництва локальності, як було зазначено раніше, розглядала у своїй роботі Д. Уокер. Прикладами дискурсивного виробництва локальності можуть бути обговорення кордонів міської території, з якою асоціює себе спільнота, а також обговорення значущих — як у символічному, так і у побутовому плані — локальних об'єктів.

Зрозуміло, ситуація переходу від «сусідських» розмов міських жителів до обговорення загальних інтересів і колективних дій на їхній захист не є специфічною лише для мережевого спілкування. Так, Б. Гладарев на прикладі містозахисних офлайн-спільнот Санкт-Петербурга, використовуючи концепцію «режимів залучення» Л. Болтанські і Л. Тавено, описує схожу ситуацію як перехід з «режиму близькості», який ґрунтується на приватному і повсякденному досвіді взаємодії з міським простором, у публічний «режим критики і виправдання» [31, с. 32].

Режим комунікації локальних мережевих спільнот, пов'язаний з обговоренням громадських інтересів, може бути описаний і за допомогою іншої теоретичної метафори відомих французьких соціологів. Йдеться про «громадянський світ», головними рисами якого, згідно з концепцією Л. Болтанські і Л. Тавено [16], є включеність індивідів у колектив, інтереси якого перевершують їхні приватні інтереси; прагнення до колективних

дій в ім'я загального блага; делегування окремим індивідам функції представників спільних інтересів; апеляція до принципу законності, який може характеризувати як тексти і документи, так і представників; інструменталізація колективної діяльності в організаційних і матеріальних формах; демонстрація єднання у формах фізичної присутності (особливо у ситуаціях суперечок, конфліктів з владою і т. ін.) [9]. Незважаючи на те, що концепція «градів» або «світів» виникла ще у домережеву епоху, запропоновані її авторами особливості «громадянського миру» доречно використати, на наш погляд, для опису відповідного режиму комунікації локальних мережеских спільнот, оскільки всі перераховані ознаки можуть бути виявлені у тих випадках, коли подібні спільноти перетворюються у «спільноти практики».

З метою емпіричної презентації теоретичної схеми зв'язку семантичного та синтагматичного просторів міста через механізм маніфестації було проведено авторське соціологічне дослідження методом дискурс-аналізу. Об'єктом дослідження стали локальні мережескі спільноти м. Дніпра, представлені у просторі соціальної мережі Facebook. Необхідно відзначити, що пошук і відбір локальних мережеских спільнот м. Дніпра в україномовному та російськомовному сегменті соціальної мережі «Facebook» проводився за наступними критеріями:

1) релевантність назви (згадка у назвах груп офіційних і неофіційних назв адміністративних районів міста та інших топонімів, а також наявність слів «жителі», «спільнота», «сусіди», «neighborhood» і т. п.);

2) релевантність змісту (зв'язок повідомлень у групі із заявленою у назві і описі тематикою, низький ступінь зашпаленості);

3) високий рівень комунікаційної активності (регулярна поява нових повідомлень, авторами яких були б інші учасники спільноти; переважання повідомлень звичайних учасників над повідомленнями адміністраторів);

4) чисельність групи (не менше 1000 учасників).

У результаті пошуку було виявлено більше двох десятків спільнот, які відповідають всім зазначеним критеріям. При цьому для аналізу у межах авторського дослідження було відібрано кейс, який дозволяє продемонструвати, що комунікація у локальних мережевих спільнотах може протікати як у формі «публічних мережевих розмов», так і в дискретних режимах «сусідської» і «громадянської» комунікації [80].

Здійснений нами аналіз зафіксував одночасне функціонування у соціальній мережі Facebook локальних спільнот 4 рівнів територіального охоплення: загальноміська спільнота, локальна міська спільнота макрорівня (поширюється на адміністративний район у місті), локальна міська спільнота мезорівня (поширюється на один із житлових масивів), локальна міська спільнота макрорівня (поширюється на квартал, вулицю, ОСББ) (див. Табл.3.3).

Для наочного прикладу пропонуємо розглянути декілька дискурсивних практик, представлених у полі дискурсивних стратегій локальних мережевих спільнот, що потрапили у фокус аналізу. В якості наочного матеріалу обрано типові мережеві спільноти усіх описаних вище рівнів, які у свою чергу мають усі зазначені характеристики.

Денотат першого рівня: «*Днепр UA*²⁹». Характеристика сигніфікатів: чисельність групи більше 42 тис. осіб; дуже високий рівень комунікаційної активності; переважає «громадянський» режим комунікації. Характер представлення інформації у переважній більшості випадків – репост новин з інших загальнонаціональних та регіональних ресурсів, дисперсна тематика публікацій – від політичних, соціально–економічних новин до приватних торгівельних повідомлень, в значній мірі

²⁹ https://www.facebook.com/groups/278568549200028/?epa=SEARCH_BOX

присутній контент гумористично–розважальних матеріалів, ігрових завдань (див. Рис.3.10.).

Таблиця 3.3. Загальна характеристика «локальних мережових спільнот» у соціальній мережі Facebook.

Денотат Сигніфікат	Міська спільнота (місто у цілому)	Локальна спільнота макрорівня (адміністратив- ний район в місті)	Локальна спільнота мезорівня (житловий масив)	Локальна спільнота мікрорівня (квартал, вулиця, ОСББ)
назва	«Типичный Днепр»; «Днепр. Украина»; «Днепр в ритме»; «Шалене Дніпро»; «Дніпро–за Україну»; «Дніпро Актуальне»; «Днепруха»; «Днепр UA»; «Украина–Днепропетровск»; «Днепр online» та ін.	«Соборный район»; «Новокодацкий район (Ленинский) г.Днепр»; «Шевченковский (Бабушкинский) район г.Днепр»; «Амур. Дніпро»; «Типичный Тополь–Шевченковский район» та ін.	«ж.м.Сокіл. м.Дніпро»; «Солнечный Днепр»; «Левобережный–3. Днепр»; «Чечеловка. Днепр»; «Западный райончик»; «Реальная Диевка.Днепр»» «Вся жизнь о Фрунзенском»; «Типичный Тополь» та ін.	«улица Рабочая город Днепр/вулиця Робоча м.Дніпро»; «Озерка Днепр»; «С.Ковалевской, Образцова, Янтарная, Клочко Днепр»; «Царское село. ул.Веселка–Кротова. г.Днепр» та ін.
чисельність групи	від 8 до 70 тис. осіб	від 2 до 20 тис. осіб	від 1,5 до 5 тис. осіб	від 50 осіб до 3 тис. осіб
рівень комунікаційної активності	> 300 дописів на день	> 150 дописів на день	> 50 дописів на день	< 50 дописів на день; можлива відсутність щоденних дописів
форма комунікації	«публічні мережові розмови»			
	«громадянський режим комунікації»	«громадянський режим комунікації» + «сусідський режим комунікації»	«сусідський режим комунікації»	«сусідський режим комунікації»
		«тротуарні розмови»		

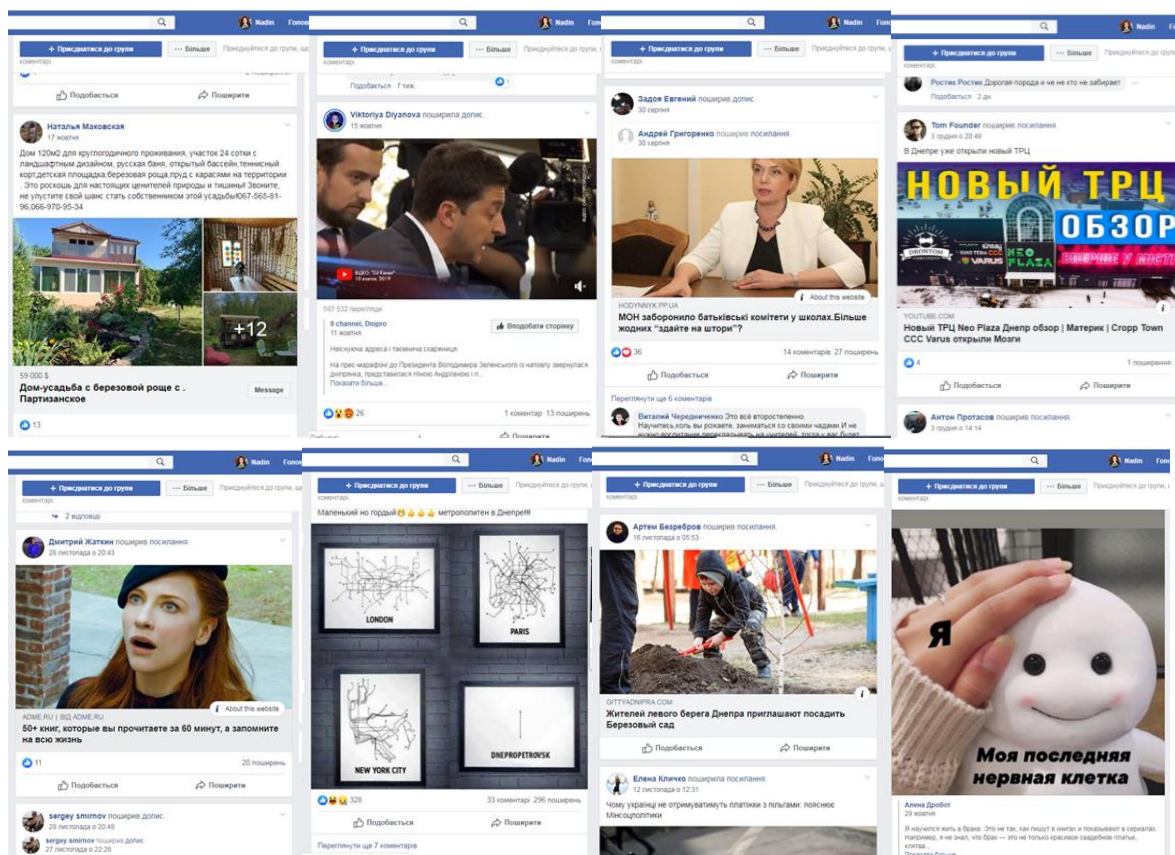

Рис.3.10. Типові ілюстративні приклади контенту у локальній мережевій спільноті із характеристиками «громадського» режиму комунікації.

Денотат другого рівня: «*Типичный Тополь — Шевченковский район*³⁰». Характеристика сигніфікатів: чисельність групи більше 17 тис. осіб; високий рівень комунікаційної активності; комбінація «громадянського» та «сусідського» режимів комунікації:

«...Группа создана для жителей жилых массивов Тополь – 1,2,3.
Делимся событиями, обсуждаем и решаем проблемы района и т.д...»
«...В этом альбоме группа «Типичный Тополь» хочет собрать
фотографи 70–80–90ых годов ж/м Тополя. Уважаемые участники
группы, если вам так не сложно, набросайте в этот альбом
фотографий, истории нашего района! Спасибо...»

³⁰ https://www.facebook.com/groups/typicaltopol/learning_content/

«...Как бы все таки сделать экоэкспертизу района...Мы хотели, в рамках борьбы против постройки крематория. Но пока не нашли как ее сделать не за все деньги...»

«...Здравствуйте, сегодня в районе 14–00 у ребенка был украден телефон ...»

«...Порекомендуйте пожалуйста танцы на Тополе для детей от 3–х лет. Кто куда ходит?...»

«...Жители тополь–2, район 22 дома. От кого сегодня во время утренней прогулки сбежал доберман в металлическом оейнике. Собака была сбита машиной...»

«...А прикиньте Фейсбук однажды закроется... Что мы все будем делать??))))...»

«...Зеленский оставил Авакова на посту МВД...»

«...Кто в курсе почему нет воды на 2 Тополе?...»

«...Жити, щоб пам'ятати, пам'ятати, щоб жити...Пам'ятаємо...Слава героям...»

Денотат третього рівня: «ж.м. Сокіл 1, м. Дніпро³¹». Характеристика сигніфікатів: чисельність групи більше 3 тис. осіб; середній рівень комунікаційної активності; переважає «сусідський» режим комунікації, але можливою є фіксація елементів «громадянського» режиму комунікації. Контент інформаційних пові–домлень включає як приватні «сусідські» повідомлення щодо втрати домашніх тварин, продаж речей, спільних «зелених» акцій на житловому масиві, так і розширені «сусідські» повідомлення, присвячені безпеці пересування, загальних комунальних проблем житлового масива, забудови територій, участі у спільних громадських проектах. У тому числі, у певному обсязі присутні повідомлення щодо загальноміських проблем, звернення до депутатів міської ради, обговорення загальнонаціональних подій та ін.:

«...Уважаемые жители ЖМ Сокол! Вот такие фото недавно разошлось по сети. Люди опасаются повторения трагедии на Тополе! 11 канал едет завтра снимать сюжет...»

³¹ <https://www.facebook.com/groups/sokil.dnipro/>

«...Ребята, как вы относитесь к тому что через школьный двор начали проезжать на автомобилях со второго Сокола на первый, сокращая путь...»
 «...Уважаемые сокольчане! Давайте поможем моей подруге, жительнице нашего микрорайона...»
 «...Спасибо большое всем жителям Сокола, кто помог мне сформировать заявку на ремонт внутриквартальных дорог на 2020! Весной буду обращаться снова ко всем заявителям за помощью в контроле за полнотой и качеством выполняемых работ...»
 «...В ночь с 14 ноября на 15 ноября из гаража на ж/м Сокол 2 украли велосипед...»
 «...Добрый день. Пропала кошка, домашняя любимица, не знаем где уже искать...»
 «...Ребята, Кому нужен гараж железный !!! сдается гараж на соколе в кооперативе...»
 «...Уважаемая Анжелика Пилипенко Федорова, Просим Вас официально подтвердить, что информация и обращения жителей района, которые по вашей просьбе публикуются в ФБ в виде самостоятельных постов, комментарием или ином виде – приравниваются к официальной заявке–обращению...»

Денотат четвертого рівня: «С.Ковалевской, Образцова, Янтарная, Ключко Днепр³²», «улица Рабочая город Днепр / вулиця Робоча м.Дніпро³³». Характеристика сигніфікатів: невелика чисельність групи — 2,5 тис. осіб (перша група) та більше 170 осіб (друга група); низький рівень комунікаційної активності; переважає «сусідський» режим комунікації:

«УЛИЦА РАБОЧАЯ ГОРОД ДНЕПР / ВУЛИЦЯ РОБОЧА М.ДНІПРО»:

«...Запрошуємо на декларацію з сімейним лікарем в поліклініку по вулиці Тітова 29. За подробицями в лс...»
 «...Может кому поможет мой данный пост и люди будут осторожнее, возможно спасёт чье-то здоровье.. Переехала в этот район совсем недавно.. Раньше ходила за мясом в юбилейный, который в центральном рынке, вопросов никогда не было.. Решила я

³² <https://www.facebook.com/groups/1105175196308700/>

³³ https://www.facebook.com/groups/rabochaya.dnepr/?epa=SEARCH_BOX

перед своим минувшим др, закупить мяса/колбас и прочего в магазине (низ рабочей и Свердлова) это было 8 октября...»

«...Департамент экологической политики Днепропетровского горсовета проиграл суд и обязан предоставить копию графика вывоза бытовых отходов (мусора) в Чечеловском районе города Днепр...»

«...В Днепре на улице Рабочая нашли гранату в пакете! Полиция отказалась комментировать это!...»

«С.КОВАЛЕВСКОЙ, ОБРАЗЦОВА, ЯНТАРНАЯ, КЛОЧКО ДНЕПР»:

«...Посоветуйте хорошего мастера по шпаклевке и гипсокартону? Пусть стоит дороже, но хочется специалиста толкового. Спасибо...»

«...Вот такая ситуация и что с этим делать не знаем...на улице Крымской, в бывшем жеке, живёт две собаки, по началу они были спокойные, а потом одна из них начала бросается на прохожих...»

«...ДТП на проспекте Слобожанском 31. Возле "Наша Правда" столкнулось 4 автомобиля...»

«...Подскажите массажный салон на Образцово...»

«...У кого ещё нет света, в частном секторе на Ключко?...»

«...Магазин Колобок приглашает всех жильцов ул. Калиновая, Образцова, С.Ковалевской за свежими продуктами...»

«...Отдам щенка в хорошие и ответственные руки...»

«...Приглашаю на шикарное наращивание ресничек, сделаю выразительный взгляд...»

Таким чином, ми бачимо, що на рівні декларованих цілей для третього та четвертого рівнів і частково другого рівня груп характерно означення як «третє місце», так і низове «громадянське медіа». З одного боку, адміністратори орієнтують учасників на обговорення спільних інтересів як локального, так і більш широкого масштабу, а з іншого — спонукають до колективних дій на їхній захист. Однак аналіз рутинного спілкування у групі показує, що багато постів навряд чи можна віднести до «громадянського» режиму комунікації — швидше, вони являють собою варіант «сусідський» режим комунікації, в яких приватні та загальні проблеми переплітаються. Так, у повсякденному спілкуванні учасників групи фігурують оголошення про зниклих і знайдених домашніх тварин,

попередження про небезпечних незнайомців на території району і незначних проблемах інфраструктури, обговорення роботи комунальних служб та інших сервісів. Більшість подібних постів не містить закликів до колективних дій, хоча щодо того, наскільки приватною або загальною є та чи інша проблема, учасники групи можуть вести жваві дискусії.

У даному випадку ми спробували проаналізувати деякі аспекти комунікації локальних міських спільнот у соціальних медіа. При цьому в якості відправної точки була обрана концепція «публічних мережових розмов» (public network talk) Д. Уокер, розроблена в результаті аналізу комунікації локальної мережевої спільноти на міських форумах Філадельфії. Частково полемізуючи з цією концепцією, ми припустили, що у сучасних соціальних медіа з їхніми новими технологічними можливостями, що збільшують ступінь диференціації мережових публік, структура комунікації локальних міських спільнот стає більш роздібною. Тому її продуктивно описувати, зокрема, через аналітичне протиставлення «сусідського» і «громадянського» режимів комунікації. Ідеально-типова модель «сусідського» режиму комунікації міських жителів в соціальних мережах була запропонована на основі концепції «третіх місць» Р. Ольденбурга і «тротуарних розмов» Дж. Джекобс.

В якості основних характеристик цієї моделі були виділені зв'язок з локальною тематикою, спонтанність і необов'язковість комунікації, переважання у розмовах «мережових сусідів» приватних сюжетів, пов'язаних з міською повсякденністю. Аналогічна модель «громадянського» режиму комунікації була співвіднесена з концепціями «громадянського миру» і режимів залучення Л. Тевено і Л. Болтанські, а також з концепцією «спільнот практики» Е. Венгера. В якості основних характеристик «громадянського» режиму комунікації були виділені такі критерії, як сфокусованість спільноти на обговоренні спільних інтересів і колективних дій в їх захист, а

також поява фігур представників і перехід від «мережових розмов» до різних офлайн-формам маніфестації інтересів спільноти.

3.4. Міський перформанс: карнавалізація, естетизація, емоціоналізація міського простору

Розглядаючи місто як культурний текст та використовуючи методологічні інструменти дискурс-аналітичної стратегії, ми вже зазначали, що текст міста конструюється через перманентну взаємодію дискурсивних формацій. У результаті улаштування порядку дискурсу міста комбінація семантичного та синтагматичного простору здійснена через сигніфікацію та маніфестацію і може бути зафіксована, зокрема, у текстуальності міського перформансу. Ми пропонуємо звернути увагу на символічну кодифікацію синтагматичного простору в умовах посилення тенденції суспільства до вражень, індивідуалізації, візуалізації почуттів, перформансі повсякденності.

Чому саме фрейм карнавалізації міського простору стає дієвим в сучасних умовах? Як зазначає відомий урбаніст Л. Мамфорд [176], місто виступає певною платформою для соціального дійства, а інші аспекти, такі як політика, мистецтво, освіта, лише створюють умови для більшої наповненості та ефектності «соціальної драми».

Якщо ми звернемося до витоків актуалізації даного питання, то побачимо, що в історичному розрізі карнавал та містерія зароджуються як досить великі масові заходи у культурі середньовічних європейських міст та взаємопов'язані між собою. Особливо важливими є як формально-стильовий так і змістовний аспекти, що презентують два типи світосприйняття та покладені

в основу вторинної, генетично міцної, але змістовно видозміненої і збагаченої естетичної пам'яті.

У сучасному соціокультурному просторі виникає нове співвідношення святкового і повсякденного, яке характеризується розмиванням кордонів між святковістю і буденністю, взаємопроникненням святкового у повсякденне і навпаки. Цей процес знаходить своє відображення у феномені карнавалізації. Як зазначає у ході дослідження феномену карнавалізації сучасної культури М. Загібалова [43], сьогодні термін «карнавалізація» розуміється не тільки як транспонування карнавальних форм народної сміхової культури на мову літератури або історична трансформація цих форм у систему відповідних художніх засобів, але і як поняття, що застосовується для осмислення найрізноманітніших культурних, соціальних і художніх явищ. Даний термін відображає специфіку сучасної культури у цілому, тому що такі значущі сфери життя людини як економіка, політика, релігія, спорт та інші зараз набувають рис видовищності, театральності, святковості, що не може не позначитися на існуванні та особливості функціонування у сучасному суспільстві явищ, що належить до даних сфер.

Сьогодні «класичні» карнавали проводяться у більшості країн світу³⁴. Але в межах даної наукової роботи нас цікавить саме питання змістовного дискурсивного наповнення міських перформансів, що виходить вже за межі класичної прямої карнавальної події. Карнавалізація як широкий соціокультурний процес знаходить своє відображення у карнавалізованому

³⁴ Переважна більшість карнавалів проходять у традиційний для «класичного» карнавалу період – з середини зими або наприкінці її (у лютому – на початку березня). За способом свого виникнення і за властивими їм рисами, карнавали світу можна поділити на три групи: 1) автентичні європейські, що наслідують європейську традицію, хоча деякі з них після довгої перерви відновлені вже як суто світські розважальні заходи; 2) карнавали, привнесені з Європи в інші країни світу колоністами та переселенцями; 3) «наслідувальні карнавали», доволі недавно запозичені країнами від інших народів світу, як-от карибський карнавал у Ноттінг-Гілі (Лондон, Велика Британія, відбувається влітку, починаючи з 1966 р.) та карнавал самби («Асакуса Самба») й карибський карнавал у Токіо (Японія). Див. *детальніше*: Куцак С. Карнавал як явище святкової культури в сучасному світі [60]

дискурсі, який є єдністю мовної ігрової практики і екстралінгвальних факторів (подієвий соціокультурний контекст комічного, когнітивно-комунікативні параметри карнавальної дискурсивної особистості *Homo Ludens*). Карнавалізований дискурс має власний карнавальний світ, що проявляється у карнавальних характерах, сюжетах, жанрах, особливих мовних карнавальних формах, мотивах, образах карнавального свята, творчому началі. Карнавалізований дискурс відбувається у карнавальному хронотопі – часі й місці дії [108, с. 29-30].

Беручи до уваги той факт, що простором розгортання карнавальних дій виступає міський простір і розуміючи, що місто має «дискурсну основу та належить наративу, за допомогою якого місто постає як текст, що містить унікальну інформацію про знакові семантичні утворення» [138, с. 38-39] у процесі аналізу специфіки розгортання карнавалізації міського життя, ми маємо змогу виявити характерні особливості конструювання змістовних форм ідентичностей у просторі міста. Тобто дискурси повсякденних презентацій знакових подій, естетизації загального протору міста тісно пов'язані з дискурсами спільності, ідентичності.

Як це проявляється у сучасному українському місті? Чи може дискурс практик буденності/святковості сприяти виробництву та посиленню іншого дискурсу – дискурсу ідентичності (міської, національної)? Яким чином когнітивні структури соціокультурного та соціоісторичного фрейму детермінують змістовну наповненість міського тексту?

Оскільки сучасне суспільство характеризується соціальною дифузією, розмиттям меж між святом та повсякденністю, що на думку У. Еко, відображається у феномені тотальної карнавалізації [152], необхідно розглянути, яким чином на формування соціокультурного простору впливає ряд факторів, зокрема глобалізація та віртуалізація суспільства, що передбачають породження нових типів комунікації. Відбувається

переосмислення соціального буття у цілому: сучасне суспільство породжує, такі явища як медіа, створення нових форм масової культури і відповідно людина відчуває святково-ігрову атмосферу часу з його карнавальними правами та свободами [10, с. 138-145], де є можливість переінакшувати, перевертати все «догори ногами», надягати маски (у прямому і переносному сенсі).

Карнавальні мотиви наповнюють повсякденне життя: комічна амбівалентність (інконгруентність) виявляється у різних формах – особливо у сучасних: інтернет-сайтах, інтернет-жанрах, нових комедійних TV програмах. Як зазначає Л. Федорова [135], дискурс міста пропонує карнавальні відтінки у рекламі, банерах, театралізованих святах тощо, а отже, дух карнавалу, його світосприйняття, що втілюється у його різноманітних формах, може бути відображенням сучасної реальності, часу змін.

Як влучно підкреслює І. Дегтярьова, у теорії постмодернізму карнавал визначають як культурний і масовий феномен поведінки, що базується на відповідному карнавальному типі образності та його текстовій актуалізації [36, с. 68]. У ході вивчення карнавалу як явища сучасної святкової культури С. Куцак звертає увагу на те, що запроваджене у науковий обіг ще в середині XX століття відомим літературознавцем і культурологом М. Бахтіним, поняття «карнавалізація» використовувалося ним для означення виявлюваних у культурних феноменах і мистецьких явищах епохи Модерну ознак впливу на них середньовічного карнавалу. Однак нинішнє використання поняття відмінне від першопочаткового. Вчений підкреслює, що останнім часом бахтінська карнавалізація починає фігурувати у наукових дослідженнях культурологічного і в цілому соціогуманітарного спрямування як універсальний принцип аналізу, за яким у явищах не лише модерної, а й сучасної культури виявляються явні чи приховані елементи, складники й

властивості, притаманні феномену середньовічного і ранньомодерного карнавалу. Під таким кутом зору сучасна культура у цілому та окремі її ділянки особливо пов'язані з дозвіллям (спортивні видовища, свята, молодіжні субкультури, туризм тощо) характеризуються як такі, що у постмодерний час набувають карнавальних рис [60, с. 55].

Важливим є усвідомлення, що святковий час у місті завжди дотичний до часу дозвілля, яке є спробою подолати постійний тиск буденності, вийти поза межі необхідності та легітимації. Вільний час у місті збігається із святковим у виконанні важливої функції культури – компенсаторної, що дає можливість людині через культурні практики «зняти» психічну напругу, яка мала місце у буденності. Поступово йде мова про створення «атмосфери міста» або «духу міського простору» шляхом організації свят у містах. Тут варто зазначити, що вивчення атмосфери міста або окремих просторів не входить до числа пріоритетних тем соціологічних інтервенцій і сьогодні багато у чому є маргінальним сюжетом. І все ж окремі галузі знання, такі як феноменологічна філософія, культурна географія, урбаністичні студії або напрямки практичної діяльності, наприклад, міське планування або туристична індустрія, вже кілька десятиліть досліджують атмосферу міських просторів [149, с. 86]. Наприклад, серед зарубіжних аналітиків зв'язок атмосфери і характеристик окремих міст розглядав С. Мілграм, афективна насиченість і емоційна прив'язаність як важливі складові атмосфери ставали предметом досліджень Т. Гріфферо, Г. Шмітта, С. Вуда, вивчення атмосфери як поєднання міських ритмів і естетики, просторів і комунікаційних практик присутнє у роботах А. Лефевра, В. Антчак, Дж. Тібо, Д. Харві вивчав відносини влади і підпорядкування.

Першою вагомою відмінністю між святковим часом і дозвіллям є їхня різна спрямованість стосовно людей. Святковий час об'єднує людей навколо спільної ідеї чи мети, а

дозвілля у кожного своє, воно характеризується більшою роздробленістю і розмежованістю в інтересах. У цьому сенсі свято дозволяє поглянути на відмінності як щось зовнішнє, і хронотоп, роздроблений внаслідок зіткнення між статями, віковими групами, особистими інтересами, мовами, расами, багатством і бідністю зцілює та об'єднує. Так, варто звернути увагу на те, що М. Бахтін описав карнавал як спосіб долання соціальних ієрархій і диктату міста. Дослідник вдало зазначає, що «у карнавалі саме життя грає, а гра на певний час стає самим життям». Щодо злиття ієрархій, у тому числі просторових, М. Бахтін зазначає: «Справді, карнавал не знає поділу на виконавців і глядачів. Він не знає рампи навіть у первинній своїй формі... Карнавали не споглядають, – в них живуть, і живуть всі, бо за своєю ідеєю він всенародний» [10, с. 138]. Дослідник акцентує на важливому атрибуті святковості – його принциповій вітальності та активності.

Другою відмінністю між святковим часом і дозвіллям є їхній різний спосіб прояву. Коли свято вирізняється явним і відкритим проявом спільних для людей змістів і кодів, дозвілля має більш прихований, непомітний потенціал, що віддаляє його від святкового часу і наближує до повсякденного. У дозвіллі наявні приховані зони культури або «неписані правила» міської спільноти, що виконуються, але часто завуальовані символічно. Тому у міській культурі здавна виокремлюються відповідні місця для відпочинку.

До речі, як зазначає у ході вивчення міста в естетико–культурологічних урбаністичних концепціях А. Степанова [122], образ святкового міста у М. Бахтіна метонімічний і вибудовується за допомогою актуалізації топосу міської площі як території народної культури, єдиного цілісного світу, просякненого атмосферою свободи, відвертості, «неофіційності». Карнавал як форма народно–святкової життєвої стихії постає, таким чином, як форма базарної культури, в якій свято є проявом

народно–творчої свободи, у межах якої відбувалося повернення людини до самої себе. Пов'язуючи форми святкової життя безпосередньо з містом, М. Бахтін в осмисленні феномена святковості виділяє два основні моменти. Перший пов'язаний з дослідженням духовно–ідеологічної сфери свята як устремління до ідеалів вищого порядку: «Жоден відпочинок чи перепочинок у праці самі по собі ніколи не можуть стати святковими. Щоб вони стали святковими, до них має приєднатися щось з іншої сфери буття, зі сфери духовно–ідеологічної. Вони повинні отримати санкцію...зі світу вищих цілей людського існування, тобто зі світу ідеалів» [122, с. 101].

Не менш важливим є функціональний імператив карнавалу як колективної форми взаємодій у міському просторі. Так, карнавал як елемент загальної системи культури свята є поліфункціональним, при цьому комплекс основних функцій складаються з світоглядної, комунікативної, регулятивної, аксіологічної, трансляційної, виховної, художньо–естетичної, креативної, компенсаторної, релаксаційної. У свою чергу, виникає ієрархічний поділ, який детермінується характером свята, загального соціокультурного контексту та структури святкової культури, а специфіка знаково–семіотичної організації карнавалу як тексту культури полягає у взаємодії ряду мовних структур та відображенні дійсності у символічній та метафоричній формах. Також зазначимо, що внутрішньотекстовий діалог культур у межах карнавалу сприяє створенню нових сенсів та виникає в результаті взаємодії з іншими текстами. Сприйняття та розуміння карнавалу відрізняється широкою варіативністю, так як залежить від соціально–психологічних, історичних, загальнокультурних та особистісних факторів.

Одним з ключових аспектів карнавалу є його інкорпорованість у публічний простір. Саме публічність домінуючих форм святкового життя дає можливість поєднання в

емоційно–змістовному сенсі особистості та соціуму. Окрім того, варто підкреслити, що сенс будь–якого свята (як державного, національного, так і сімейного) реалізується та транслюється шляхом поєднання культурних практик повсякденності та ритуальної складової свята – нова міфологія стає основою для нових ритуалів, у ході яких суб’єкт культури формує/підтверджує власну ідентичність. А отже повсякденність виступає важливим простором інституціоналізації святкових форм та конструювання різних видів ідентичностей. У свою чергу повсякденна життєдіяльність людей складається з низки подій, так званого континуального простору подій, які є поодинокими, постійно повторювальними, тривалими та ситуативними. Подібний ряд подій змінює порядок повсякденності, оскільки він є відчутним та вирізняється як на індивідуальному, так і на колективному рівнях, займає важливе місце в соціальній/індивідуальній пам’яті.

У соціально–гуманітарних дослідженнях присутній фокус аналізу міста як простору, що містить семантичну виразність та маркується специфічним чином. Дана точка зору є придатною до розгляду як міст із значним історичним минулим, так і до міст, які формувалися з історичної «порожнечі». На рівні семантичного аспекту синтагматичний також набуває значення – міська архітектура стає важливим фактором свята. Так, міські проспекти та площі завжди були та залишаються комфортним місцем для проведення міських свят. Протяжність вулиці визначає кінематику свята, його характерний темпоритм. Центральні вулиці міст передбачають рух маси містян у межах певного дійства, а глядачі розміщуються на пішохідній зоні дороги. Тобто сучасна міська культура, у просторі якої можуть розгортатися різноманітні форми свята (свято як ритуал, як спосіб рекреації, як спосіб формування культурних цінностей, національної, політичної ідентичності та ін.) дає змогу розглянути свято не лише як соціально–культурний феномен, але й як якість певного дійства у тому випадку, коли відбувається

зміна цільових установок та поєднання елементів свята з низкою програм (політичних, маркетингових та ін.). У даному випадку найбільш ефективним є залучення такого поняття постмодерністського підходу як «симуляція», що не лише фіксує феномен тотальної семіотизації життя, а й дає змогу проаналізувати механізми репродукції певного сценарію.

Звернемо свою увагу на продукування дискурсу ідентичності в умовах міського перформансу. Так, переворот в інтерпретації феномена ідентичності відбувся з появою теорії соціального конструктивізму П. Бергера та Т. Лукмана. Автори визначили ідентичність як соціальний конструкт, який «формується соціальними процесами», тобто «підтримується, видозмінюється, або навіть переформатовується соціальними відносинами» [107, с. 219]. А отже, в умовах колективних дій, які підсилені емоційним навантаженням, створюються умови для актуалізації тієї чи іншої форми спільності, зокрема національної ідентичності, якщо змістовна сторона карнавального руху пов'язана з державними або національними святами.

Окреслимо загальний контекст розвитку українського суспільства в останні декілька років. В умовах соціально–політичних подій, які відбулися з початку 2014 року – революція Гідності, військові дії на Сході України – зафіксовано актуалізацію почуттів патріотизму, руху організацій громадянського суспільства, підвищення рівня національної ідентичності у порівнянні з іншими видами ідентичності мешканців міст країни.

Якщо ми звернемо увагу на результати ряду соціологічних досліджень, здійснених протягом останніх чотирьох років, то побачимо чітко закріплену національну ідентичність українців. Так, згідно отриманих даних досліджень, проведених Центром Разумкова у межах проекту «Формування спільної ідентичності громадян України в нових умовах: особливості, перспективи і виклики» у 2016 році, дві третини (67%) респондентів вважають

себе патріотами України, 10% відповіли на це питання негативно, 10% – відповіли, що це залежить від ситуації, а 13% вагалися з відповіддю. За самооцінками респондентів, найбільшою мірою почуття патріотизму посилили героїзм і самовідданість українських військових, добровольців, волонтерів, проявлені у боротьбі проти російської агресії та сепаратистських рухів (на це вказали 71% опитаних), російська агресія проти України: анексія Криму, військова підтримка сепаратистських формувань на Донбасі, що принесли значні людські та економічні втрати (55%), Майдан (50%), конфлікт на Донбасі та його наслідки (49%). Обираючи між різними територіальними спільнотами, більшість респондентів ідентифікують себе як громадян України. Для представників молодшого покоління більшу значимість, ніж для представників старших вікових груп, має загальнонаціональна ідентичність, значимість локальної ідентичності для молоді зменшується [55].

У подальшому загальнонаціональне дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова спільно з Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва наприкінці 2019 року в усіх регіонах України демонструє, що абсолютна більшість населення України вважає себе, насамперед, громадянами України (75%, у 2018 р. – 67,5%), регіональна ідентифікація переважає у 16% (2018р. – 18%). Загальнонаціональна ідентифікація переважає в усіх регіонах України: у Центральному регіоні загальнонаціональна ідентифікація – 78%, регіональна – 14%, у Західному – відповідно, 76% і 17%, Південному – 84% і 12%, Східному – 66% і 18%. У Східному регіоні вираженою є ще ідентифікація з відчуттям себе громадянином колишнього Радянського Союзу (7%) [103]. Результати опитувань дозволяють зробити висновок, що ідентичність громадян України продовжує формуватися у напрямі усвідомлення себе як окремої спільноти, політичної

нації, яка має власну країну, історію, мову, культуру, спільне (за основними цілями) бачення майбутнього.

Наведені дані свідчать про підвищення рівня національної ідентичності протягом останніх років. Окрім зазначених подій, важливим контекстом виступає загальний фон емоційного капіталізму, якщо розгортається у сучасному суспільстві, що виступає не просто основою економічної системи, а й в певному сенсі суспільно–політичним устроєм, новим соціально–політичним продуктом. Це простір виробництва і споживання, в якому відбувається обмін не товарами, послугами, сенсами чи ідеями, а емоціями, які у принципі виключені з комерційної сфери. Так, стратегія капіталізації емоцій призвела до трансформації патріотичних почуттів і пережитих відповідних емоцій у ресурс продажу і споживання [77].

Значущість театралізації, карнавалізації та ритуалізації у сучасному соціокультурному просторі значною мірою зумовлена перформативністю взаємовідносин, набуттям рис видовищності й гри. Із розвитком засобів масової комунікації, все більше набуває значення яскраве театралізоване дійство. Окрім того, театралізації часто властива зорієнтованість на побудову перформансів, організованих на центральних міських площах, у приміщеннях чи поблизу будівель. Але, разом з тим, відбувається поширення зображень державних символів не лише на архітектурних об'єктах, але й в особистому просторі людей, тим самим транслюється мода на патріотизм. Поширюються у медійному дискурсі емоційно забарвлені соціально–політичні гасла на тему патріотизму [117, с. 87].

Розглядаючи карнавалізацію міського простору як контекст, в умовах якого можливим є посилення почуттів колективної спільності, спостерігаємо ситуацію, коли під час великих міських свят (День міста, День незалежності та ін.) під час типових ритуальних святкових дій активно використовуються як офіційні національні символи (прапор, герб), так і історично–культурні

(вишиванки, стилізовані зачіски, народна музика та ін.), які поступово переходять від ситуативно–святкового статусу до трендового явища в просторі повсякденності міського життя (див. Рис. 3.11–3.13).

Фіксується і зворотній механізм інституціоналізації – із використанням інструментів карнавалу як способу організації міського простору спрощується процес «органічності» сприйняття нових культурних кодів (як приклад: інтеріоризація нових топонімів у результаті процесів декомунізації – подій святкових дій проходять на основних площах та центральних вулицях міста, що мають нові найменування), нових державних свят (як приклад: 14 жовтня – День захисника України). Тобто ми можемо спостерігати, яким чином розгортаються процеси національної ідентифікації в умовах такого дієвого фактору як карнавалізація міського простору.

Рис. 3.11. Типові ритуальні святкові практики з елементами карнавалізації в м. Дніпрі (джерело фото: <https://gorod.dp.ua/>, <https://nashemisto.dp.ua/>. Дата звернення: 15.09.2019).

Рис. 3.12. Типові ритуальні святкові практики з елементами карнавалізації в м. Дніпрі (джерело фото: <https://gorod.dp.ua/>, <https://nashemisto.dp.ua/>. Дата звернення: 15.09.2019).

Рис. 3.13. Типові ритуальні святкові практики з елементами карнавалізації в м. Дніпрі (джерело фото: <https://gorod.dp.ua/>, <https://nashemisto.dp.ua/>. Дата звернення: 15.09.2019).

Також ми можемо говорити, що текст міста формується за допомогою інших візуальних продуктів виробництва знаково–символічних кодів. Зокрема, пропонуємо звернути увагу такі текстово–символічні висловлювання як елементи стріт–арту у семантико–синтагматичному просторі міста. Оскільки міський текст – набір специфічних значень, метафор та образів, наявних у міському просторі і, як наслідок, асоційованих із цим містом. Це також множина історичних наративів та літературних текстів, метафор, якими описується певний простір.

Вся культура суспільства споживання, яка пронизана «турботою про задоволення», таким чином, має репресивний характер. Комерційні наративи, що її відтворюють – зовнішня реклама, телебачення, глянцеві журнали, виробляючи публічні емоційні образи, насправді, дають лише видимість емансипації і одночасно вводять «дисципліну почуттів» як насильство над самістю [142, с. 69]. Контроль за «переживанням» в цьому випадку можна вважати новою формою суспільного впливу, в якому не останню роль відіграють мас–медіа, що є свого роду медіатором для активного заохочення найрізноманітніших емоцій, і в першу чергу чуттєвого задоволення.

Відповідно, метаморфози сучасної культури, ядром котрої стали ідеологія консьюмеризму і гедонізації, можуть бути описані в категоріях емоційного капіталізму як «культури, в якій емоційний і економічний дискурси і практики формують один одного, виробляючи, таким чином ... масштабний рух, в якому афект стає сутнісним аспектом економічної поведінки і в якому емоційне життя – особливо середніх класів – слідує логіці економічних відносин і обміну» [11, с.42]. Актуальне сьогодення вимагає від індивіда постійної «емоційної праці»: демонстрації очікуваних інтересів, привітності, ввічливості і т.д. Відома американська дослідниця А. Гохшильд в монографії «Кероване серце: комерціалізація людських почуттів», говорить про те, що логіку сучасного капіталізму визначає саме емоційна праця як

управління емоціями для створення публічно видимих демонстрацій обличчя та тіла; емоційна праця продається за заробітну платню і тому має обмінну вартість [164, с. 7]. Відповідно А. Гохшильд вважає, що в сучасні трудові відносини вмонтовано процес трансмутації або перетворення почуттів. Йдеться знову ж таки про комерціалізацію почуттів, коли емоції – нерідко несвідомо – переходять з «приватної сфери» в публічну. У цьому плані евристичним є дослідження Н. Еліаса [153], який запропонував розглядати хід історичного процесу в контексті психосоціогенезису, тобто паралельного формування соціальних структур і відповідних їм тілесно-емоційних патернів індивідуальної поведінки.

Запропонована теорія демонструє, яким чином зміна «фігураційного балансу влади», відбилася на характері регулювання афектів і поведінки індивідів, зважаючи на те, що зовнішній примус став відігравати помітно меншу роль, і зростає роль самопримусу, самоконтролю в формі «сорому» або «внутрішньої мотивації». При цьому «м'який контроль», і його ефективність вибудувалися як наслідок глибинної інтеріоризації погляді «Іншого», що пронизує структури індивідуального існування. Уособленням «Іншого» в даному випадку є державні інститути, які монополізували «психічне насильство і агресію», змусили «сховати в шафу» власну агресивність і домагатися поставлених цілей ненасильницьким шляхом – господарським, еротичним та ін. Така аналітична оптика дає можливість прочитання сучасної соціальної реальності як дискурсивного простору, пронизаного візуальної естетизацією різноманітних емоцій, легітимізованих знанням / владою [142, с. 65].

Зважаючи на вище зазначене, естетизація сучасного міського простору пов'язана з логікою функціонування емоційного капіталізму. Сучасне місто змушене сформувати свою «азбуку почуттів», яка прописує правила їх переживання в різних ситуаціях. При цьому почуття перетворюються в предмет

управління. Зокрема Ч. Лэндрі в роботі «Креативне місто» пише про «діснеїзацію» міського простору: знамениті пам'ятки міст з багатим історичним минулим «упаковуються» в привабливу для туристів оболонку, в той час як їх реальне життя переноситься в понуро–похмурі спальні райони і передмістя. Успіх тієї чи іншої локації залежить від маркетингової стратегії, обраної для її просування. Причому саме це місце описується не стільки за допомогою цифр і формул, скільки на мові образів, емоцій і вражень [67, с. 96]. Розглянемо домінуючі, на наш погляд, стратегії «емоціоналізації» міського простору, що націлені на відтворення ефектів «економіки вражень» [82]:

Театралізація. Період постмодернізму, виявляючи велику потребу у театралізації та грі, для її задоволення залучив найяскравіший варіант – видовище. Саме тому в ХХІ столітті бурхливе зростання різноманітних видовищних форм: після літературоцентриської епохи, що досягла свого апогею в ХІХ столітті, сьогодні все більш стрімко стверджує своє панування культура видовищна [119, с. 295]. Видовищність, яка була традиційно типовою для сценічно–театрального мистецтва стала рутинним, буденним елементом сучасного міста. Кожен день в місті проводиться численна кількість різноманітних заходів. Пивоварні організують концерти, автовиробники – вуличні перегони, футбольні фанати – перегляд футбольних матчів на міських площах, а ще виставки, міські пікніки та інші види заходів. До свідомих форм театралізації можна також віднести військові паради, мітинги, акції протесту, вуличні конкурси краси і покази мод. Місто в усіх його елементах почало сприйматися як сценічна коробка безперервного «хепенінгу» – повсякденності, яка сприймається естетично в першу чергу [32, с.132]. І справді сучасне місто повністю відкрите для видовищних експериментів в публічному просторі: «вулиця і площа, що подарували електронним мас–медіа культуру карнавалу, перетворюються на сцену, на якій розігрується нова драма авторського

самовираження. На зустріч глядачу виходить вуличний художник і поет, агітатор і пропагандист медіакультури» [33, с. 303]. Вдалим прикладом театралізації міського простору є вуличні інсталяції, що утворюють просторову композицію, елементи якої втрачають свою утилітарну функцію і набувають нових, символічних значень. Естетичною метою вуличних інсталяцій є створення особливого смислового контексту, до якого перехожий втягується не лише як глядач, а й як учасник, співтворець видовищно–ігрового комунікаційного поля [119, с.137]. Сенс зазначеного зводиться до того, що створюється своєрідне видовищне середовище, в якому відбувається постійна зміна зорових вражень при переміщенні. Дійовою особою / актором і одночасно глядачем стає сам індивід. Тобто, театралізацію міського простору, потрібно розглядати як його видовищність, здатність постійно або послідовно привертати увагу, викликати зацікавленість глядача / містянина, приводити його в рух, естетично і емоційно на нього впливати.

Видовищність в місті набуває ознак універсальної моделі, вона є своєрідним кодом в значенні У. Еко, тобто знаковою системою, що дозволяє розкрити зміст повідомлення в залежності від призначення та умов функціонування видовища. При цьому незважаючи на різноманіття мистецько–видовищних форм, їхній код (сукупність знаків, символів, елементів), фактично, є єдиним обов'язково включаючи до своєї структури дійовість, масовість, експресивність, ігрову стихію, підвищений рівень емоційності, тобто всього, що відтворює логіку емоційного капіталізму [119, с. 13]. Видовищність в місті є проявом «артизації життя». Під останнім мається на увазі термін введений в широкий науковий вжиток французьким феноменологом М. Дюфренном, що означає привнесення в соціальне життя елементів карнавалізації та ідеалізації [105, с. 5].

Театралізація як стратегія емоціоналізації міського простору спрямована на формування в термінології Р. Коллінза «емоційної

енергії». яка формується у процесі міжособистісних інтеракцій. Подібні інтеракції носять характер ритуальної взаємодії і можуть створити загальний емоційний настрій, який, у свою чергу, стає фактором, що підтримує продовження взаємодії. Цей процес дослідник називає «ритмічним захопленням», сутність якого проявляється у тому, що повторення взаємодії базується на тому, що вона продукує позитивний емоційний настрій, який, у свою чергу формує позитивну емоційну енергію, сприяє груповій солідарності та окреслює кордони між групами. «Ритмічне захоплення» перетворює повсякденні дії у символічну форму, які отримують здатність генерувати емоційну енергію у інших випадках. Крім того, така ритуальна взаємодія породжує морально–нормативний тиск, який регулює взаємовідносини. Емоції, у даному випадкові, можуть виступати фактором, що регулює взаємовідносини, наприклад, гнів може виникнути у випадку порушення норм та правил групової взаємодії. Актори, що продукують велику кількість емоційної енергії у процесі ритуальної взаємодії, на думку Р. Коллінза, можуть претендувати на високий статус та владу [159, с. 20].

Іконізація. Процес естетизації взагалі і міського простору зокрема ми пов'язуємо, в першу чергу, з розвитком індустрії іконічного що створює образи, які обіцяють інтенсифікацію нашого досвіду – іконічним ритуал: індустрія іконічного ґрунтується на здатності образів спокушати, створювати особливу «хімію» [161, с. 203]. Іконічний ритуал уособлює в собі винятковий досвід, особливе зіткнення з образом, в якому формується емоційна прив'язаність до нього і впевненість в його «іконічній значущості» (iconic significance). Індустріалізація, урбанізація і капіталізм змінили умови зіткнення з образами. Якщо в традиційному суспільстві сакральні образи зустрічалися в сакральних місцях, то в сучасному суспільстві ці образи можна зустріти в абсолютно непередбачуваному місці. Іконічні образи слугують своєрідними точками референції, індивід приписує їм

особливу значущість як образам, які репрезентують щось значиме для соціального життя. Індустрія іконічного взагалі використовує здатність образів перетворювати фізичну матеріальність в іконічну, спокушати, набувати того змісті і значення, якого не було у фізичного носія. Сучасна урбаністика, безумовно, стала частиною індустрії іконічного. Емоціоналізація міського простору щільно пов'язана з його іконізацією, тобто з практиками візуального споживання: простір міста починає описуватися на «мові видів» (language of views) і цінуватися не за його фізичні якості (як землі (land), які можна використовувати в утилітарних цілях), а за його естетичні якості, тобто в якості ландшафту (landscape) [11, с.42]. Типовою формою іконізації міського простору слугує public art, який прагне не до присвоєння території, а до комунікації з міським середовищем, підкреслення унікальності конкретного публічного простору, залучення глядача до діалогу через художній образ, що несе смислове навантаження та емоційний заряд [119, с.113]. Вплив public art на міську громаду, як зазначає відома українська дослідниця Н. Мусієнко, є безцінним: «він наповнює енергетикою громадські простори, пробуджує мислення; трансформує місця, де ми живемо, працюємо і проводимо дозвілля, в сповнене привабливості та гостинності середовище. Public art є рухом суспільства і мистецтва на зустріч один одному, де місце зустрічі – громадський простір» [94, с.137].

Серед всього різноманіття візуальних образів в просторі міста, що виробляються індустрією іконічного дослідники виділяють три форми: формальні, неформальні і рекламні. До формальних відносяться такі вказівки як: назви вулиць, меморіальні дошки, інформаційні карти, тощо. Відповідно, до рекламних – великий обсяг повідомлень, від дрібних оголошень, до білбордів. Яскравим прикладом неформальних візуальних образів в просторі міста є рукописні графіті, мурали [20, с. 33].

Гламуризація. У числі феноменів, що характеризуються тотальним проникненням в різні сфери соціального і індивідуального буття індивіда, є «гламур». Номінант концепту «гламур», «гламурний», «гламурність» і ін. характеризується наступними значеннями: 1) магічна привабливість, шарм, зовнішній блиск, лоск; 2) відповідність заданим ЗМІ стандартам розкоші, зачарування і привабливості; 3). ідеологічний код сучасності, як стремління до «страшенно» гарного, розкішного, еротичного. Саме візуальні образи багато в чому складають серцевину гламуру, тобто стає цінним все те, що можна побачити як розкішне, еротичне, красиве, дороге.

Ідея гламуризації міського простору простежується у концепціях теоретиків «креативного міста», що апелюють до психологічно– дизайнерського аналізу міського середовища. «Гламурний імідж» і креативність стають індикаторами (якщо не синонімами) здоров'я – умовою фізичного та емоційного здоров'я містян і туристів. І, навпаки, некреативне місто – це місто з патологією. Дискурси креативності і гламуру створюють необхідне підґрунтя для формування у людей незадоволеності станом власного міста, бажання його швидко і ефективно перетворити із залученням експертів, по типу консультантів з міського планування, які зможуть вивести таку бажану формулу успіху. Остання, як правило, включає в себе «гламурну» естетизації міського простору [11, с. 42].

Дослідники, які працюють у напрямку вивчення стріт–арту вдало звертають увагу на той факт, що сучасна міська культура немислима без стріт–арту. Цей напрямок мистецтва, який ще недавно сприймався як вандалізм, знаходився поза законом та існував у підпіллі, сьогодні стає мейнстрімом. Відомі вуличні художники – Бенксі, Футура, Шепард Фейрі, Рон Інґліш та інші – отримали широку популярність; їхні роботи обговорюються по всьому світу і виставляються у музеях, художніх галереях та на аукціонах. При цьому в елементах стріт–арту можна побачити не

тільки творче самовираження чи розваги, а й специфічну мову, за допомогою якої комунікують вуличні художники і за допомогою якої вони осмислюють і висловлюють гострі соціальні протиріччя [40, с. 31-32].

Міський текст виступає одночасно і агентним (тобто, творить об'єктивний образ міста), і структуруючим (конструює певні практики, уявлення, норми перебування у місті) виміром міського простору. Частиною цього тексту є і мурали, і інші елементи стріт-арту. Загалом, будь-який об'єкт міського простору – дорожній знак, табличка із назвою вулиці, пам'ятник, графіті на паркані – мають символічне навантаження. Подібні об'єкти можна трактувати як маркери міського простору – символи, що виступають ідентифікаторами, засобами для позначення та вирізнення одних елементів простору від інших, а також для надання цим символам певних значень. Бодрійяр розглядає американські графіті у контексті своєї концепції симулякрів як феномен, що підриває тиранію знаків і знакових систем, які склалися у межах капіталістичної системи. Основним простором тиранії знаків/кодів стає сучасне місто.

У трактаті «Символічний обмін і смерть» він проводить паралель між малюнками на тілі людини (татуюваннями) і малюнками на тілі міста, наголошуючи, що у первісних народів татуйоване тіло було матеріалом для символічного обміну, без них тіло залишалося голим і невиразним; покриваючи ж стіни графіті, сучасний художник перетворює статичну архітектуру в живу матерію. Ж. Бодрійяр [13] розглядає американські графіті в контексті своєї концепції симулякрів як феномен, що підриває тиранію знаків і знакових систем, що склалися в рамках капіталістичної системи. Основним простором тиранії знаків/кодів стає сучасне місто.

Зокрема вчений зазначає: «Місто перестало бути політико-індустріальним полігоном, яким він був в ХІХ ст., тепер це полігон знаків, ЗМІ, кодів. Тим самим суть його більше не

зосереджена у будь-якому географічному місці, чи то є завод або навіть традиційне гетто. Його суть – ув'язнення у формі/знаку – всюди». І тільки у такому місті, за логікою Ж. Бодрійяра, могло статися те, що сталося на початку 1970-х рр. в Нью-Йорку, – хвиля графіті, що охопила своїми масштабами все місто. Спочатку написи з'являлися тільки у гетто, але поступово вони перемістилися і в престижні райони, заповнивши потяги метро і автобуси, вантажівки і ліфти, коридори і пам'ятники, стіни, паркани та будівлі. Ці написи не мали якогось специфічного характеру, а представляли собою чийсь імена, прізвиська, взяті з андерграундних коміксів. На думку Ж. Бодрійяра, ці графіті виявляються випадком радикального бунтарства – проти влади симулякрів, які перетворили справжню реальність у несправжню гіперреальність.

Необхідно зауважити, що протягом останніх п'ятнадцяти років популярність стріт-арту як предмета досліджень постійно зростала. На цьому полі відзначилися такі автори як Р. Лахманн, Д. Феррел, Д. Брюер, Н. Макдональд і М. Міллер, які представили дуже цікаві та нетривіальні роботи, присвячені дослідження феномену графіті та стріт-арту [17; 96; 137; 170]. Його переважно фігуративну мову і передані на цій мові послання – іноді гостросоціальні, іноді гумористичні оформлює повсякденність, іноді прагнуть по-різному прикрасити і поліпшити її – досить швидко стали частиною сучасного дискурсу міста, особливо мегаполісу. Протягом останніх п'ятнадцяти років стріт-арт пройшов шлях від модної міської новинки до міцної позиції в офіційних туристичних путівниках по містах і окремих районах³⁵. Дана практика включення в туристичні маршрути елементів стріт-арту, яка є досить поширеною у просторі європейських та

³⁵ Як приклад, 1) Пренцлауер Берг, Нойкельн, Фрідріхсхайн, Кройцберг, Грюневальд – квартали німецької столиці прославилися творами вуличних художників, стали центрами альтернативної культури і обов'язковим пунктом відвідування; 2) паризький Бельвіль; 3) лондонський Шордіч; 4) нью-йоркський Вільямсбург і т.д.

американських міст, на сьогодні вже є представленою і в українському урбаністичному полі³⁶.

Працюючи у напрямку вивчення питань, пов'язаних зі стріт-артом, О. Долгов звертає увагу на цікавий момент щодо того, що у статті Ж. Ульмер «Писати міський простір: стріт-арт, демократія і фотографічна картографія» [184] вулиця визначається як місце подорожей і простір критичного дискурсу. Авторка аналізує, як вуличне мистецтво сприяє зміні візуального ландшафту через дискусії про расизм, деколонізацію, джентрифікацію, роль мистецтва у спатіальній справедливості. Вулиця як публічний простір, на думку Ж. Ульмер, відображає суперечність між приватним і громадським. Вуличні художники у контексті цього протиріччя конструюють візуальний простір через різноманітні види мистецтва, включаючи написи і інші форми постграфіті. Багато вуличних художників, як стверджує авторка статті, одночасно підривають і підтримують неоліберальну політику за допомогою стріт-арту, тому роль мистецтва у відродженні міст ускладнюється [40, с. 40].

Графіті, на думку деяких дослідників, це «частина міського досвіду нових впливових агентів – молоді та молодіжних субкультур, які використовують доступний міський простір для маніфестації свого існування» [30, с. 238], натомість стріт-арт — значно ширший демократичний медіум, спрямований на комунікацію з максимально великою аудиторією, набагато символічніший та фігуративніший, ніж графіті: цікавий шрифт, який запам'ятовується (як основа сучасного графіті-вислову), у стріт-арті замінюється цікавими образами [111, с. 222-223].

³⁶ Цікавою варіацією на цю тему є путівник (у форматі мобільного додатку) «Граффити. Муралы. Street art. Днепр». У цьому путівнику зібрані найбільш значущі і найбільш яскраві графіті і мурали міста Дніпра. На карті можна знайти їх точне місце розташування і при натисканні на кожне з місць, ознайомитися з описом твору, подивитися його фото, дізнатися хто автор, контакти, є можливість побудувати маршрут (як дістатися до місця) та інше. Див. *детальніше*: <https://www.try.wayme.tours/guidebooks/dnipro/art>. Також яскравим прикладом є інтерактивний додаток, який відображає карту муралів м. Київ. Див. *детальніше*: <http://kyivmural.com/>.

Варто підкреслити, що потрібно розмежовувати графіті і стріт-арт. Багато сучасних дослідників підкреслюють, що графіті є змістовно спрощеним відносно стріт-арту, але це не є абсолютно правильним. Якщо ми звернемо увагу на еволюцію виникнення графіті, то ряд відомих вчених, які працюють у даному напрямку вважають, що початково графіті було започатковано та отримало таке визначення як «бомбінг»³⁷. Більш ґрунтовно вивченню даного питання приділено увагу у роботі «Герменевтика графіті: Нью-Йоркський «бомбінг», в якій запропоновано чотири варіанти прочитання графіті – чотири коди, інтерпретаційні сюжети, що знаходяться у складній взаємодії, але не замінюють один одного [132, с. 235-238]:

1. *«Тег» як територіальний маркер.* Теоретикам досить скоро стало ясно, що «бомбінг» являє собою досить архаїчну семіотичну практику: мітку території.

2. *«Тег» як інтервенція у медіа простір.* Будь-яка річ, будь-яка подія знаходить справжнє існування, тільки ставши знаком себе самої. Вулиці міста наповнилися знаками і образами офіційної культури.

3. *«Бомбінг» як революційна практика.* У межах інформаційного суспільства мати владу не завжди означає контролювати армії, засоби виробництва, але обов'язково – мати змогу конструювати та контролювати дискурси, символічні практики, а також ті простори і медіа, у яких ці дискурси і практики розгортаються. Вторгаючись у публічні простори, «бомбінг», порушує встановлений і підтримуваний владою «символічний порядок», ігноруючи його.

4. *«Бомбінг» як екзистенційна практика.*

³⁷ «Бомбінгом» - це свого роду гра. Завдання «райтера» (англ. Writer - письменник; учасник гри) нанести свій «тег» (англ. Tag - маркировка, ярлик, вивіска; субкультурная кличка, утворена від імені, адреси, запозичена у персонажа коміксу, а іноді просто вигадано) на якомога більшу кількість стін, вагонів, машин, будок і т. д., захопивши тим самим якомога більшу територію.

У результаті свого розвитку графіті отримало субкультурну суб'єктивацію. Сьогодні існують співтовариства графіті і стріт-арту. Їх представники діють у міському середовищі, перетворюючи вулицю з простору потоку (М. Кастельс) в експозиційний простір, що передбачає вже не просте переміщення городянина по вулиці з точки А в точку В, а естетичне сприйняття роботи невідомого автора на черговий стіні будинку або паркані, результатом чого має стати внутрішній діалог глядача з художником. В американській науці склалася тривала традиція вивчення феномена графіті, у тому числі вивчення специфіки його просторової локалізації [59, с. 67]. Серед представників українського та пострадянського наукового поля дане питання не отримало широкого висвітлення. Серед досить цікавих робіт варто згадати монографію Д. Бушнелла «Московські графіті», яка присвячена аналізу графіті молодіжних субкультур і містить детальний опис матеріалу, переважна частина якого була зібрана у Москві. Для порівняльного аналізу залучалися також графіті Санкт-Петербургу і деяких інших міст Росії. У фокусі дослідження – причини масової появи графіті на стінах радянських міст, які автор пов'язує з фундаментальними соціальними змінами у радянському суспільстві часів перебудови.

Дослідники елементів вуличного мистецтва зазначають, що в Україні графіті існують у різних формах — від тегів до художніх творів і трафаретного живопису, від несанкціонованого створення зображення на об'єктах державної або приватної власності, до творів за офіційним дозволом або на замовлення. Зазначимо, що графіті й мурали можуть сприйматися як засіб для соціальних перетворень, протесту або вираження прагнень суспільства. Проте, відповідно до загальної світової тенденції, графіті, здебільшого, з'являються у міському просторі несанкціоновано, водночас мурали — за згодою або на

замовлення муніципальної влади та співпраці з художниками й місцевими мешканцями [30, с. 239].

Серед основних змістовних відмінностей графіті та стріт-арта можна виділити: авторство, зміст, адресат. Так у графіті нерідко присутні гранично порожні знаки, що не несуть жодного змісту та позбавлені суб'єктності дискурсу (найчастіше короткі протестні повідомлення). Водночас, у стріт-арті автор завжди присутній, і його анонімність – це лише одна зі стратегій взаємодії з глядачем та побудови дискурсу міської повсякденності. Щодо естетизаційного компоненту, то графіті не витримує етичної критики, йому байдужий емоційний комфорт реципієнта дискурсу. Натомість стріт-арт, презентуючи більш м'які прийоми та зрозумілу мову, при цьому не втрачаючи заряду соціальної критики та етичної відповідальності, набирає еволюційних обертів.

Важливим питанням виявляється також з'ясування позиційного розділення не лише понять «графіті» та «стріт-арт», але й звернення уваги на поняття «мурал» у категоризації елементів міського маркування простору. У даному випадку варто підкреслити, що навіть, якщо на перший погляд здається, що рух стріт-арту у міському просторі українського суспільства є явищем лише останніх десятиліть в просторі, дана думка буде хибною. Елементи офіційних маркувань міського простору можливим є зафіксувати в просторі міст у період існування СРСР (мозаїки, плакати, традиційні мурали та ін.)³⁸.

Незважаючи на те, що мурал вважається спадкоємцем найдавнішого виду мистецтва, мурал, проте, використовує багато принципів техніки і композиції, що вийшли з стріт-арту, що тільки підтверджує його статус інституціоналізованого стріт-арту та соціально значимого мистецтва. Як зазначає історик, співзасновник Інституту дослідження стріт-арту Дмитро Аске:

³⁸ Приклади оформлення фасадів будинків мозаїками, малюнками стріт-арту (муралами) можливо розглянути за посиланням <https://www.pinterest.com/>

«Це дуже спірне питання наскільки все-таки мурал можна віднести до стріт-арту? Думаю, це один з його форматів. Але є один момент: спочатку стріт-арт був несанкціонованим. А зробити масштабний розпис «несанкціоновано» досить складно. З іншого боку, оскільки для масового глядача формат настінних розписів став домінуючим, то більшість стала сприймати його як стріт-арт, хоча все це є, по суті, паблік-артом, адже це не ініціатива знизу, а ініціатива зверху, з дозволу влади, за підтримки спонсорів, при роботі кураторів, часто з гонорарами для художників. Стріт-арт – це все-таки ініціатива знизу, а паблік-арт – ініціатива зверху» [89].

Балансуючи між цими крайнощами, художню експедицію у міську повсякденність стріт-артівці інтерпретують за допомогою парадигм: міського простору як мистецтва та міської спільноти як мистецтва. Головна особливість першої полягає у тому, що кожен твір тісно взаємодіє з місцем інсталяції. Твір не може вважатися закінченим і бути зрозумілим без урахування контексту простору. Натомість простір завдяки твору якісно змінюється: стріт-арт підкреслює або «перевантажує» його культурний, соціальний або історичний сенс. А отже, стріт-арт відображає різні (традиційні, сучасні та змішані) форми і тактики або специфічні культурні практики та артефакти, спеціально сплановані та «експоновані» у міському просторі, спрямовані, головним чином, на конструювання публічного простору міських спільнот та, власне, «уможливлення» цих спільнот за допомогою ініціювання діалогу, дискусії чи провокації.

Також евристично цікаві ідеї представлені в теорії кодування/декодування інформації С. Холла³⁹. Вчений

³⁹ Схема, запропонована С. Холлом, включає в себе наступні елементи: технічна інфраструктура → відносини виробництва → професійні навички і знання → структури значення № 1 → кодування → усвідомлений дискурс → декодування → структури значення № 2. Більш детально див.: Hall S. Coding / Decoding. Birmingham University, 1974. 341. Цитування за: Редкозубова Е. Лингвосемиотический подход к проблеме исследования характеристик кодированной коммуникации [106]

позиціонує її на базових принципах структуралізму та семіотики. Згадана концепція є одним із прикладів одного з напрямків у соціології, який звертає увагу на аналіз комунікативної складової суспільства – теорії активної аудиторії (виходячи з яких аудиторія не лише споживає інформацію, яка транслюється різними каналами комунікації, але і сама бере участь у виборі контенту, який їй найбільш цікавий). Таким чином С. Холл використовує дану концепцію саме для аналізу функціонування телебачення. Однак ця теорія може бути застосована не лише до телебачення, але і будь-якого іншого способу розповсюдження інформації, до чого можна і віднести стріт-арт об'єкти.

Деякі науковці, підчас залучення лінгвосеміотичного підходу до вивчення характеристик кодування комунікацій [106, с. 130], звертають у вагу на те, що на перший погляд процес виробництва повідомлення починається у момент, коли виконавці отримують замовлення зробити певну інформаційну подію (повідомлення, малюнок, програму або ін.). Але вони підкреслюють, що на думку С. Холла, подія ще до того, як вона залучається у комунікативну ситуацію вже має дискурсивне оформлення, вже і є розповіддю. У цей процес включаються вже існуючі ідеології, готові визначення, існуючі знання, які виходять з громадської думки, з політичних документів, з інших інформаційних джерел. Тобто те, що стає головним об'єктом інформаційного повідомлення, існує на до-комунікативній стадії в дискурсивно оформленому вигляді.

Надалі С. Холл виходить з того, що будь-яке смислове повідомлення конструюється із знаків, які можуть мати явні (денотативні) і непрямі (конотативні) смисли у залежності від вибору, який здійснює кодувальник. Відповідно кодувальник при цьому – це особа, яка здійснює переробку певного повідомлення з метою його доведення до адресата. У випадку зі стріт-артом кодувальником виступає вуличний художник, який переробляє,

тобто кодує свою ідею, яку він хоче донести до населення міста, у вигляді малюнка на стіні, паркані і т.ін. Це смислове, закодоване певним чином повідомлення передається одержувачам, які беруть участь в його декодуванні. А декодування – це переведення закодованого повідомлення на мову, зрозумілу одержувачу, процес розуміння інформації, що міститься у повідомленні. У нашому випадку декодувальником виступає населення міста, які стикаються зі стріт-артом. При цьому люди займають різні соціальні і культурні простори та по-різному сприймають повідомлення. Загальний висновок С. Холла полягає у тому, що перекодований сенс не обов'язково (або не завжди) збігається з тим змістом, який був закодований, хоча він опосередковується загальною мовною системою [70].

Більш того, стріт-арт своєю появою досить чітко позначив один з найважливіших моментів у сучасному вивченні і розумінні міст: необхідність пильної уваги до співвідношення глобального та локального. Стріт-арт глобальний: він присутній у будь-якому мегаполісі, його канони розвиваються і вивчаються зацікавленими особами за допомогою всесвітньої мережі, його творці знають роботи одне одного і загальні «актуальні тенденції», нарешті, у нього є низка універсальних проблем. Водночас, стріт-арт є локальним: він вписаний в конкретні конфігурації міської історії, соціальних і економічних відносин, архітектурних форм і фактур, принципів реалізації ряду дискурсів в кожному конкретному місті. Ця локальність, підкреслена індивідуальність міського ландшафту стріт-арту та його глядачів в кожному конкретному випадку дозволяє нам багато чого довідатися про місто, особливо тоді, коли, відштовхуючись від стріт-арту та неформальних вуличних зображень, ми починаємо дивитися на всю мережу публічної візуальної комунікації як на простір виробництва дискурсивних стратегій міста [78]. У якості конкретного прикладу, було

здійснено візуальний аналіз елементів стріт-арту м. Дніпра та виділені змістовні інтенції дискурсивних стратегій, присутні в них (див. Рис. 3.14–3.17, Табл. 3.4).

До виокремлених інтенцій відносяться: об'єкти стріт-арту загально-естетичної інтенції (не містять типізованих образів, відсутній ідеологічно-політичний зміст, слабо виражена соціальна проблематизація); елементи міського стріт-арту з інтенцією національної ідентичності (містять типізовані образи, загальнонаціональні символи – прапор, герб, візуалізовані в національно-патріотичних кольорах, можуть містити слогани та заклики до дії або звертатися до архетипів національної ідентичності); елементів міського стріт-арту з інтенцією міської ідентичності (містять типізовані образи, оформлені в кольорах міста, апелюють до символів міста – футбольних рухів, гербів, визначних споруд та ін., ожуть бути комбіновані із національними символами та знаками); елементи стріт-арту з інтенцією інкорпорації глобального маскульту (містять образи героїв популярної масової культури, апелюють до певних соціальних типізацій); елементи стріт-арту з інтенцією інкорпорації національних культурних продуктів (містять тестовий супровід – цитати із відомих та знакових літературних творів, оформлені із залученням національно-державних кольорів, містять елементи традиційних культурних об'єктів (кодів, символів), мпрямовані та конкретного споживача, актуалізують гострі соціальні, державні проблеми).

Таблиця 3.4. Змістовні інтенції дискурсивних стратегій та символічні коди елементів стріт-арту.

	Типізовані образи	Ідеолого–політичний зміст	Соціальна проблематизація	Візуальна презентація	Символіка (офіційна/ неофіційна)
Загально–естетична інтенція	<i>відсутні</i>	<i>переважно відсутній</i>	<i>слабо виражена</i>	<i>широкий необмежений спектр</i>	<i>офіційно відсутня неофіційна представлена універсальними символами, персональними брендами</i>
Інтенція національної ідентичності	<i>інтенсивно насичені образами національно–культурної спадщини, літературні автори, історичні постаті</i>	<i>яскраво виражений, може містити заклики до актуалізації національної ідентичності, національні архетипи</i>	<i>слабо виражена</i>	<i>національні кольори – жовтий, блакитний, червоний, чорний</i>	<i>переважно офіційна символіка – прапор, герб; неофіційна символіка – національні художні орнаменти (вишиванка, петриківський розпис та ін.)</i>
Інтенція міської ідентичності	<i>образи знакових фігур для міста</i>	<i>може містити загально–політичні установки</i>	<i>виражено помірно, спрямована на найбільш гострі проблеми міста</i>	<i>спектр кольорів офіційної символіки міста, національні кольори – жовтий, блакитний, білий</i>	<i>офіційна – комбінація загальнонаціональної символіки (герб, прапор, національні орнаменти) з символікою міста; неофіційна – символіка футбольного клубу, знакові споруди</i>
Інтенція інкорпорації глобального маскульту	<i>герої популярних продуктів маскульту – комікси, серіали та ін.</i>	<i>переважно відсутній</i>	<i>актуалізація гострих соціальних проблем загально–світового та локального рівня – війна, нерівність, конфлікти, бідність та ін.</i>	<i>широкий необмежений спектр (у відповідності до візуальних образів конкретного продукту)</i>	<i>переважно неофіційна символіка (світові бренди, символіка героїв коміксів, символіка кінокомпаній, загальнокультурні символи)</i>
Інтенція інкорпорації національних культурних продуктів	<i>образи національно–культурних продуктів – літературних творів, історичних постатей</i>	<i>національно–патріотичні установки, адресність повідомлення</i>	<i>актуалізація гострих соціальних проблем державного рівня</i>	<i>національні кольори – жовтий, блакитний, червоний, чорний</i>	<i>переважно офіційна символіка – прапор, герб; загальновідомі цитати з літературних творів</i>

Рис. 3.14. Фото елементів стріт-арту загальноестетичної інтенції.
(автор фото Н.Міхно, 2019 рік)

Рис. 3.15. Фото елементів міського стріт-арту з інтенцією національної та міської ідентичності (автор фото Н. Міхно, 2019 рік)

Рис. 3.16. Фото елементів стріт-арту з інтенцією інкорпорації глобального маскульту (автор фото Н.Міхно, 2019 рік)

Рис. 3.17. Фото елементів стріт-арту з інтенцією інкорпорації національних культурних продуктів (автор фото Н. Міхно, 2019 рік).

В чому полягає фундаментальна трансформація сучасного суспільства в емоційному аспекті? Ґрунтовну рефлексію знаходимо в роботах Герхарда Шульце, який говорить про те, що сучасний індивід спрямований на чуттєвість та переживання. Просторове оточення починає розглядається людиною як вдала реалізація проекту «щасливого життя», сутність якого в тому, щоб знаходитися в стані перманентного збудження і переживання [181]. Екзистенційна атмосфера сучасності описана Г. Шульце, співзвучна ідеям С. Жижека, який наголошує на тому, що класичний буржуазний суб'єкт, заклопотаний володінням матеріальними благами сьогодні відтиснутий «постмодерністським» багатогранним суб'єктом, стурбованим багатством власних переживань: «на ринку ми все рідше купуємо продукти (матеріальні предмети), які ми дійсно хочемо мати, і все частіше волимо оволодіти життєвими переживаннями – переживанням сексу, їжі, комунікації, культурного споживання, причетності до певного способу життя» [42, с.160]. По суті ми маємо справу з «організованим і розважливим прагненням до насолоди» [183, с.112]. Тиражування «ринків переживання», – так Г. Шульце визначає комерціалізацію людських почуттів, – «емоції в цілому і щастя зокрема стають частиною загальної програми тотального споживання» [181, с. 118]. Пропонуємо розглянути тенденцію до підвищення рівня «емоційності» міського простору також через аналіз розгортання «негативного» полюсу емоцій – травмування, співпереживання, тобто визначити яким чином емоційний простір міста насичений елементами культурної травми.

У сучасних наукових дослідженнях відзначається, що насиченість ХХ століття істотними і важкими соціальними змінами призвели до широкого поширення вживання понять травма, переживання, травматичний досвід, які використовуються в ході осмисленні масштабних історичних подій і їх наслідків для людини. Тут необхідно розуміти, що

культурна травма має місце, коли члени спільноти відчують, що їх змусили пережити якусь жахливу подію, яка залишає незабутні сліди в їх груповій свідомості, назавжди залишається в їх пам'яті і корінним чином змінює їх майбутню ідентичність.

По–перше, звернемося до робіт Дж. Александера [3]. Так вчений зазначає, щоб травма виникла на рівні спільноти, соціальна криза повинна стати культурною кризою. І тут важливо підкреслити, що існування будь–якої події – це одна справа, а репрезентація цих подій – зовсім інша. Так Дж. Александер підкреслює, що травма не є результатом того, що якась група людей відчуває біль – вона є результатом гострого дискомфорту, що проникає у відчуття спільнотою власної ідентичності. Колективні актори здійснюють маркування соціального болю як основної загрози їх розумінню того, хто вони, звідки вони і куди хочуть йти.

Подолання розриву між подією і її репрезентацією залежить від того, що К. Томпсон в контексті проблематики моральної паніки називав «спіраллю означення». Репрезентація травми залежить від конструювання переконливої системи культурної класифікації. У певному сенсі це просто розповідання нової історії. Однак таке розповідання історії в той же час є складним і багатозначним символічним процесом, який носить контингентний, спірний та іноді досить різноплановий характер. Щоб переконати ширшу аудиторію в тому, що і вона теж була травмована будь–яким досвідом або подією, групі носіїв інформації необхідно виконати успішну роботу зі змістом. Особливу увагу варто звернути на тези Дж. Александера стосовно того, що в ході успішного процесу колективної репрезентації повинні бути запропоновані переконливі відповіді на наступні питання: 1) природа болю; 2) природа жертви; 3) зв'язок жертви травми з більш широкою аудиторією; 4) розподіл відповідальності.

Надалі Р. Айерман [1] уточнює думку Дж. Александера, проводячи різницю між дискурсом і наративом. Дискурс являє собою безособовий опис травматичної події (наприклад, параграф в підручнику історії), в той час як наратив – це емоційно насичений опис, який властивий власникові травми, і саме схожість афективної реакції дозволяє представникам спільноти отримати додаткове підтвердження своєї колективної ідентичності.

В підході до аналізу культурної травми П. Штомпка підкреслює, що травма одночасно об'єктивна і суб'єктивна: вона виступає і як подія, і як результат інтерпретації цієї події. Взаємозв'язок двох вищезазначених смислів польський соціолог розглядає в динаміці, використовуючи поняття «травматична послідовність». У його розумінні даний процес включає в себе появу, поширення та поглиблення травми, а також формування і використання стратегій, націлених на її обмеження або подолання. П. Штомпка спираючись на теоретичні концепції Р. Мертона і Е. Гідденса, розробляє дві стратегії співіснування з травмою – активна адаптація і пасивне пристосування. Активна адаптація є конструктивним способом «переживання» травматичного впливу, що дозволяє його долати. До таких типів адаптації відносяться інновація і бунт, описані Р. Мертоном, і «жорстка боротьба проти виявлених джерел небезпеки», як визначає її Е. Гідденс. До непродуктивних стратегій життя з травмою П. Штомпка зараховує виділені Р. Мертоном ритуалізм і ретріатизм, доповнюючи їх типами протидій нестабільності за Е. Гідденсом, – прагматичним ставленням з свідомим придушенням занепокоєння; оптимізмом, тобто вірою в те, що все якось владається; цинічним песимізмом [61, с. 119]. Також П. Штомпка виділяє наступні фази травматизації:

— наявність культурного середовища, що сприяє виникненню травми;

- травматичний інцидент;
- пошук відповідних репрезентацій і створення травматичного дискурсу;
- поширення травматичних симптомів на ту спільноту, якій вони адресовані;
- посттравматична адаптація (інституалізація дискурсу);
- детравматизація – поступове згасання симптомів травми або поява нової травми, яка переключає увагу спільноти [151, с. 8].

Як травми можуть виступати такі події, як війни, революції, державні перевороти, економічні кризи та їх наслідки. В основі більшості подій лежить поняття конфлікту (будь то політичний, економічний, соціальний, військовий та ін.).

В якості конкретного кейсу існування культурної травми в сучасному українському суспільстві, пропонуємо розглянути війну як одного із модусів культурної травми.

Загальноприйняті уявлення про війну мають фреймову будову, яка не тільки концептуально структурує те, що люди думають про світ, але й впливає на їхні дії. Йдеться про зв'язок семантики концепту, його змістового наповнення, з прагматикою, яка відсилає до впливу слова, конкретної назви на соціальну дійсність. Такий вплив реалізується в дискурсивних практиках. Попередній аналіз концепту «війна» виявляє деякі суттєві риси його когнітивної структури [155, с. 22]. Пропонуємо в стислих межах окреслити процес концептуалізації поняття «війна» в науковому дискурсі різних напрямків.

У термінах семіотики війна визнається одним із символів ХХ ст. Образ війни складається з «власного образу» й «образу ворога» та «може бути позитивним і негативним». Позитивна оцінка пов'язана з усвідомленням цінності життя, із піднесенням духу, утвердженням моральних цінностей справедливої війни на тлі негативних образів та символів – знущання над полоненими, масові вбивства тощо, поширених в інформаційному середовищі,

у засобах мас-медіа, де їм надається переважно негативна цінність. Суб'єктивна складова образу війни, представлена безпосередніми переживаннями, проявляється у формі рефлексивної оцінки.

У рамках когнітивної поетики концепт війна входить у систему бінарних опозицій, що структурують модель світу. Концепт війна описаний як просторово-часова єдність (хронотоп війни). У семантичних студіях концепт війна представлений складною моделлю семантико-асоціативної структури. До неї входить значна кількість «варіативних компонентів», які відображають різні негативні сторони війни. У плані мікродіахронії концепт війна зазнає значних змін: якщо раніше війна асоціювалась з поняттями смерті, страждань, героїзму, то пізніше концепт витлумачується як дегероїзований, не кривавий; це негативна, але необхідна подія. У руслі лінгвоконцептології концепт війна віднесено до числа гіперконцептів, він уміщує концепти бій, армія, зброя, перемога тощо [21].

На межі філософії та лінгвістики знаходиться робота доктора філологічних наук Г. Яворської «Концепт «війна»: семантика і прагматика». Вона виділяє «війна – гра», «війна – катастрофа», «війна – стихія», «війна – подорож» як основні схеми дослідження концепту «війна». Такі схеми мають глибоке коріння, що відображене як у масовій мовній свідомості у вигляді фразеологізмів і сталих виразів («війна – стихія»: війна забрала, узяла могила), так і в індивідуальній мовній картині світу, яку відбито у авторських художніх творах («війна – подорож»: «який, прийшовши вночі з війни додому» [155, с. 20-21]. Ще одними вченими, які зверталися до метафори концептуального поля «війна» з критичної точки зору, були В. Міщенко і В. Дубик. Вони зазначають, що лексику зі сфери «війна» часто вживають у політичному дискурсі, що робить її інструментом політичного впливу [88]. Війна як соціальне явище має дві діалектично пов'язані сторони: соціально-політичну і військово-технічну. І

якщо перша визначає, хто і в ім'я чого веде військові дії, то друга відображає ті матеріальні та людські ресурси, які використовуються у війні. В існуючих концепціях війни можна виокремити чотири домінуючі методологічні підходи: культурологічний, соціобіологічний, економоцентричний та організаційний.

Актуалізація питання пов'язаного з аналітикою дискурсу війни в просторі сучасного українського суспільства безумовно виникла в результаті початку військових дій на Сході України у 2014 році. Як відмічає С. Хобта, військовий конфлікт на Сході України перетворив війну на актуальний предмет дослідження вітчизняної соціології. Незважаючи на те, що війна локалізована на окремій ділянці східного україно–російського прикордоння, вона впливає на життя всього українського суспільства. В соціологічних концепціях сучасних війн акцентується зміна суб'єктів військових конфліктів та стратегій становлення контролю. В Україні військовий конфлікт на Донбасі прийнято називати «гібридною війною». З цього питання констатується консенсус вчених, політиків і практиків [141].

Як відмічає М. Требін, «гібридній» війні, що стала нашою реальністю, притаманним є те, що, по–перше, вона поєднує конвенційні і неконвенційні бойові дії і відповідних їхніх учасників (поряд зі збройними силами учасниками війни стають терористи, найманці, партизани, ополченці, бандформування, спецпідрозділи інших держав тощо); по–друге, початок «гібридної» війни пов'язаний з використанням неконвенційних методів ведення бойових дій незаконними збройними формуваннями; по–третє, протягом всієї «гібридної» війни дуже важливе значення приділяється боротьбі за розум і душі людей, тобто інформаційній боротьбі, де основними суб'єктами виступають не військові, а цивільні: ЗМІ, перш за все телебачення та Інтернет [130, с. 32].

Інша справа, що сучасні війни експерти розглядають як різновид ширшого поняття – «збройний конфлікт», яке передбачає дві обов'язкові складові частини – наявність організованих озброєних контингентів та залученість до бойових дій певної інтенсивності. З цього визначення випливає, що війну трактують як насамперед фізичний, матеріальний феномен – це зброя (танки, літаки, ракети, кораблі тощо), її застосування, нанесення ударів, захисні дії, руйнування об'єктів. Людські втрати, загибель військових та цивільних у ході конфлікту, також належать до фізичної сфери. Саме у фізичному вимірі втрата людського життя є остаточною і незворотною. Водночас фізичні дії на полях боїв постійно супроводжуються процесами їхнього дискурсивного осмислення, словесного опису та аналізу. Зв'язок війни та слів, текстів, оповідей є давнім і не випадковим: недарма давньогрецька назва війни об'єднувала у своєму значенні і збройні, і словесні баталії. Є всі підстави припустити, що дискурс про війну і війна у фізичному вимірі з'являються одночасно. Збройне зіткнення будь-якого рівня починає існувати як війна – тобто історична, соціальна, гуманітарна та інша подія – тільки в межах її дискурсивного (насамперед вербального) осмислення. Фізичний модус існування війни завжди йде у супроводі її дискурсивного модусу. Війни набувають сенсу і статусу війни лише разом з дискурсивними формами [154, с. 42].

І тому вплив як і тривалого процесу війни, так і її наслідків дуже легко та інтенсивно пронизують повсякденне життя кожного українця. Війна в Україні виступаючи і соціальним феноменом і в ту же чергу культурною травмою проходить зазначені вище фази травматизації за П. Штомпкою. Відповідно маючи «реципієнтів» травматизації продукує відповідні дискурси в межах конкретних просторів життєдіяльності. Внаслідок цього зазначимо, що можливим та цікавим видається розгляд візуальної презентації дискурсу війни саме в міському просторі. В якості конкретного прикладу було обрано кейс м. Дніпра [85]. В

результаті проведеного візуального аналізу було зафіксовано основні дискурсивні стратегії щодо війни – героїзація військових (стратегія 1), презентація матеріальних артефактів бойових дій (стратегія 2), актуалізація національної ідентичності (стратегія 3), меморіальні практики (стратегія 4), експлікація концепту війни в політичному полі (стратегія 5), війна як елемент повсякденності (стратегія 6), війна як трагедія (стратегія 7) (див. Рис.3.18 – 3.22).

Рис. 3.18. Стратегія 2. Презентація матеріальних артефактів бойових дій. (джерело фото: <https://gorod.dp.ua/>)

Рис. 3.19. Стратегія 4. Меморіальні практики. Стратегія 3. Актуалізація національної ідентичності. (джерело фото: <https://gorod.dp.ua/>)

Рис.3.20. Стратегія 1. Героїзація військових (джерело фото: <https://gorod.dp.ua/>)

Рис. 3.21. Стратегія 5. Експлікація концепту війни в політичному полі (джерело фото: <https://gorod.dp.ua/>)

Рис. 3.22. Стратегія 7. Війна як трагедія. Стратегія 6. Війна як елемент повсякденності. (джерело фото: <https://gorod.dp.ua/>)

А отже, результати проведених досліджень фіксують перформативні характеристики міського простору – від тенденції до розгортання карнавалізації у місті, підвищення ролі естетизації міської тканини та зростання фактору емоціонального забарвлення простору міста. Одночасно співіснують дискурси позитивного емоційного піднесення – від міських та загальнонаціональних святкових заходів, естетичного оформлення вулиць міста до поширення реакційного маркування міського простору та переживання культурної травми, пов’язаної із інтенсивним характером виробництва дискурсивних стратегій війни у просторі сучасних українських міст.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ

В дискурсі влади, в умовах сучасного суспільства, завдяки мережевим технологіям постійно актуалізуються нові семіотичні конструкти, відкриваються можливості для формування інтеграційних уявлень про фактори, що визначають легітимність влади. Семіотичні конструкти набувають іншого статусу, що обумовлено тотальною знаковістю всіх соціальних інститутів і задає нову спрямованість досліджень, пов'язаних з семіотичними вимірами дискурсу влади. Однією з головних умов здійснення влади за допомогою дискурсу є контроль самого дискурсу та його виробництва. Владні групи та їхні представники контролюють або мають доступ до широкого спектра дискурсивних ролей, жанрів, стилів. Спираючись на думку В. Согомоняна, який слідом за представниками французької школи аналізу дискурсу позначає той ракурс, в якому аналіз дискурсу дозволить виявити суб'єкт дискурсу, для того щоб мати можливість констатувати інституційну незамінність цього суб'єкта для даного типу дискурсу (дискурсивної формації) було здійснено конкретний кейс дослідження з фокусом уваги на аналізі політичного дискурсу як однієї з форм дискурсу влади.

Відповідно, дискурс влади в інституційному аспекті розглянуто як комплекс здійснюваних носіями влади публічних комунікативних актів імперативного характеру за допомогою спеціальної системи знаків «мови» влади і знаків «звичайної» мови. Зокрема аналіз політичного дискурсу в міському просторі передбачає звернення до таких категорій аналізу як культурні механізми номінації, класифікації, легітимації та натуралізації. Для аналізу (ре)презентації дискурсу влади звернено увагу на масив політичних текстів суб'єктів владного дискурсу в місті (як приклад обрано м. Дніпро). В якості пріоритетних методик аналізу було обрано контент-аналіз текстів політичного дискурсу влади на предмет визначення домінуючих лексем в дискурсивних

стратегія основних суб'єктів продукування владного дискурсу та дискурс-аналіз окремих текстів політичного дискурсу влади на предмет виявлення структурних складових владного дискурсу в місті через фіксацію змістовних рис дискурсивних формацій міста в політичних практиках артикуляції.

Запропоновано наступну матрицю аналізу владного дискурсу в міському просторі, що передбачає звернення уваги на стратегії владного дискурсу, граматологію владного дискурсу, інтеціональність владного дискурсу, ідіоми владного дискурсу та характер їх проекції в дискурсивних стратегіях основних суб'єктів виробництва дискурсу влади в міському просторі. Змістовні риси дискурсивних формацій міста в політичних практиках артикуляцій відповідно до зазначених вище структурних складових владного дискурсу, представляють собою конвергенцію і збільшення багатоманітності позицій, дивергенцію і розходження думок, наявність іконічних та ідеографічних знаків, предметну інтенцію комунікантів в середині дискурсу, модифікацію та ретрансляцію.

Окреслення окремих теоретичних конструкцій щодо особливостей (ре)конфігурації публічних просторів у місті в умовах сучасного суспільства, дало змогу простежити специфіку суб'єктивації семантичного простору міста в повсякденності. Аналітична робота з категоріями повсякденності (публічні, приватні простори) відкриває можливість шляхом фіксації специфіки порядку дискурсу у місті зафіксувати точки перетину семантичного і синтагматичного просторів міста та їх суб'єктивацію інструментом сигніфікації дискурсу повсякденності.

Для усвідомлення характеру змін, які відбуваються з публічними просторами в останні десятиліття, звернуто увагу на історично ближчі трансформації, а саме перехід у модусі радянські/пострадянські міста. Сам термін «публічний простір» у радянському міському плануванні не зустрічався, для позначення

ділянок без забудови використовувалися поняття «вільний» або «відкритий простір». Центр міста виконував важливу політичну і ідеологічну функцію як наочна ілюстрація комуністичних ідей і цінностей. Всі радянські міські простори були «публічними» за визначенням; держава здійснювала ретельний контроль і визначала можливості доступу й конвенційні типи громадської активності в публічному просторі. У подальшому у пострадянських містах відбувся перехід від домінування радянського типу псевдопублічних просторів ідеологічного контролю до виникнення нових просторів індивідуалізованого споживання.

Ряд змін соціокультурного та соціоісторичного контексту, технологізація та інші процеси призводять до виникнення гібридних просторів, які стають перехідними між класичними публічними просторами, і просторами нового типу. Гібридні публічно–приватні простори постає як унікальне явище, виникнення якого стало можливо тільки на сучасному етапі розвитку міст. Запропоновано звернути увагу на концепцію «третього місця» Р. Ольденбурга, яка являє собою досить детальну класифікацію міських територій, які є перехідними від класичних публічних просторів до реальної публічності, а також тези А. Петренко–Лисак щодо існування у сучасному міському просторі «четвертих місць» (транзит(ив)ні, загальні, публічні, суспільні простори, засновані на практиках переходу, руху, тимчасового п(е)ребування, очікування, що надають людям відповідні даним функціям сервіс, простір і об'єкти).

Базуючись на вихідних тезах дослідження Н.Мезенцевої, присвячених вивченню «старих» та «нових» публічних просторів проаналізовано вісім напрямів трансформації публічних просторів: комерціалізація публічних просторів, обмеження доступу, сакралізація публічних просторів, перехід основної ролі публічних просторів від комунікативних функцій до візуальних, ітимізація, одомашнення публічних просторів, відмова від

орієнтації на власний транспортний засіб, віртуалізація публічних просторів, зростання ролі молів як публічних просторів.

Оскільки дискурсивні практики міських спільнот представляють собою вербальне конструювання норм поведінки і «подій» міського життя. Відповідно місто як соціум передбачає наявність об'єднавчих характеристик спільнот, перш за все ідентифікаційних. Міська ідентичність, пов'язана з причетністю людини до місця його проживання, являє собою одну з найбільш значущих соціальних ідентичностей. Міську ідентичність вчені визначають як сукупність міських смислів, що забезпечують ідентифікацію жителів через ототожнення з містом за допомогою значущих для людини символічних засобів (образів, концептів, кодів та ін.). В такому випадку міська ідентичність формується за допомогою встановлення символічного зв'язку між особистістю і містом, вона динамічна і змінюється під впливом процесу конструювання міських смислів. Одним з важливих феноменів сучасної соціальної реальності є міські спільноти, які мають самоорганізацію та які заохочують в своїх учасників цивільний активізм. Диференціація міських спільнот спирається на закріплення ролі акторів в різних типах міської діяльності. Оскільки поступово змінюються самі характеристики локальності, то вона може мати як ландшафтну прив'язку до певної місцевості, так і розглядатися у позалокальній площині в розумінні процесу соціальної взаємодії, з подальшим перенесенням локальності в характер комунікацій.

Відповідно локальні мережеві спільноти можна розглядати не просто як спільноти міських жителів в інтернеті, але і як «низові громадянські медіа», аудиторія яких не обмежена лише локальними «мережевими публіками». Комунікація локальних мережевих спільнот у соціальних мережах відбувається не просто у формі публічних мережевих розмов», а балансує між двома режимами, які можна умовно назвати «сусідським» і

«громадянським» і яким відповідають різні типи мережевих публік.

З метою емпіричної презентації теоретичної схеми зв'язку семантичного та синтагматичного просторів міста через механізм маніфестації було проведено авторське соціологічне дослідження методом дискурс-аналізу. Об'єктом дослідження стали локальні мережеві спільноти м. Дніпра, представлені в просторі соціальної мережі Facebook. Здійснений аналіз зафіксував одночасне функціонування в соціальній мережі Facebook локальних спільнот 4 рівнів територіального охоплення: загальноміська спільнота, локальна міська спільнота макрорівня, локальна міська спільнота мезорівня, локальна міська спільнота мікрорівня.

Розглядаючи місто як культурний текст та використовуючи методологічні інструменти дискурс-аналітичної стратегії ми вже зазначали, що текст міста конструюється через перманентну взаємодію дискурсивних формацій, в результаті устаткування порядку дискурсу міста комбінація семантичного та синтагматичного простору здійснена через сигніфікацію та маніфестацію та може бути зафіксована, зокрема, у текстуальності міського перформансу. Дискурс міста пропонує карнавальні відтінки у рекламі, банерах, театралізованих святах тощо, а отже дух карнавалу, його світосприйняття, що втілюється у його різноманітних формах, може бути відображенням сучасної реальності, часу змін. Розглядаючи карнавалізацію міського простору як контекст в умовах якого можливим є посилення почуттів колективної спільності, спостерігається ситуація коли під час великих міських свят під час типових ритуальних святкових дій активно використовуються як офіційні національні символи, так і історично-культурні, які поступово переходять від ситуативно-святкового статусу до трендового явища в просторі повсякденності міського життя. Фіксується і зворотній механізм інституціоналізації – із використанням інструментів карнавалу як способу організації міського простору спрощується процес

«органічності» сприйняття нових культурних кодів. Також з метою фіксації ще одного модусу текстуальності міста було здійснено візуальний аналіз елементів стріт-арту та виділені змістовні інтенції дискурсивних стратегій, присутні в них: загально-естетична інтенція, інтенція національної ідентичності, інтенція міської ідентичності, інтенція інкорпорації глобального маскульту, інтенція інкорпорації національних культурних продуктів. Культурний простір сучасного суспільства перетворився з логоцентричного на емоціоцентричний. Емоційна складова не просто зайняла домінуюче положення, а й визначила стандарти, норми соціальної взаємодії, алгоритми соціальних практик. Емоційний капіталізм з його ідеологією консьюмеризму і гедонізації постав в якості культурного ядра сучасності. Відповідно, ми фіксуємо, метаморфози, що стосуються просторового буття індивіда. Життя в сучасному місті сповнене багатством власних хвилювань, а естетизація міського простору пов'язана з тиражування «ринків переживання», які націлені на комерціалізацію людських почуттів. Емоційна повнота міського дизайну стала частиною загальної програми тотального споживання. Театралізація, іконізація та гламуризація можуть бути розглянуті як основні стратегії «емоціоналізації» міського простору, що націлені на відтворення ефектів «економіки вражень». В якості одного із модусів «переживання» міського простору було визначено інтеріоризацію культурної травми в місті та зафіксовано розгортання ряду стратегій дискурсу війни як тивої культурної травми в сучасному українському місті – героїзація військових, презентація матеріальних артефактів бойових дій, актуалізація національної ідентичності, меморіальні практики, експлікація концепту війни в політичному полі, війна як елемент повсякденності, війна як трагедія.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 3

1. Айерман Р. Культурная травма и коллективная память. *Новое литературное обозрение*. 2016. № 5. С. 42–54.
2. Акінчиць Н. Політичний дискурс як об'єкт наукового аналізу. *Проблемы современного языкознания*, 2007. С. 72–76.
3. Александер Д. Культурная травма и коллективная идентичность. *Социологический журнал*. 2012. № 3. С. 6–40.
4. Амин Э. Внятность повседневного города. *Логос*. 2002. № 3–4. С. 1–25.
5. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму /пер. з англ. В.Морозова. К.: Критика, 2001. 272 с.
6. Андрюхина Т. Межкультурные параметры метафорического моделирования в политическом дискурсе. *Вестник МГИМО–Университета*. 2016. №1(46). С. 63–69.
7. Антонова А. Классификация публичных пространств в современной городской культуре. *Урбанистика*. 2017. № 3. С. 74–80.
8. Арендт Х. VITA ACTIVA, Или о деятельной жизни. 2000. URL: http://onrevolution.narod.ru/arendt/vita_activa2.htm.
9. Афанасьева Л., Кузнєцова А. Тактичний урбанізм як концепт активного конструювання соціально–просторових практик сучасного міста. *Грані*. 2017. Т. 20. № 8. С. 43–49.
10. Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского /Собр. соч.: В 7 т. М.: Русские словари: Языки славянской культуры, 2002. Т. 6. С. 7–300.
11. Бедаш Ю. Город как эмоциональное пространство. *Вестн. Самарского гос. ун–та*. 2014. № 9 (120). С. 40–45.
12. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания. М.: «Медиум», 1995. 323 с.
13. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. М.: Добросвет, 2000. 387 с.
14. Бойко О. Дискурс як інструмент соціальної влади. *Вісник Черкаського університету*. 2017. №1. С. 83–88.
15. Болтански Л., Тевено Л. Социология критической способности. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2000. Т. III. № 3. С. 66–83.
16. Болтанські Л., Тевено Л. Критика і обґрунтування справедливості: Нариси соціології градусів / Пер. з фр. О.В. Ковеневої, під ред. Н. Е. Копосова. М.: Новое литературное обозрение, 2013. 576 с.

17. Брюер, Д. Полис на стене: хип-хоп культура и граффити писатели, оценки, стратегии борьбы с незаконным граффити, Чарлстон, Южная Каролина, 1991. 120 с.
18. Бурдые П. Социальное пространство и символическая власть / Начала. пер. с фр. Н. Шматко. М. : Socio-Logos, 1994. С. 181–208.
19. Бурдые П. Социология социального пространства / Пер. с фр., общ. ред. Н.А. Шматко. СПб.: Алетейя; М.: Ин-т эксперим. социологии: Алетейя, 2005. 288 с.
20. Васьків О. Текстове послання візуальної комунікації у міському середовищі. *Вісн. Харк. держ. акад. дизайну і мистец.* 2006. № 3. С. 33–39.
21. Васянович Є. Структурно-семантичне наповнення концепту «війна» у лінгвістичних дослідженнях. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах.* 2018. № 38. С. 5–10.
22. Ваховська Н. Ідеологія у творі / ідеологія твору: точки перетину і трансформації. URL: <http://www.prostory.net.ua/ua/articles/135-2008-10-28-15-47-23>.
23. Вахштайн В. FAQ: Логика ландшафта. *ПостНаука.* 2012. URL: <http://postnauka.ru/faq/1842>.
24. Вахштайн В. Книга о «реальности» социальной реальности. *Социологический журнал.* 2004. № 3–4. С. 178–187.
25. Вахштайн В. Пересборка города: между языком и пространством. *Социология власти.* 2014. № 2. С. 9–38.
26. Вахштайн В. Семь фактов о поэтике социального в современном мире URL: <https://postnauka.ru/faq/1842>.
27. Вахштайн В. Событийное строение повседневного мира. Исследование обыденного жеста. *Социологический журнал.* 2007. № 3. С. 5–39.
28. Вершинина И. Социология города Ричарда Сеннета: трансформация публичной сферы. *Вестн. моск. ун-та. Сер. 18. Социология и политология.* 2012. № 4. С. 154–161.
29. Вершинина И. Анри Лефевр: от «права на город» к «урбанистической революции». *Вестн. Моск. ун-та. Сер. 18. Социология и политология.* 2018. Т. 24. № 2. С. 48–60.
30. Гаврилаш І. Мурали та графіті в сучасній Україні: особливості та відмінності. *Культура України.* 2018. Випуск 62. С. 235–244.
31. Гладарев Б. Градозащитные движения Петербурга накануне «зимней революции» 2011–2012г.: анализ из перспективы французской

прагматической социологии. *Мониторинг общественного мнения*. 2012. № 4(110). С. 29–43.

32. Глазычев В. Поэтика городской среды. Эстетическая выразительность города. Отв. ред. О.А. Швидковский. М.: Наука, 1986. С.130–157.

33. Голодникова Ю. Город: сценарии виртуального карнавала. *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2010. Вип. XXIII, Ч. I. С.303–309.

34. Гофман И. Анализ фреймов: эссе об организации повседневного опыта / пер. с англ., под ред. Г. Батыгина и Л. Козловой; вступ. ст. Г. Батыгина. Москва: Институт социологии РАН, 2003. 752 с.

35. Гофман И. Ритуал взаимодействия: Очерки взаимодействия лицом к лицу. Москва: Смысл, 2009. 319 с.

36. Дегтярьова І. Лексико–семантичні ознаки карнавальності в постмодерністському тексті. *Культура слова*. 2013. №78. С. 68–73.

37. Демьянков В. Политический дискурс как предмет политологической филологии. *Политическая наука. Политический дискурс: История и современные исследования*: сб. науч. тр. / отв. ред. и сост. В. И. Герасимов, М. В. Ильин. М.: РАН ИНИОН, 2002. С. 32–43.

38. Джекобс Д. Смерть и жизнь больших американских городов / пер. с англ. Л. Мотылев. М.: Новое издательство, 2011. 460 с.

39. Дискурс іноземномовної комунікації : кол. моногр. / наук. ред. проф. К. Кусько. Львів : Вид–во Львів. нац. ун–ту імені Івана Франка, 2001. 495 с.

40. Долгов А. Стрит–арт как элемент уличного пространства и городской жизни. *Реферативный журнал. Серия 11: Социология*. 2019. №1. С.31–41.

41. Жангожа Р. Мультикультуралізм: pro et contra. ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ, 2016. 208 с.

42. Жижек С. 13 опытов о Ленине. Москва: Изд–во Ад Маргинем, 2003. 243 с.

43. Загибалова М. Феномен карнавализации современной культуры : дис. ...канд. философ. наук. Тула, 2008. 154 с.

44. Заєць Д. Уявляючи публічне: соціокультурна інтерпретація публічності міста. 2012. URL: http://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/3290/1/12_zayets_do_imagining_the_public.pdf.

-
-
45. Запорожец О., Лапина-Кратасюк Е. Антропология цифрового города: к вопросу о выборе метода. *Этнографическое обозрение*. 2015. №4. С. 41–54.
46. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь. *Логос*. 2002. №3–4 (34). С. 23–34.
47. Кадлубович Т. Співвідношення понять політичного дискурсу та політичної комунікації. *Вісник Національної академії державного управління*, 2010. С. 192–199.
48. Кайс З. Как вырождается граффити (Трансформации культуры аэрозольного баллона). *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2017. Т. 2, № 17. С. 123–130.
49. Карасик В. О типах дискурса. *Языковая личность: институциональный и персональный дискурс*: сб. науч. тр. Волгоград: Перемена, 2000. С. 5–20.
50. Карнаухова М. Демаркація публічного і приватного в дискурсивному просторі врядування. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. 2019. №10. С. 20–27.
51. Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика, общество, культура / пер. с англ. под ред. О. И. Шкаратан. Москва: ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.
52. Квадратура смысла. Французская школа анализа дискурса: пер. с фр. и португ. / общ. ред., вступит. ст. и коммент. П. Серио ; предисл. Ю. С. Степанова. М. : Прогресс, 1999. 416 с.
53. Кириллина Н. Право на город: репрезентация и воспроизведение данных в городской информационной среде. *Коммуникология*. 2018. Том 6. № 2. С. 116–123.
54. Козлова І. Право на місто у сучасних українських реаліях: актори та шляхи реалізації (приклад Львова). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. 2016. Вип. 37. С. 72–78.
55. Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи. Інформаційно-аналітичні матеріали до фахової дискусії 16 грудня 2016 р. URL: <http://razumkov.org.ua/upload/Identi-2016.pdf>.
56. Коржов Г. Територіальні ідентичності: концептуальні інтерпретації в сучасній зарубіжній соціологічній думці. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2010. №1. С.107–124.

-
-
57. Кривенко С. Семантика політичного дискурсу. *Вісник НТУУ "КПІ". Політологія. Соціологія. Право*. 2012. № 1 (13). С. 28–32.
58. Кривенко С. Семантична парадоксальність політичного дискурсу (теоретико–методологічний аналіз): дис. ...канд. політ. наук. Львів, 2016. 216 с.
59. Кузовенкова Ю. Особенности освоения городского пространства сообществами граффити и стрит-арта. *Вестн. Санкт-Петербург. гос. ун-та культуры и искусств*, 2017. №4 (33). С. 66–69.
60. Куцак С. Карнавал як явище святкової культури в сучасному світі. *Питання культурології, історії та теорії культури*. 2019. Вип. 35. С. 54 – 60.
61. Кучева А. Концепция культурной травмы и возможность ее применения к интерпретации исторических событий. *Грамота*. 2016. № 8 (70). С. 118–120.
62. Лебедева Е. «Третье место» как основа формирования локальных городских сообществ. URL: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/122532>.
63. Лебедева Е. Публичное пространство постсоветского города: возможности для развития социальности и «кризи публичности». *The journal of sociology and social anthropology*. 2017. Volume XX. № 1 (89). С. 74 – 92.
64. Лебедева Е. Трансформация публичного пространства постсоветских городов. *Социология*. 2016. № 4. С. 107–115.
65. Лефевр А. Социальное пространство. *Неприкосновенный запас*. № 2 (70), 2010. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2010/2/soczialnoe-prostranstvo.html>.
66. Лукьянова Н. Семиотические механизмы конструирования дискурса власти. *Власть*, 2013. №11. С. 117–119.
67. Лэндри Ч. Креативный город. М.: Издательский дом «Классика–XXI», 2011. 399 с.
68. Map Me Happy: перші висновки мапування улюблених публічних просторів Києва. URL: <https://mistosite.org.ua/articles/map-me-happy-pershi-vysnovky-mapuvannia-uliublenykh-publichnykh-prostoriv-kyieva>.
69. Макаров М. Основы теории дискурса. М.:ИТДГК «Гнозис», 2003. 280 с.
70. МакКуэйл Д., Виндал С. Модели коммуникации в исследовании массовой коммуникации, Longman, 1993. URL: <http://psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/hall.htm>.

-
-
71. Медвідь О. Прагматичні інтерпретації текстів політичного дискурсу. *Вісн. СумДУ*. 2008. №1. С. 66–71.
 72. Мезенцев К. Сучасні трансформації публічних просторів киева: передумови, прояв та специфіка. *Часопис соціально–економічної географії*. Випуск 22(1). С. 39–46.
 73. Мезенцева Н. Публічні простори Києва: модель та сучасні трансформації. *Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін*: монографія / за ред. К. Мезенцева, Я. Олійника, Н. Мезенцевої. Київ: Видавництво «Фенікс», 2017. С. 185 – 210.
 74. Мезенцева Н., Пальчук М. Публічні простори міст: осмислення через призму зарубіжного дискурсу. *Економічна та соціальна географія*. 2016. Вип. 76. С. 19–26.
 75. Міхно Н. Регіон як об'єкт конструювання: історико–соціологічна рефлексія. Д.: ДНУ імені Олеса Гончара. 2015. 208 с.
 76. Міхно Н. Особливості розвитку підприємництва в Дніпропетровському регіоні. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. Випуск 37, 2016. С. 167 – 177.
 77. Міхно Н. Актуалізація національної ідентичності в умовах карнавалізації міського життя. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*. 2019. 3(15). Р. 29–33.
 78. Міхно Н. Елементи стріт–арту у семантико–синтагматичному просторі міста. *Грані*, 2019. №12 (22). С. 15–22.
 79. Міхно Н. Особливості (ре)конфігурації публічних просторів у місті: до питання актуалізації проблеми у науковому дискурсі. *Грані*. 2019. Т.22, №7. С. 28–35.
 80. Міхно Н. Особливості трансформації локальних співтовариств в місті під впливом процесів дигіталізації. *Science Review*. 2019. №10 (27). Р. 17–21.
 81. Міхно Н. Право на місто: практики організації сучасного міського простору. *Соціологія права*. 2019. Вип.4 (29). С. 42–46.
 82. Міхно Н. Місто як емоційний простір: теоретико–соціологічний аналіз. *Грані*. 2020. №3. С. 6–15.
 83. Міхно Н. Міська vs регіональна ідентичність: до питання характеру формування/актуалізації//протиставлення в умовах сучасного українського

суспільства. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*. 2020. №2 (23). С. 57-61.

84. Міхно Н. Громадськість міста як колективний суб'єкт соціальної динаміки. *International academy journal «Web of Scholar»*. 2020. №2 (44). С. 13-16.

85. Міхно Н. Проекції культурної травми в просторі повсякденності: до питання візуальної презентації дискурсу війни в міському просторі. *Габітус*, 2020. Вип. 11. С. 61 – 66.

86. Міхно Н. Свято в міському просторі як форма колективної дії та інструмент конструювання ідентичності. *Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції «Розвиток основних напрямів соціогуманітарних наук: проблеми та перспективи»*. ДДТУ, Кам'янське, 2019. – С.45-47.

87. Мішалова К. Географічний простір в роботах Анрі Лефевра. *Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук*. 2016. С. 15–16.

88. Міщенко В. Метафора концепту «війна» в сучасному франкомовному політичному дискурсі. *Вісник Львівського університету. Серія: Іноземні мови*. 2013. Вип. 21. С.190–196.

89. Монументальное уличное искусство. Мурал. [URL: http://ex coda.ru/mural](http://ex coda.ru/mural).

90. Морозова Е., Мирошниченко И. «Инвесторы политического капитала»: социальные сети в политическом пространстве региона. *Полис*. 2009. № 2. С. 60 – 76.

91. Мусиездов А. Переосмысление городских сообществ: от локальности к субкультурам и сетям по интересам. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. Випуск 20. С. 92–98.

92. Мусиездов А. Территориальная идентичность в современном обществе. *Лабиринт. Журнал социально–гуманитарных исследований*. 2013. №5. С. 51 – 59.

93. Мусієздов О. Міська ідентичність у (пост)сучасному українському місті (приклад Харкова та Львова). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2016. №3. С. 94–111.

94. Мусієнко Н. Public art у просторі сучасного міста: Київська практика. *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини*. 2010. Вип. 7. С. 136–149.

-
-
95. Назукина М. «Изобретение традиций» как механизм конструирования национальной идентичности. *Информационный бюллетень Национального Института развития современной идеологии*. 2007. №1. С. 22 – 25.
96. Нильсен А. Граффити. Forlag, Kbh., 1987. № 18. 31p.
97. Оводова С., Чупин Р., Жигунов А. Урбанистический дискурс о благоустройстве города в городе: от нарративов к институтам. *Journal of institutional studies*. 2018. Т. 10. № 3. С. 123–138.
98. Ольденбург Р. Третье место: кафе, кофейни, книжные магазины, бары, салоны красоты и другие места «тусовок» как фундамент сообщества. Москва: Новое литературное обозрение, 2014. 456 с.
99. Паращевін М. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1994–2018 рр. К.: Інститут соціології НАН України. 2018. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2018.pdf>.
100. Патнэм Р. Чтобы демократия сработала. Гражданские традиции в современной Италии. М.: Ad Marginem. 1996. 287 с.
101. Перскова Ю. Дискурс як вияв соціальної взаємодії: параметр влади. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. 2015. №16. С. 186–189.
102. Петренко–Лысак А. Мобильный урбанизм в транзит(ив)ных местах городского ландшафта. *Лабиринт. Журнал социально–гуманитарных исследований*. 2016. №5. С.17–24.
103. Підсумки–2019: громадська думка. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/pidsumky2019-gromadska-dumka>.
104. Пода Т. Дискурс влади та владні відносини у постсучасності: соціально–філософський аспект. *Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія*. 2015. № 1 (21). С. 64–67.
105. Райков В. Феномен театральности: социально–философский анализ: автореф. дис. ...канд. филос. наук: Саратов, 2010. 21 с.
106. Редкозубова Е. Лингвосемиотический подход к проблеме исследования характеристик кодированной коммуникации. *Научная мысль Кавказа*. 2008. №3 (55). С. 126–131.
107. Ростецька С. Національна ідентичність: природа, сутність та проблеми формування. *Вісник Львівського університету. Серія філос.–політолог. студії*. 2016. Випуск 8. С. 218–225.

-
-
108. Самохіна В. Карнавалізація у фокусі лінгвокреативної діяльності homo artifex. *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Іноземна філологія*. 2018. Вип.88. С. 26–34.
109. Самошкіна И. С. Территориальная идентичность как предмет социально–психо–логического исследования. *Вестник РГГУ*. 2008. № 3. С. 43–53.
110. Самутина Н., Запорожец О. Стрит–арт и город. *Laboratorium*. 2015. Т. 7, № 2. С. 11–17.
111. Самутина Н., Запорожец О., Кобыща В. Не только Бэнкси: стрит–арт в контексте современной городской культуры. *Неприкосновенный запас*, 2012. № 86 (6). С. 221–244.
112. Сеннет Р. Плоть гражданственности. Мультикультурный Нью–Йорк. *Неприкосновенный запас*. 2010. № 2 (70). URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2010/2/plot-grazhdanstvennosti-multikulturnyj-nyu-jork.html>.
113. Середа В., Судин Д. «Львів'янин» – окрема ідентичність чи просто прописка? *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2008. №795. С. 94–98.
114. Серио П. Квадратура смысла. Французская школа анализа дискурса. М.: Прогресс, 1999. 416 с.
115. Скубій І. Універмаг як проект радянзації міського простору та споживання. URL: <https://commons.com.ua/uk/univermag-yak-proekt-radyanizaciyi-miskogo-prostoru>.
116. Согомоян В. Что такое дискурс власти? «21–й ВЕК». 2012. № 1 (21). С. 34–51.
117. Сокол М. Патріотизм як продукт емоційного капіталізму: *Придніпровські соціологічні читання: Матеріали Регіональної науковопрактичної конференції*. Вид–во «Грані», 2016. С. 85–87.
118. Сорока Ю. Натуралізація за Дж. Батлер в перспективі концепції культурних механізмів влади. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2017. №2 (33). С. 14–27.
119. Станіславська К. Мистецько–видовищні форми сучасної культури. Київ: НАКККіМ, 2016. 353 с.
120. Стегній О. Національно–групова ідентифікація українців та росіян: порівняльний аналіз. *Українське суспільство 1992 – 2006. Соціологічний моніторинг*. К.: Ін–т соціології НАН України. 2006. С. 99–116.

-
-
121. Степанов Ю. Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип Причинности. *Язык и наука конца XX века*: сб. ст. М.: РГГУ, 1995. С. 35–73.
122. Степанова А. Город в эстетико-культурологических и урбанистических концепциях 1920-1930-х гг. Стаття друга. *Південний архів. Збірник наукових праць. Філологічні науки*. Вип. XLIX. С. 96–103.
123. Сурнина Е. Стрит-арт как форма визуальной коммуникации в современном городском пространстве. *Язык. Культура. Коммуникации*. 2017. № 1. URL: <https://journals.susu.ru/lcc/article/view/524/737>.
124. Тавено Л. Креативніе конфигурации в гуманитарніх науках и фигурации социальной общности. *Новое литературное обозрение*. 2006. №77. С. 285–313.
125. Тавено Л. Рациональность или социальные нормы: преодоленное противоречие? *Экономическая социология*. 2001. Т.2. №1. С. 88–122.
126. Тевено Л. Ценность, координация и рациональность: экономика соглашений или эпоха сближения экономических, социальных и политических наук. *Институциональная экономика* / Под общ. ред. А. Олейника. Москва: ИНФРА-М, 2007. С. 76–113.
127. Тихонов А. Дискурс власти и власть дискурса в информационном обществе. *Власть*. 2013. №7. С. 54–58.
128. Тищенко І. Повернення до публічного простору. *(Не)задоволення публічними просторами. Урбаністичні студії III* (Представництво Фонду ім. Гайнріха Бьоля в Україні. Центр Урбаністичних Студій НаУКМА). К.: Всесвіт, 2017. С.68–73.
129. Тищенко І. Що таке міський публічний простір? 2015. URL: <https://mistosite.org.ua/ru/articles/shcho-take-miskyi-publichnyi-prostir>.
130. Требін М. Соціологія війни: український контекст. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2016. №1148. Вип. 34. С. 30–34.
131. Тыканова Е., Хохлова А. Траектории самоорганизации локальных сообществ в ситуациях оспаривания городского пространства. *«Социология власти»*. 2014. № 2. С. 104 – 122.
132. Тылик А. Герменевтика граффити: Нью-Йоркский «бомбинг». *Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина*, 2016. №1. С. 232–241.

-
-
133. Тыхеева Ю. Человек в городском пространстве (философско–антропологические основания урбанологии). URL: <https://mosgu.ru/nauchnaya/publications/professor.ru/Tyheeva/>.
134. Урбан О. Взаємодія публічного та приватного просторів в українському місті. *Культурологія*. 2017. Вип. 37(50). С. 39–45.
135. Федорова Л. Карнавал в языке и коммуникации. М.: Рос.гос. гуманитарн. ун–т, 2019. 438 с.
136. Федотова Н. Формирование городской идентичности: факторный и институциональный аспекты. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2017. №20(3). С.32–49.
137. Феррелл, Д. Преступления моды. Городские граффити и политика преступности. N.Y., 1993. 236 с.
138. Фоменко В. Українська урбаністична проза ХХ століття: еволюція, проблематика, поетика: дис. ...доктора філол. наук. Луганський національний університет імені Тараса Шевченка. Луганськ, 2008. 378 с.
139. Фуко М. Дискурс и истина. *Логос*. 2008. №2. С. 159–262.
140. Харви Д. Право на город. *Логос*. 2008. № 3. С. 80–94.
141. Хобта С. Соціологія війни як завдання української соціології. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2016. №5 (302). С. 126–150.
142. Ходус Е. Принудительное счастье как современный социокультурный императив. *Антропологічні виміри філософських досліджень*. 2015. Вип. 8. С.64–73.
143. Ходус О. Феноменологія приватності: досвід соціально–філософського дослідження. Дніпро: Літограф, 2018. 394 с.
144. Хорошилов О. Регіональні спільноти як суб'єкти інтеграційних процесів. *Вісник Одеського нац. ун–ту. Соціологія і політичні науки*. 2009. С. 459 – 466.
145. Чернявская В. Дискурс власти и власть дискурса. Проблемы речевого воздействия. М.: Флинта, 2006. 136 с.
146. Шапочкин Д. Дискурс власти: лингвокультурологический аспект. *Вестник Томского государственного университета*, 2013. №10. С.117–122.
147. Шейгал Е. Власть как концепт и категория дискурса. Сб. эссе о социальной власти языка Воронеж: ВГУ (коллект. моногр.) 2001. С. 57–64.
148. Шейгал Е. Семиотика политического дискурса (дис. д–ра филол. наук). Волгоград, 2000. 440 с.

-
-
149. Шишова Е. Атмосфера городских пространств: от метафоры к языку описания. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2018. №21(4). С. 85–103.
150. Шліпченко С. Публіка і простір. (Не)задоволення публічними просторами. *Урбаністичні студії III* (Представництво Фонду ім. Гайнріха Бюлля в Україні. Центр Урбаністичних Студій НаУКМА). К.: Всесвіт, 2017. С. 29.
151. Штомпка П. Социальное изменение как травма. *Социологические исследования*. 2001. № 1. С. 6–16.
152. Эко У. Полный назад! «Горячие войны» и популизм в СМИ /пер. с итал. Е. Костюкович. М: Эксмо, 2007. 592 с.
153. Элиас Н. О процессе цивилизации: Социогенетические и психогенетические исследования. Москва: Санкт–Петербург: Университетская книга, 2001. 332 с.
154. Яворська Г. Гібридна війна як дискурсивний конструкт. *Стратегічні пріоритети*. 2016. №4 (41). С. 41–48.
155. Яворська Г. Концепт «війна»: семантика і прагматика. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 1 (38). С.14–23.
156. Appadurai A. *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*, Minneapolis, 1996. 248 p.
157. Boyd D. Social Network Sites as Networked Publics: Affordances, Dynamics, and Implications. Papacharissi, Zizi (ed.): *A Networked Self: Identity, Community, and Culture on Social Networking Sites*. Routledge. 2010. Pp.39–59.
158. Chalaby J. K. Beyond the prison–house of language: Discourse as a sociological concept. *British Journal of Sociology*. 1996. № 47. Pp. 684–698.
159. Collins R. *Interaction Ritual Chains*. Princeton, NJ: Princeton University Press. 2004. 278 p.
160. Fischer C. *To Dwell Among Friends: Personal Networks in Town and City*. Chicago University Press, 1982.
161. Giesen B. Iconic Difference and Seduction. *Iconic Power: Materiality and Meaning in Social Life*. N. Y.: Palgrave Macmillan, 2012. Pp. 203–218.
162. Girnth H. *Sprache und Sprachverwendung in der Politik: eine Einführung in die linguistische Analyse öffentlich–politischer Kommunikation* / Heiko Girnth. Tübingen: Niemeyer, 2002. 127 s.

163. Hampton K. N., Wellman B. Netville online and offline: observing and surveying a wired suburb. *American Behavioral Scientist*. 1999. № 43. Pp. 475–492.
164. Hochschild A. *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*. Berkeley, University of California Press, 2003. 328 p.
165. Hunter A. *Symbolic Communities: The Persistence and Change of Chicago's Local Communities*. Chicago, 1974.
166. Hutter M. *Experiencing cities*. Boston, 2012.
167. *Imperial Cities: Landscapes, Display and Identity (Studies in Imperialism)*. Manchester; New York: Manchester University Press, 2003.
168. Korshunova D. The main criteria for selection of loci of mediation in the culture of a modern city. *Culture and Civilization*, №8 (5A), 2008. Pp. 293–304.
169. Lefebvre H. *Critique of Everyday Life. Volume One*, London: Verso, 1991. 283 p.
170. Lohman J. *The Walls Speak': Murals and Memory in Urban Philadelphia*. Ph.D. diss. University of Pennsylvania, 2001. URL: <https://repository.upenn.edu/dissertations/AAI3015339>.
171. Massey D. *Space, place, and gender*. Minneapolis: University of Minnesota Press. 1994. 280 p.
172. Mikhno N., Sorokina L. Trend analysis of the educational choice of university entrants as tool to improve the quality of educational service. *ICTE Journal*, 2017. № 6(3). P.36–39.
173. Mikhno N. Public places in the modern city: daily practices of their creation and presentation by the inhabitants of the city. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*. 2020. №1(22). Pp. 24 – 27.
174. Mikhno N. The neighborhood phenomenon in the space of the modern city: an experience of empirical research. *IOSR Journal of Humanities and Social Science (IOSR-JHSS)*. Volume 25. Issue 3. Series. №1. 2020. Pp. 36–39.
175. Mitchell D. *The right to the city: Social justice and the fight for public space*. Guilford Press, 2003.
176. Mumford, L. *What is city? The City Reader*. 2nd ed. / ed. by R. T. Le Gates, F Stout. London; NewYork, 2001.
177. Neal, Z., Orum, A. *Common ground? Readings and Reflections on Public Space*. New York : Routledge. 2009.
178. Oldenburg R. Our vanishing “Third places”. *Planning commissioners journal*. 1996–1997. № 25. Pp. 6–10.

-
-
179. Scheller M., Urry J. Mobile Transformations of “Public” and “Private” Life. *Theory, Culture and Society*. 2003. № 3. Pp. 107–125.
 180. Schröter M. Vom politischen Gebrauch der Sprache. Wort, Text, Diskurs / Eine Einführung / Melani Schröter Melani, Björn Carius. Frankfurt am Main: Peter Lang Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2009. 144 s.
 181. Schulze G. Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart. Frankfurt am Main, 2005. 521 p.
 182. Soukup C. Computer-mediated communication as a virtual third place: building Oldenburg's great good places on the world wide web. *New Media Society*. 2006. Vol.8: Pp. 421–440.
 183. Turner B. The Body and Society: Explorations in Social Theory. Oxford: Blackwell, 1984. 278p.
 184. Ulmer J. Writing urban space: Street art, democracy and photographic cartography. *Cultural studies, critical methodologies*, Thousand Oaks (CA), 2017. Vol. 17. N 6. Pp. 491–502.
 185. Van Dijk J. The Network Society. 2–nd ed. London: Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publishing, 2006. 292 p.
 186. Walker D.M. Networked Public Talk: Attention, Difference, and Imagination in Online Urban Forums. Ph.D., University of Michigan, 2011. 308p.

РОЗДІЛ 4

ОСОБЛИВОСТІ ОБ'ЄКТИВАЦІЇ СИНТАГМАТИЧНОГО ПРОСТОРУ МІСТА У СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ЛАНДШАФТАХ

4.1. Архітектурні об'єкти як елементи синтагматичного рівня міського простору

Уміння надати кожному елементу споруди, кожній складовій її внутрішнього і зовнішнього простору свою характеристику, своє емоційне забарвлення, запрограмувати послідовність їх сприйняття в часі, а значить, ефект впливу архітектурного твору як цілого – в цьому і полягає унікальна майстерність зодчого – композитора і диригента просторової симфонії.

Олексій Гутнов.

«Мир архитектуры: язык архитектуры»

Форма завжди визначається функцією.

Луїс Генрі Салліван

Ми вже бачимо, що в сучасних умовах розвитку наукової думки місто як об'єкт дослідження потрапляє у фокус уваги представників ряду наукових напрямів. Міста вивчають з різних ракурсів: від зв'язків між містами, структурних елементів міського простору до повсякденних практик містян. Варто зазначити, що простежується тенденція до посилення уваги саме у векторі аналітики повсякденного простору: від акцентів,

властивих Чиказькій школі, увага поступово зміщується до повсякденної матеріальності. У контексті даного дослідження, показовою є модель Стіва Пайла, що пропонує зфокусувати увагу на об'єктах повсякденного життя міста, які у більшості випадків наукового аналізу не потрапляють до предметної сфери вивчення – «високі будівлі або телефонні будки, могильні камені або статуї, графіті або рекламні щити» [44, с. 174]. У свою чергу, ці об'єкти містять приховані смисли, які створюють символічну тканину міста та виступають інструментами конструювання, з одного боку, ментально-ідеологічного простору, з іншого боку, є частиною структурно-фізичного простору міста – утворюють синтагматичний простір міста.

У межах даного підрозділу, пропонується звернутися до розгляду таких об'єктів повсякденної матеріальності як архітектурні форми та простежити вектор наукової зацікавленості у дослідженні даного питання. Постає питання щодо того, яким чином об'єкти архітектури вбудовані у символічний простір міста. У даному випадку актуальною є методологічна позиція дослідників, яка стверджує, що символічне простір міста формується через здатність візуальних об'єктів до трансляції культурно-символічних кодів за допомогою геометричних, семантичних і естетичних характеристик. Як зазначає харківський соціолог О. Мусієздов [47], кордони фізичного простору, території виявляються досить багатим предметом для демонстрації евристичності соціокультурного підходу, що постулює тезу відповідно якої будь-який, не лише власне соціальний, а й фізичний об'єкт [у даному випадку – *архітектурні об'єкти*] виступає об'єктом соціокультурним – маючи певне значення, смисл для діючого індивіда, будь-який об'єкт стає чинником його діяльності, а тому носієм соціального. Тобто, як вдало підкреслено українською соціологинєю О. Зубаревою [5, с. 93], архітектурне середовище – це не стільки вираз індивідуального бачення її творців, скільки репрезентація

соціального порядку через інформаційний потік, який формує у свідомості людей ментальні й ідеологічні простори. У свою чергу, у зазначеному аспекті, М. Кастельс [26] говорить про те, що архітектурні форми у міському просторі – один з найбільш значущих кодів для прочитання базової структури домінуючих у суспільстві цінностей .

У даній роботі одним з ключових термінів є «архітектурні ландшафти», за допомогою якого представляється можливим аналіз комбінації синтагматичних форм у місті із змістовним культурно–ідеологічним наповненням. Слід відзначити думку, виражену соціологинею А. Петренко–Лисак відносно даної категорії аналізу: «Чому ландшафти? А тому, що коли ми мислимо щось як ландшафт, ми оперуємо суцільностями і своїм положенням у них. Ми бачимо простір і спостерігаємо час в їхній глобалізованій фізиці і семантиці. І все у множинності, адже ландшафти неоднорідні за своєю сутністю та поміж собою. Ландшафт не довічний, він фрактально змінюваний. І копіюючи, при тому ще й послуговуючись глобалістською логікою, ми творимо артефактичні ландшафти штучних повторюваних відтворень» [54].

Вдало підкреслює зазначену думку українська соціологиня В. Середа, яка стверджує, що у певному сенсі місто можна розглядати як невербальну систему комунікації, як набір знаків та значень, що створюються і передаються його мешканцями, окремими соціальними групами чи інститутами, і формують так званий «режим правди» (використовуючи термінологію М. Фуко). Такими знаками чи символічними маркерами можуть слугувати архітектурні споруди, пам'ятники, пам'ятні таблички, назви вулиць, інформаційно–рекламні та агітаційні плакати тощо. Наприклад, у давніх суспільствах церква, мечеть чи синагога були найбільшою будівлею у центрі міста, а відтак, і найважливішою символічною спорудою. У сучасних постіндустріальних суспільствах місце сакральних споруд часто

посідають комерційні офіси транснаціональних корпорацій та гіпермаркети, що своїм розташуванням, розмірами та архітектурним стилем подекуди нагадують гігантські собори [34, с. 184]. Звертає увагу на позицію французького вченого Г. Дебора у власних наукових викладах А. Петренко–Лисак: «...Дебор запропонував психогеографію як метод і науковий напрям, що має на меті вивчати точні закони та специфічні ефекти територіального оточення, при чому не важливо, свідомо воно організоване чи ні, але важливо те, що воно чинить впливові дії на емоції і поведінку людини...» [54].

Виходячи з цього, знакові сценарії в архітектурному просторі міста є ефективним механізмом соціального контролю, оскільки мешканці міста постійно знаходяться у тісному контакті з ним, не маючи можливості змінити існуючу топологію. Так, Й. Фішер і Х. Делітц [14] підкреслюють, що архітектура оточує нас всюди, ми стикаємося з нею щодня, відчуваючи її сталість і наочність, вона присутня, коли ми робимо різні дії. Архітектура, знаходячись постійно поруч і переважаючи над іншими комунікативними засобами культури, явно виділяється серед них. У своїх конструкціях вона втілює саму організацію суспільства.

Повертаючись до ретроспективи дослідження архітектурних форм міського простору, слід звернутися до наступних теоретичних розробок. Вагомий внесок у розвиток міських досліджень склали історико–культурологічні, соціологічні та урбаністичні теорії Північної Америки й Європи другої половини XX століття. До них належать роботи Ж. Бодрійяра «Місто і ненависть», Дж. Логана «The City as a Growth Machine», П. Бурд'є «Соціальний простір: поля і практики», Ч. Лендрі «Креативне місто», Л. Мамфорда «Міф машини», Д. Джакобс «Смерть і життя великих американських міст» та інші. Цикл змін, які відбулися у XX столітті, зокрема інтенсивні процеси урбанізації, заохотили науковців розмірковувати щодо

комфортних умов існування у місті та спробувати прогнозувати майбутнє розвитку міст.

Як зазначає Є. Трубіна [66], на даний момент у західній урбаністиці можна виділити три потужні підходи: продовження традицій Чиказької школи, створення урбаністичної політекономії та постмодерністкої урбаністики. Науковці, які працювали у межах даної школи, досліджували місто як лабораторію з вивчення соціальних взаємодій: міграція, соціальна психологія, девіантна поведінка та низка інших проблемних точок в умовах зростання міст. З огляду на розвиток урбаністичних досліджень у другій половині XX століття, помітне місце займають роботи потужних науковців, які працювали у межах соціології міста після 1945 року та, в свою чергу, вплинули на розвиток досліджень архітектури у соціології. До них можна віднести Х. Бардта та Р. Кеніга, які дали поштовх до публікацій ряду авторів. Та слід зазначити, що дослідники вивчали у першу чергу місто у загальній системі, а не архітектуру як самостійний предмет досліджень. Згодом, у 1972 році, вийшла з друку наукова публікація Х. Турна, а вже далі до обговорення проблематики архітектури зверталися фахівці з соціології культури (М. Макропулоса, Й. Фішер, В. Прігге), соціології міста (Г. Шуберт, Б. Шеферс, Х. Хойзерман, Й. Дангшат, В. Сібель, Х. Боденшатц). На думку Х. Делітца [14], цікавий аспект порушувався в роботах С. Сассен, К. Дёрхёфер, С. Франк, К. Вереш, Ф. Будон.

Основними об'єктами дослідження у соціології напрямку вивчення архітектурних форм поступово став сам феномен будівель та споруд, а також розробка теоретичних напрямків в архітектурі, вивчення місця і ролі простору у соціології та дослідженнях культури. У методологічному просторі, разом з феноменологічним, антропологічним, лінгвістичним поворотами з'являється термін – «архітектурний поворот», і в сучасних умовах все більше соціологів займаються вивченням

різновекторних напрямів даної проблематики, намагаючись сформулювати об'єкт і предмет соціології архітектури. Останніми роками активізувався також інтерес до соціології простору та ландшафтної архітектури. Але варто зазначити, що Х. Делітц [14] вважає, що як окремий науковий напрям соціологія архітектури не пройшла повністю етап інституціоналізації.

Доречно нагадати, що визнані теоретики соціології, наприклад, М. Хальбвакс та Г. Зіммель, зверталися до вивчення проблем архітектурної складової сучасних їм міст. Але предметно спробували пов'язати сучасне суспільство з формами і змістом архітектури, у першу чергу, такі знакові для соціології свого часу фігури як В. Беньямін, Е. Блох, Н. Еліас та М. Фуко. У роботах зазначених науковців соціологічний ракурс дослідження архітектурних форм виступає як науковий аналіз (а потім і критика) архітектури; крім того, цілком доречними є спроби аналізу тенденцій у розвитку теорії архітектури, але системної теоретичної конструкції дослідження архітектури створено не було [14, с. 114].

Показовим є звернення до робіт В. Беньяміна, у межах яких вчений аналізує вигляд капіталістичного суспільства у традиціях марксистської соціології на прикладі паризьких вуличок ХІХ століття. Архітектура у даному випадку виступає як «найважливіше свідчення прихованої міфології» локальної спільноти – у провулках з'єднуються сучасність, минуле і можливе майбутнє. У змістовному історіографічному аналізі Х. Делітц звертає увагу на те, яким чином В. Беньямін презентує власні дослідження: «...коли дослідник відвідує провулки, які пережили свою епоху, він знаходить, подібно археологу, збережену історію минулого суспільства. У цих архітектурно–просторових формах є нові соціальні типи, які впливають на сучасне суспільство. Потреби, світосприйняття і образ споживчого товариства змінюються під дією цієї специфічної архітектури провулків, пасажів, вулиць і будинків» [14, с. 115]. У

свою чергу З. Кракауер угледів в архітектурі берлінських пасажів «мармурову братську могилу» буржуазного суспільства. Цікавим є той факт, що Е. Блох, з одного боку, угледів у тенденції споруджувати будівлі у формі кораблів кінець архітектури буржуазного суспільства, з іншого, – дав визначення фантазій архітекторів, назвавши їх соціально реалізованими утопіями. Зазначені автори у дусі марксистської критики ідеології, властивих соціологам Франкфуртської школи, вважали архітектуру проявом народження суспільства пізнього капіталізму. Відповідно, їхні погляди на функції теоретичних пошуків щодо архітектурних форм являли собою критику певної ідеології, епоху появи «дизайну» вони кваліфікували як історичний захід, а прихований економічний сенс архітектурного буття сучасного їм суспільства аналізували з позицій матеріалізму.

Змістовним є напрацювання М. Фуко [69] у напрямку дослідження соціально–психологічного впливу архітектури в'язниць, виправних установ, фабрик та казарм. У свою чергу, Н. Еліас вивчав «структури житлових будинків як показник громадських структур», а також вивчення процесів становлення цивілізації. У роботі «Придворне суспільство» він аналізує, перш за все, процеси у дворянських придворних колах самодержавної Франції. Палади і замки французької аристократії розглядаються під кутом зору їхньої суспільної функції з урахуванням різниці поколінь та статі. Слідом за ним П. Глейхманн створює «Житло з урахуванням тілесних потреб» – роботу, що описує виникнення і розвиток традицій гігієни та сексуального життя на матеріалі архітектури. Як зазначає Х. Делітц [14, с. 115], цивілізаційний та фігураційний напрям у соціології, перейнявши багато чого з праць Н. Еліаса, передбачали архітектурне планування і забудову як відображення особливостей суспільства, що проходить етапи становлення цивілізації і створює взаємні залежності та зобов'язання. В якості фактичного матеріалу, приклади з

придворного життя були експліковані на модернове суспільство, початку XX століття і згодом – на сучасні умови.

Важливо зрозуміти, що кожен архітектурний об'єкт має особливі властивості, зумовлені наявністю просторів, вмістилищ, приміщень, кімнат, вичленованих із загального просторового континууму. Як підкреслює М. Шубенков [76], архітектурні об'єкти, як певним чином організовані фізичні утворення, здатні здійснювати зворотний вплив на формування соціальних моделей життєдіяльності, які без цих штучно створених просторових умов існувати не можуть. Іншими словами, архітектурно–просторові утворення здатні створювати умови для виникнення нових видів діяльності, стаючи формою їхнього існування і способом функціонування. Прикладом можуть служити монастирі, військові містечка, в'язниці, фабрики, великі громадські та торгові будівлі, більшість сучасних багатофункціональних комплексів, де реалізація діяльності та комунікації неможлива без певним чином структурованої матеріальної оболонки зі складною системою заборон і дозволів на проникнення і різного ступеня зосередження людських і матеріальних ресурсів.

З одного боку, процеси побудови архітектурних об'єктів пов'язані з вимогами природної геометрії простору, але з іншого – вони архітектурними стають завдяки прояву людських факторів. Архітектура пов'язана з процесами, що дозволяють орієнтуватися у просторі і будувати просторові взаємини однієї людини з іншими: переховуватися від когось або прагнути зустрітися, усамітнюватися або збиратися разом, інтенсивно взаємодіяти з людьми і предметами, робити важкодоступним своє місце розташування і багато інше. Для цього створюються людиною штучні просторові системи, що виконують роль своєрідних регуляторів [76]. Відповідно архітектурні об'єкти наповнюються сенсом у ході означування та маркування фізичного простору у повсякденних практиках людини.

І тут варто звернути увагу на те, як Д. Беккер та Н. Луман, у спільній роботі запропонували диференційно–теоретичний аналіз архітектурної семантики, що витікав з системно–теоретичного напрямку пошуків Н. Лумана. З позиції системної теорії архітектура розглядається не як основний предмет дослідження, а саме комунікації з приводу архітектури. Цей підхід відповідає методам, що застосовуються у соціології науки, наприклад, аналізу текстів, які сприймаються як самоспостереження з боку суспільства. Семантичний локус, який виходить з системно–теоретичного підходу основною метою містить історичний аналіз суспільства, виходячи з гіпотези про кореляції соціальної структури та прояву в ній семантики. Теорія архітектури розглядається у світлі ознак автономізації, пов'язаної з результатами процесу пізнання, зі специфікою суспільства, що постійно ускладнюється. Відповідно до цієї точки зору, архітектурі невластиві функції, естетика і значимість. Диференційно–теоретичний підхід розробляє питання про суть архітектури на базі принципу «огорожі з метою захисту у просторі» [14, с. 116].

Нам варто звернути особливу увагу на фокус аналітики архітектурних форм через призму інституційної теорії. Відповідно, інституційна теорія у соціології розглядає архітектуру як «інституційний механізм», який чітко задає індивідам певний соціальний порядок і дозволяє при цьому реалізовувати архітектурні ідеї. Крім зазначених підходів є і інші соціологічні підходи, цікаві в плані застосування до архітектури [14, с. 116]. Так, з точки зору структуралізму, архітектуру слід розглянути як систему знаків, аналогічну мові (з урахуванням теоретичної сутності архітектури), сенс якої виникає у ній самій, у системі синтагматических і парадигматичних зсувів.

Якщо проаналізувати суто соціологічні дослідження міського середовища, варто звернутися до робіт Е. Берджеса, Р. Парка, Р. Макензі. У межах колективної роботи «Місто» вчені першими

присвятили увагу соціологічним дослідженням міського середовища (морфологічному аналізу). У свою чергу соціолог М. Вільковскій зазначає, що «не існує ні теорії про вплив навколишнього простору на поведінку людей, ні теорії про формування забудованого простору під впливом поведінки його жителів» [8, с. 17]. Авторів, які працюють над проблемою історико-архітектурної складової міського середовища, не так багато. Так, К. Лінч [32], сучасний англійський культуролог, автор теорії візуального сприйняття міста пише: «Ми зберігаємо сучасні знаки минулого і регулюємо сьогодення, щоб здійснити свої уявлення про майбутнє». Він вважає, що основою формування середовища є критерій історичної достовірності. А відомий британський урбаніст Ч. Лендрі, фахівець з культурної політики і міського планування, у книзі «Креативне місто» [53] називає культурну спадщину сумою творчих зусиль минулого, а результати творчості – механізмом, який дозволяє суспільству розвиватися, еволюціонувати.

Вищенаведені теоретичні доробки вчених, які є представниками ряду соціогуманітарних наукових напрямів закладають основу дослідження архітектурних форм як елементів міського простору. З іншого боку, водночас залишаються відкритими питання щодо змістовного наповнення сенсів, які містяться в об'єктах архітектури. У процесі аналітики постає необхідність у категоризуванні основних складових дослідження – архітектурний світогляд, архітектурний простір, архітектурний ландшафт та ін.

Так, архітектурний світогляд як відповідь на виклик часу, вбирає в себе його потреби, запити, інтереси і цінності, на основі чого складаються нові підходи до «підкорення» простору і його організації, що виражається у використанні певних методів, матеріалів, форм, інтервалів, ритмів. Трансформація архітектурного світогляду лежить в основі руху архітектури, яке видається не простою зміною архітектурних стилів і інженерних

конструкцій, але «втіленням духу епохи», її культурної парадигми, у чому і полягає опосередкований вплив філософського світогляду на створення архітектурного простору.

Архітектурним простором можна назвати середовище проживання людини, сформоване у результаті діяльності товариства, тобто сукупність архітектурних об'єктів, що знаходяться у взаємодії між собою (поняття включає всі сфери і рівні організації територій та будівельних об'єктів, системи розселення, міста з їхніми численними підсистемами). Архітектурний простір у цілому і його окремі об'єкти мають функціональність, яка повинна відповідати соціальним процесам, їхньому змісту і динаміці, ритму соціального життя, соціальній спрямованості діяльності споживача і його естетичним ідеалам. Так, слід зазначити, що особливості сприйняття архітектурного простору на рівні повсякденної свідомості продиктовані специфікою соціокультурного простору, у межах якого він формується [41].

Архітектурний світогляд трансформується відповідно до потреб суспільства та ступеню відповідності їм системи архітектурних об'єктів, що становлять архітектурний простір. Функціональна відповідність архітектури соціального життя є її найважливішою характеристикою, хоча і вельми рухомою. Це багато у чому зумовлено «плинністю» сучасного суспільства. Як зазначав У. Бек, «плинна» сучасність визначається високими темпами соціальної динаміки, передумови і проміжні результати якої неловимі. Нові соціальні процеси, у числі яких глобалізація, інформатизація, урбанізація, міграції, формування нових видів ідентичності, мультикультуралізм та інші, ставлять проблему організації архітектурного простору у відповідність з країнами, що розвиваються, соціально-економічними і духовними потребами соціального суб'єкта.

Особливо важливою складовою трансформації соціокультурного простору є трансформація сприйняття. Даний

аспект існування архітектурного простору розглядають П. Вірільо та У. Еко [78]. Зміна процесу сприйняття пов'язана з формуванням нових ментальностей і деякими зрушеннями у національному менталітеті. Сприйняття архітектурного простору є багаторівневим, що відповідає його розгалуженій структурі. Окремі сфери і фрагменти архітектурного простору сприймаються на мікросоціальному рівні, тобто суб'єктом сприйняття є індивід або соціальна група. Поліваріативність ментальностей сучасного суспільства, виражена у мозаїчності ментального простору, у контексті розгляду ментальних конструктів як основи сприйняття архітектурного простору та його оцінки, зумовлює його варіативність та багатосаровість, – з одного боку, а з іншого – гнучкість архітектурного світогляду. На макросоціальному рівні суб'єктом сприйняття архітектурного простору є народ як носій національного менталітету. У зв'язку з наявністю глибинного структурного рівня менталітет має більший ступінь стійкості порівняно з ментальністю, хоча і не позбавлений динамічності. У цілому національний менталітет впливає на формування типу архітектури та тенденції його трансформації, і, разом з тим, архітектура бере участь у складанні ментальних конструктів суспільства.

Рухливість ментальних конструктів лежить в основі динаміки культурних кодів сприйняття архітектурного простору. Відомий італійський філософ У. Еко [78] у межах семіологічного підходу позиціонує архітектуру як комунікації, зазначаючи, що архітектура – це ні що інше, як текст. Він зазначає: «Вже простий розгляд наших відносин з архітектурою переконує нас в тому, що, як правило, маючи з нею справу, ми опиняємося втягнутими в акт комунікації, що зовсім не виключає функціональності». У зв'язку з цим актуалізується питання архітектурних кодів та їхнього декодування, що визначає сприйняття архітектурного простору і, зокрема, його функціоналу. Розглядаючи, архітектуру як візуальну форму комунікації, У. Еко справедливо зазначає, що

архітектура не вимагає концентрації уваги для її сприйняття, воно відбувається спонтанно, причому у колективних формах. У зв'язку з цим він, розробляючи загальні семіологічні підстави архітектури, виділяє різні типи кодів, які керують архітектурним повідомленнями, що носять універсальний характер, тобто не прив'язані до історико-культурних обставин. До їхнього числа належать типологічний, геометричний, семантичний, синтаксичний, іконологічний, стилістичний, риторичний, антропологічний коди.

Окремо відзначимо, і повністю розділяємо позицію У. Еко стосовно того, що комунікативні можливості архітектури (форми і коди) виникають у тому випадку, якщо існують певні правила серед індивідів, що структурують денотативні і конотативні значення архітектури. У такому аналізі, як відмічають В. Іванова та М. Зикова, єдиною формою, яка може вивчатися, є архітектурна споруда «у якості значущої форми». При цьому у даних кодах закладені вже існуючі правила і норми, певні очікування, отже, якщо ми говоримо про міську архітектуру, то ми стверджуємо, що в ній вже закладені певні правила і практики міського способу життя, які очікуються бути побаченими [21, с. 152].

На окрему увагу заслуговує постмодерністський напрям, який дозволяє розкрити інші аспекти вивчення архітектурних форм. Дискретність соціального життя, «децентрованість суб'єкта», розкладання реальності на актуальну і віртуальну, свобода і спонтанність як характеристики епохи постмодерну знаходять своє відображення і прочитання в архітектурі постмодерну. Філософські підстави постмодерністської естетики детермінували її основні принципи: «робота без правил» діалогізм, фрагментованість (велика кількість деталей, членувань, секцій), створення «дискретного іронічного колажу», цитування різних архітектурних стилів. Сукупність принципів постмодерністської архітектури відображає суперечливість епохи постмодерну, детерміновану комплексом різновекторних і

вельми динамічних соціальних процесів, які водночас символізують антиномічність сучасності, поєднання прогресивних і регресивних змін у форматі одного процесу або явища. Результатом зазначених процесів в XX столітті стало формування архітектурного неоавангардизму, що містить три напрямки: постмодернізм, деконструктивізм і нелінійну архітектуру.

Розглянемо, яким чином у даному випадку діє принцип нелінійності. Отже, принцип нелінійності ліг в основу нової наукової картини світу, згідно з якою існують наступні закономірності його розвитку. По-перше, нелінійні процеси утворюють бар'єр, що перешкоджає зворотному ходу часу. По-друге, еволюція має біфуркаційний характер. Як зазначав засновник синергетики Г. Хакен, специфікою розвитку нелінійних систем є чергування періодів щодо монотонного руху і зон біфуркації, в яких система втрачає стійкість по відношенню до малих збурень. У підсумку, за зоною біфуркації йде спектр альтернативних еволюційних сценаріїв. Долаючи біфуркаційний період, нелінійна динамічна система може перебувати у стані структурної або системної кризи. У першому випадку після зони біфуркації система може самозберегтися за допомогою реструктуризації.

Яким чином дані теоретичні конструкції пов'язані з дослідженням архітектурних форм? Ідеологія нелінійної архітектури корінням сягає в неоавангардне мислення, що репрезентується у працях таких філософів як Ж. Дерріда, Ж. Дельоз, Ж. Ліотар, Ж. Бодріяр. Постмодернізм виступає філософсько-світоглядною основою нелінійної архітектури. У свою чергу, постмодерністський поворот 70-х років XX століття дозволив ввести нові принципи і прийоми мислення в архітектурне формоутворення. Ідея дегуманізації, втрати сенсу, що проходить лейтмотивом у роботах філософів-постмодерністів, відображена крізь призму неоавангардного

архітектурного мислення у нелінійної архітектури. Дана теза цілком відповідає невизначеності сучасного світу, його нестабільності та плинності. Як зазначає І. Добріцина, «у теоретичних концепціях нелінійної архітектури можна бачити першу спробу представити сам процес створення споруди як розгорнутий у часі об'єкт. Тут присутні передбачення заміни традиційного архітектурного об'єкта процесуальним об'єктом, процесом, що підтвердилося на етапі дигітальної революції рубежу століть». І відповідно нелінійна архітектура стала візуалізацією переходу від лінійного до нелінійного сприйняття світу. Незважаючи на те, що нелінійна архітектура поділяється на кілька течій – гіперсупрематизм, неосупрематизм, сюрреалістична архітектура скульптура, в основі їх лежить єдиний принцип нелінійності, що робить пов'язує їх [41].

Зазначимо, що домінуючі ідеї, які проходять головною лінією крізь постмодерністську філософію, знайшли своє візуальне відображення в архітектурних формах сучасності. Постмодернізм можна визначити як філософію множинності. Вона містить критику самого поняття центру, як організуючого початку. Децентралізованість і різноспрямованість сучасної реальності відображена в архітектурному різноманітті, еклектичності, розширення меж архітектурного мислення. На зміну симетричній композиції, що ґрунтується на єдиному центрі, приходить нова парадигма асиметричності.

Цікавою виступає думка Е. Соїа [63], який аналізуючи побудови А. Лефевра, підкреслює, що «людське суспільство і, по суті, всі форми соціальних відносин і соціального життя виникають, розвиваються і змінюються у матеріально реальному і соціально уявному контексті міст», тобто «соціально уявний контекст», мабуть, можна назвати синонімом образу міста. Справді, яке б не було матеріальне оточення, у результаті все одно його сприйняття й інтерпретація дуже сильно залежать від знань людей про це місце, про історичні, культурні, політичні та

інші складові, від емоцій, що викликаються цим місцем та містяться у символах і спогадах, відповідно, дії або формування будь-яких переконань у результаті будуть ґрунтуватися на саме цьому соціально уявному контексті.

У свою чергу, образи міста конструюються через знання, спогади, емоції, тобто конструювання соціального простору і є фактично створенням його образу. Однак, часто в одному і тому ж місці співіснують речі, які, здавалося б, можуть дати абсолютно протилежні інтерпретації простору. Вибір залежить від конкретного спостерігача, від того, турист він, наприклад, або місцевий житель, від його знань, досвіду і поглядів. Важливо пам'ятати, що один образ не може дати повної картини, неможливо створити точний опис реальності, можна створити тільки одну з моделей. Влучним є спостереження С. Пайла: «...ландшафти міста повинні бути проінтерпретовані з урахуванням того, що їхні поверхневі прояви, відкриваючись у них самих, є частиною історії самої по собі, не є всією (the whole) історією» [44, с. 177]. Образів може бути настільки ж багато, як і інтерпретацій простору.

Тобто, кожен суб'єкт, що сприймає архітектурне середовище, стає пасивним споживачем простору, зануреним у встановлений символічний порядок. Зв'язок соціального контролю з архітектурним простором міста аналізує Дж. Шорт [84], який зазначає, що архітектура міста – це система символічної комунікації, яка свідчать про те, хто є носієм влади, на чому ця влада тримається. Форма, призначення, розмір, внутрішнє планування або зовнішній дизайн – все це є свідченням природи, особливостей розподілу і боротьби за владу, у своїй основі спирається на значення, які репрезентували, репрезентує і могло б репрезентувати міський простір і як відмічає О. Трубіна [66], місто – це система знаків, які демонструють владу і престиж, статус і вплив, перемоги і поразки. Ставлячи під сумнів «абсолютну даність» просторового

оточення, ми тим самим робимо висновок, що архітектурне середовище завжди соціально наповнене, і може бути розглянуто у категоріях «влади» і «примусу».

Звертаючись до аналізу сучасного архітектурного простору міста, М. Фуко зазначає, що розвивається проблематика архітектури, яка створюється не просто для того, щоб сформуванати погляд (пишність палаців), не для забезпечення огляду зовнішнього простору (геометрія фортець), а заради здійснення внутрішнього упорядкованого і детального контролю, заради того, щоб зробити видимими те, що знаходяться всередині. Урбаністична тканина сучасного міста, немислима без хмарочосів і скляних фасадів, створює специфічну систему соціального контролю, засновану на принципі тотальної наочності і проникливості: «Внутрішній простір будівлі все більше втрачає свою жорстку відмежованість від зовнішнього просторового оточення. Стіна стає перешкодою, через яку можна проникнути, розшаровується на окремі елементи або, у всякому разі, прагне це зобразити». Словом, архітектура тепер покликана бути інструментом перетворення індивідів: впливати на тих, хто у ній знаходиться, управляти їхньою поведінкою, доводити до них прояви влади, робити їх доступними для пізнання, змінювати їх. Як вказує М. Фуко, «Камені можуть робити людей слухняними і знаючими. Стара проста схема укладення та огорожі (товсті стіни, важкі ворота, що утрудняють вхід і вихід) замінюються розрахунком числа вікон і дверей, глухих і порожніх просторів, проходів...» [69, с. 250]. Слід також зазначити, що Е. Гідденс, підкреслюючи важливість досліджень М. Фуко, також відзначає, що архітектура організацій безпосередньо пов'язана з їхнім соціальним статусом і системою влади, а офіси є архітектурним середовищем всередині організацій. Вчений зазначає, що архітектура будівель сучасного міста тісно пов'язана з наглядом як засобом підпорядкування владі.

На особливу увагу заслуговують теоретичні та методологічні напрацювання сучасних авторів, які працюють у напряму вивчення сучасного міста та особливостей впливу архітектурних форм на його розвиток та функціонування, зокрема роботи професора Пенсільванського університету В. Рибчинського «Міський конструктор. Ідеї та міста» (опис протиріч, які передбачає «ефект Більбао» – явище, у ситуації, коли будівлі набувають статусу «ікон» на зразок Біг-Бена чи Ейфелевої вежі) [60]; робота голландського архітектора Р. Колхаса «Нью-Йорк у нестямі» [79]; відома робота Я. Гейла «Міста для людей»; ґрунтовна праця бразильського архітектора Ж. Лернера «Акупунктура міста» (детальний аналіз інструментів трансформації міста за допомогою міського планування та політичних рішень) [31] та ряд інших, у межах яких висвітлюються основні вектору впливу архітектурних ландшафтів на специфіку повсякденності життя в міських просторах.

Необхідно також відзначити висловлену думку О. Зубаревої стосовно того, що архітектурний простір міста розглядається деякими вітчизняними та закордонними дослідниками у контексті символічної взаємодії між владними структурами та акторами за допомогою архітектурних конструкцій та оформлення життєвого середовища. У цьому відношенні архітектура міста формує не тільки матеріальні оболонки для процесів життєдіяльності, а й «тексти» повідомлень, закодовані специфічною мовою форм, що дозволяють орієнтуватися у культурному просторі і закріплюють певні системи ідей і цінностей. Словом, архітектура не просто відтворює соціальне середовище, але й конструє її завдяки своїй матеріальності, і в цьому виявляються її соціоконтролюючі функції. Архітектурний простір сучасного міста, якісною особливістю якого є переважання висотних будівель і скляних фасадів, створює специфічну систему соціального контролю, засновану на

принципі тотальної наочності і проникності, що, у свою чергу, може бути розглянуто в контексті теорії паноптізму [5, с. 93].

Підкреслимо, крім того, що соціальні відносини конструюються текстом, а значить, для їх розуміння слід соціальну реальність представити як дискурс і зробити його розшифровку. Відповідно, міський ландшафт може бути представлений у вигляді тексту, який репрезентує соціальні відносини через простір і візуальні символи. У даному випадку дискурс–аналіз тексту міського простору означатиме визначення, що говорить міський ландшафт, які цінності і смисли він репрезентує і як його розуміють городяни і гості. Як зазначає Ю. Карпов, інтерес до простору як до тексту відображає вплив М. Фуко та Ж. Дерріди, в чийх теоріях часто використовуються архітектурні метафори [25, с. 246].

І тут варто зазначити, що атрибутивна риса архітектурного тексту – це набір властивих даному часу і місцю певних типів будівель, споруд та ландшафтних елементів, семантика і прагматика яких в тій чи іншій мірі доступна індивіду і соціальному суб'єкту. Організований на основі функціональних взаємозв'язків і відносин, змістовно поєднує матеріальні об'єкти в ціле, такий текст несе очевидні ознаки зв'язності: візуальна єдність (стильове споріднення, схожість світло–колірних рішень); взаємозв'язок функціональних і інфраструктурних рішень [58].

Окремо підкреслимо, що до аналізу архітектурних об'єктів як елементів міського простору можна застосовувати термін «палімпсест»⁴⁰. Як зазначають дослідники архітектури, даний

⁴⁰ Палімпсест – це результат (досягнутий ефект) специфічної взаємодії фрагментів, переплетіння голосів різних дискурсів, накладання все нових інтерпретацій на інтерпретуємий вже об'єкт, написання нового тексту зверху старого. Якщо звернутися до етимології терміну, то можливо схопити і більш тонкий сенс: написання нового тексту на напівстертому, багаторазово накладеному один на одного історичного письма, що має власну цінність, результат нашарування збільшує цінність нового та старого, одночасно руйнує та відроджує старе. *Цитування за:* От постмодернизма – к нелинейной архитектуре: Архитектура в контексте современной философии и науки. М.: Прогресс-Традиция, 2004. 416с.

термін може образно бути застосований до «переробленої» архітектури. Вбудовування у старовинний архітектурний комплекс будівлі або арт-об'єкта сучасної стилістики; додавання сучасних деталей, матеріалів при реконструкції будівлі або комплексу будівель – це прояв палімпсесту в архітектурі. Зокрема, Ф. Робер [58] у своїх дослідженнях звертається до палімпсесту як до концептуального інструменту в архітектурній творчості і виділяє основні аспекти застосування палімпсесту:

- будівля у певному стилі (надання сучасним проектам ознаки певного стилю за допомогою додавання архітектурних елементів попередніх стилів, або розробка концепції будівлі, що передбачає співіснування з вже існуючими спорудами, концепція створення єдиного просторово-часового континууму за рахунок використання «місця пам'яті»);

- форма–функція (реконструкція споруди у відповідності із зміненою функцією будівлі, що перебуває у гармонії з історичною формою будівлі);

- обсяги і простори (зміна структури простору будівлі зі збереженням основного обсягу і конструктивних елементів самої споруди);

- старі конструкції та декор (концепція діалектичних відносин між новими функціональними завданнями споруди та існуючими за рахунок контрасту між різними за природою елементами або навпаки, за рахунок гармонії елементів, що забезпечують візуальну цілісність будівлі);

- архітектура інтер'єру (використання старих конструкцій, таких як сходи, антресолі, несучі конструкції, проекти інтер'єрів реконструйованих будівель) [28, с. 18–19].

Таким чином, у результаті проведеного аналізу було виявлено поступову еволюцію наукової думки щодо вивчення архітектурних об'єктів як елементів соціального простору міста. Відзначено роботи вітчизняних та зарубіжних вчених у

зазначеному напрямку. Зафіксовані основні теоретичні матриці аналізу у межах структуралістського, інституційного, постмодерністського напрямків. Окреслено основні модуси аналітики архітектурних форм у дискурсі соціальних наук (від філософського, соціологічного, історико–культурологічного, урбаністичного напрямків) – будівлі, споруди, мости, вулиці, тротуари, пам'ятники, меморіали та інші об'єкти як елементи конструювання символічного коду міста та його репрезентації [41]. Означено увагу наукових інтенцій у напрямку вивчення комунікативних та культурних кодів архітектурних ландшафтів. Відзначено основні сучасні публікації авторів, які працюють у векторі дослідження взаємозв'язку архітектурних форм та соціальної тканини міста із урахуванням вивчення повсякденної взаємодії мешканців міста.

4.2. (Ре)конфігурації дискурсу історичної та соціальної пам'яті як чинники трансформації архітектурних ландшафтів міста

*Разрушая памятники – сохраняйте постаменты.
Всегда могут пригодятся.
Станислав Ежи Лец*

Сучасне місто виступає вже давно не лише специфічно організованим простором, але й являє собою складний соціальний організм, який об'єднує різноманітні соціальні спільноти, що мають власні життєві стратегії, повсякденні практики, політичні позиції. Кожне окреме місто презентує свою культурну унікальність комбінацією образів, ідентичностей.

Більше того, локальні образи та конкретні описи окремих локусів міського простору можуть надати якіснішу та повнішу інформацію щодо культурної специфіки міста, ніж загальні культурні коди та матриці, які є характерними для загальнонаціонального виміру. Узагальнені моделі не презентують культурну реакцію у повному обсязі, але, тим не менш, вони є презентацією соціального досвіду та історичної пам'яті, які інкорпоровані у міському символічному просторі.

На розвиток теорії та практики міських досліджень (*urban studies*) суттєвий вплив останні декілька десятиліть здійснили ряд методологічних поворотів у науковому полі описаних нами раніше (антропологічний, соціоісторичний, культурний, лінгвістичний, прагматичний та ін.), і як наслідок, проблемне поле досліджень суттєво розширилося та створило платформу для вивчення міста як міждисциплінарного об'єкта досліджень.

Все ширший ряд дослідників, які працюють у напрямку вивчення міської проблематики зазначають, що помітним стає зсув дослідницького інтересу від економічних, архітектурно-планувальних, соціально-демографічних чинників розвитку міст до контекстуального, системного дослідження міської культури, міського середовища, до мікроісторії та/або локальної історії міст (локальних подій, повсякденних практик, персоналій і спільнот, культурних, соціальних та економічних феноменів). Культурний поворот змусив звернути увагу на міфологічні сенси і «характери» міст. Міста читаються як тексти, і все більше і більше їх поверхні також розглядаються як образи й аналізуються у візуальному контексті [52].

В умовах розвитку сучасного суспільства міста змінюють свій простір шляхом збільшення семіотичності, підвищенням концентрації знаків та культурних кодів, що диференціюються як за критерієм часу появи у просторі міста, так і за природою виникнення. При порівнянні загальнонаціонального культурного простору та локального, міського безпосередньо, спостерігаються

певні відмінності. Загальний простір країни постає як інформаційно–емоціональний, що має як віртуальні, так і реальні експлікації, отже, у процесі безпосередньої взаємодії різних культур стає об'єктивованим. Міський простір постає як складніше організований, який має як об'єктивний, так і суб'єктивний рівні, подвійна структурація якого являє собою в один і той самий момент частину загальнонаціонального культурного простору та виступає однією з його об'єктивацій.

Семіотичний підхід, про який ми вже згадували раніше, пропонує розглядати місто як текст специфічного роду — той, що сповнений міфами, алюзіями, є метафоричним. У міському просторі відбувається змішання різних, інколи навіть протилежних, культур, поєднується історія та сучасність. Влучним є теза Ю. Лотмана [33] щодо характеристики міста як культурного простору, він наголошує, що джерелом подібних семіотичних колізій є не лише синхронне розташування різнорідних семіотичних утворень, але й діахронія: архітектурні споруди, міські обряди та церемонії, найменування вулиць та тисячі інших реліктів минулих епох виступають як кодові програми, постійно наново генеруючі тексти історичного минулого.

Застосовуючи методологічний підхід до розуміння міста як тексту, постає необхідність в уточненні інструментів аналітики значень експлікованих у міський простір. Найбільш вірогідними техніками аналітики є фіксація та декодифікація дискурсивних стратегій, присутніх у місті, та визначення символічних кодів, наявних у міському полі.

Як специфічна соціальна субстанція і як відповідна суспільна функція, дискурс являє собою своєрідний семіотичний простір, поле й стимул комунікації, складний інтегральний продукт взаємодії багатьох соціальних і політичних, матеріальних та ідеальних факторів. Аналіз структури цього доволі розмитого поняття еволюціонує від представлення

дискурсу як живого мовлення, що передбачає особистий контакт мовців і слухачів (Е. Бенвеніст⁴¹) до підведення під це поняття будь-якого явища дійсності, що має знакову природу і є певним чином структурованим. Не випадково стійкий інтерес до проблем дискурсу існує у різних сферах сучасної гуманітаристики — у феноменології й герменевтиці, структуралізмі й постструктуралізмі, лінгвістиці й семіотиці. Головне в осмисленні дискурсивної взаємодії — усвідомлення формотворчої ролі дискурсу. Він є потужним чинником впливу на домінуючу на груповому чи особистісному рівні систему уявлень, і вже тому вважається таким, що не лише відбиває й роз'яснює, але й створює суспільні контексти й процеси. У розробленій К.–О. Апелем та Ю. Хабермасом теорії соціально-мовної прагматики й суспільних дискурсів чільне місце належить дискурсивній етиці як концепції нормативної правильності й зрозумілості комунікативних актів [48, с. 29].

4.2.1. Характер зміни топонімічної системи та (де)кодифікація «місць пам'яті» в міському просторі

Концептуальна схема нашого дослідження передбачає звернення до аналізу механізму денотації у семантико-синтагматичному просторі міста. Безпосередньо в даному випадку денотація проявляється у топонімічній системі міста. Когні-тивні структури соціоісторичного фрейму існування міста

⁴¹ Особливою характеристикою дискурсу у широкому розумінні є його позиція у структурі відношень з учасниками мовленнєвого акту, а саме – тими, хто говорить та тими, хто сприймає інформацію (адресантом та адресатом), а також з комунікативною метою адресанта здійснити вплив на слухача. *Див. детальніше:* Бенвеніст Е. Соссюр полвека спустя [45]; Бенвеніст Е. Формальный аппарат высказывания [4].

детермінують рух у процесі денотації у дискурсивних формаціях. Оскільки динамічні процеси у просторі топоніміки міста нерозривно пов'язані із категорією історичної пам'яті, варто звернути особливу увагу на зв'язок між процесами (де)конструювання історичної пам'яті та онтологічним рівнем інтеріоризації цих змін. Спроби пов'язати аналіз дискурсу на історичному матеріалі з «лінгвістичним поворотом» виявилися плідними завдяки тому, що саме на цьому фундаменті вдалося створити лінгвістично орієнтовану епістемологію. Виявилося, що основні історико-соціальні поняття, за Р. Козеллеком [29], є не лише «індикаторами» суспільних та історичних процесів — вони здатні прямо впливати на характер історичних змін як фактори цих процесів.

Як зазначає Лариса Нагорна [48, с. 17], одним із найважчих моментів у процесі вивчення історичної пам'яті є безпосередньо двояка структура безпосередньо даної категорії аналізу. Доки політичний простір структуруватимуть держави, кожна з них мусить дбати про політику пам'яті як засіб закріплення у свідомості громадян тих цінностей, які вона вважає для себе важливими. Далеко не завжди насаджувані державою ціннісні й мотиваційні параметри співпадають із світовідчуттям і настроями принаймні більшості громадян. У кожного індивіда — своє уявлення про «власне» освячене традицією минуле, і саме воно стає матрицею особистісної історичної пам'яті. Адже сфера історичної пам'яті — це простір зіткнення ідеологій, групових інтересів, ціннісних уподобань. І водночас поле активної експлуатації старих і творення нових міфів.

За І. Глебовою, проблематика «образів минулого» актуалізує розуміння категорій «ідентичність» і «спільнота» у комунікативному сенсі — як продуктів символічної соціальної взаємодії. Управління образами минулого, «робота пам'яті» є інструментом встановлення соціальних зв'язків, що визначають відчуття «асоціації», потребу у приналежності. Тому концепти

«пам'ять», «колективна пам'ять» не є чимось метафізичним і абстрактним; вони постійно беруть участь у процесах конструювання, артикуляції й мобілізації ідентичностей, потрапляючи тим самим у простір політики [12, с. 140].

Попри усі ці складнощі тенденція введення історієписання у контекст культурної пам'яті дістала потужний стимул саме у межах антропологічного «повороту». Новий культурологічно орієнтований напрям історіографічних досліджень — «історія історії», уособлюваний Ж. Ле Гоффом, сфокусував увагу не стільки на виявленні етапів в еволюції історіографічного знання, скільки на соціально-культурній зумовленості того кола подій і ідей, які потрапляють у поле зору історика. На такому фундаменті вибудовувався проект «історії пам'яті», який зосереджував увагу на образах-спогадах і моделював минуле відповідно до тих «соціальних рамок», які задавалися інтересами певних суспільних страт.

Розібратися у складному переплетенні системних факторів та рольових функцій окремих індивідів у символічному просторі «історії пам'яті» допомагає звертання до символічних (культуральних) кодів. За Дж. Александером, навіть суспільна травма не є сама по собі злом — злом вона стає внаслідок атрибутивного конструювання бінарних опозицій. Варто відзначити, що Л. Нагорна [48, с. 49], у межах власного авторського дослідження зазначає, що з декількох запропонованих мегапарадигм найбільш продуктивною для дослідження історичної пам'яті уявляється інтегральна, яка трактує процес колективного самоусвідомлення крізь призму теорій невизначених флуктуацій, амбівалентності, функціональності/нефункціональності.

Наблизитися до розуміння стану індивідуальної й колективної психіки за умов перманентних політичних криз допомагає теорія психофрактальних матриць, що її розробляють вітчизняні фахівці у галузі соціальної психології. Будь-яка

соціальна структура, починаючи від індивіда й закінчуючи світоустроєм, має власну психофрактальну структуру, і саме співвідношенням цих структур визначаються і тип того або іншого соціуму, і соціокультурна ідентичність його членів [17, с. 7]. Психофрактальна матриця — це той надособистісний ціннісний конструкт, навколо якого люди об'єднуються за ознакою прийняття головних світоглядних цінностей і «правил гри»; матрична фракталізація визначає тип і характер самоорганізаційних та інших, більшою чи меншою мірою усвідомлених, процесів у суспільстві.

Спосіб кодування знань, доводив М. Фуко [69], зумовлює спосіб розуміння світу, тому наука — це лише одна з дисциплінарних технологій. Архів історії — не сховище фактів, що лежать в основі інтелектуальних традицій, а радше опис нескінченно змінюваних дискурсивних практик, здатних перетворювати пам'ять на «контр-пам'ять». Кожне нове століття тому позначене інтелектуальними розривами, зламом традицій. На більш абстрактному рівні пізнання й сама історія підлягає відкриттю заново, у риторичному модусі. Інакше історія виявиться надовго приреченою на обслуговування влади [48, с. 89].

Французький соціолог та політолог Жорж Мінк [37, с. 64-65] вдало зазначає, що у сфері дослідження пам'яті домінували три парадигми. Вони переважно стосуються трьох дисциплін: забарвленої психоаналізом філософії, соціології та історії:

1) нормативна парадигма П. Рикьора, що наголошує роботу пам'яті (затирання, переоцінювання, опрацювання), закладає добре і погане використання пам'яті й рішуче протистоїть останньому;

2) соціальні рамки продукування пам'яті М. Хальбвакса;

3) місця пам'яті П. Нора.

Дуже схематично ці три парадигми збігаються з трьома дисциплінарними підходами. Філософський підхід, забарвлений

психоаналізом, головним чином розвинув П. Рікьор [57]. Він вирізняє клінічні та терапевтичні категорії, запозичені головним чином з психоаналізу, а також форми маніпуляції пам'яттю (інструменталізація), що походять від критики ідеології. Для П. Рікьора йдеться про зловживання пам'яттю та забуттям. І, зрештою, існує ще один вимір, який сам П. Рікьор визначає як «суто етико–політичний», той, що стосується обов'язку пам'яті. Він робить «огляд від рівня до рівня (від однієї до іншої форми використання пам'яті та зловживання нею), від пам'яті, якій заважають, через пам'ять, якою маніпулюють, до пам'яті вимушеної».

Друга (а хронологічно перша) парадигма, що походить з соціологічної традиції, — це парадигма «соціальних рамок пам'яті» М. Хальбвакса [59], яку розвинули її критики: Р. Бастід та М.–К. Лявабр. Ключовими поняттями тут є: колективна пам'ять, група та соціальні рамки пам'яті. Наголос зроблено на соціальних умовах вироблення та передачі репрезентацій пам'яті, що створюють зв'язок у групі.

Третю парадигму, що спричинилася до постання величезної колективної праці «*Les lieux de mémoire*», висунув П. Нора [50]. Всупереч топографічному звучанню терміна, «місцями пам'яті» можуть бути як власне певні місця історичних подій, так і містичні постаті, пісні, літературні тексти, свята, ритуали тощо.

Однак з початком військових дій в Україні ми можемо говорити про нову якість пострадянської політики пам'яті, а можливо, й про новий феномен, що виходить за рамки звичного інструменталізування минулого. У чинному російсько–українському конфлікті ми стаємо свідками появи, а в деяких випадках і культивації, нової якості часу, коли елементи минулого і теперішнього зливаються воєдино, а лінійна історія щезає.

Брежнєвська імперія пам'яті не загинула відразу з розпадом Радянського Союзу; її фрагменти були інструменталізовані

політичними елітами нових незалежних держав. Дослідники східно–європейської пам'яті часто фокусуються на процесах націоналізації пам'яті після завершення Холодної війни, але інструменталізація пам'яті у нашому регіоні служить не тільки цілям створення нових національних наративів незалежності [18].

Топонімічний образ міського середовища у когнітивному відношенні є результатом концентрації існуючих наративів у знаково–символічній формі, що сприяє формуванню можливих заходів в міському середовищі (видів діяльності, функціонального зонування), а також збільшення потенційного образного національного брендингу країни через брендинг окремих територій. Сприйняття топонімів при цьому також дуже часто здійснюється за міфологічним типом: топоніми сприймаються і як ім'я–символ конкретної території і як засіб її перетворення (що виражено, наприклад, в акті перейменування як засобу зміни якості перейменованого простору, створення «паралельних просторів» через неофіційні назви та ін.) [40].

Як підкреслює С. Світленко [61], вчений–історик та один з ініціаторів процесу реалізації топонімічної реформи в м. Дніпрі, метою топонімічної реформи у місті стала розробка і втілення у життя нової топонімічної моделі міста–мегаполіса як обласного центру сучасної України. У процесі реформи реалізовувалися такі завдання:

- проведення засобами топоніміки декомунізації історичної та національної свідомості мешканців обласного центру, сприяння подоланню ментального зв'язку з радянсько–комуністичним тоталітарним і посттоталітарним минулим;
- відновлення низки історичних топонімічних назв, які були викреслені з історичної пам'яті за часів комуністично–радянського режиму;
- розкриття української топонімічної складової через віддзеркалення усіх основних етапів української історії та

культури, зокрема князівського та козацького періодів, українського періоду ХІХ ст., національно–визвольних змагань ХХ ст. та сучасності;

— здійснення залюднення топоніміки міста видатними українськими діячами, які зробили вагомий внесок у поступ вітчизняної економіки, соціуму, політикуму, духовності та культури і мали тісний зв'язок із нашим краєм;

— утвердження європейського походження і вектора розвитку міста і України в цілому.

Ландшафти пам'яті символічно кодують міський простір. Вони, на думку ряду вчених, проектують моделі минулого у соціокультурні практики сьогодення. Тому перейменування вулиць, площ, проспектів, зведення або демонтаж різних пам'ятних споруд є свідченням процесів постійного символічного кодування й перекодування міського простору. Дані процеси в сукупності за своєю цільовою тональністю можуть вказувати на ідеологічну деколонізацію історичної пам'яті. Це стосується, перш за все, країн з авторитарним або тоталітарним минулим де еліти починають звертатися до традиційної (примордіальної) пам'яті, яка існувала до ідеологізації. До даних країн відноситься і Україна, в якій зараз за умовами незалежності відбуваються процеси декомунізації. В рамках цих процесів здійснюється не тільки видалення радянської символіки, але також очищення міського простору для включення до нього нових (легітимних) символів [9, с. 7].

Тобто в Україні проходить позбавлення ідеологічних конструкцій Радянського союзу в структурі історичної пам'яті, на користь національному та етнічному наративу, що яскраво проявляється в просторі міст. Зокрема на особливу увагу заслуговує вивчення особливостей зміни міських просторів в контексті зміни векторів ідеологічних конструкцій в сучасному українському суспільстві. Пропонуємо звернутися до визначення

механізму та специфіки переходу від маркерів «радянського» до «українського» у семантичному та фізичному просторі міст.

Ландшафти пам'яті сучасних міст України мають три чіткі хронологічні пласти:

1) Дорадянський пласт. Найбільш сталий та незмінний. Найчастіше це меморіали культурним, історико–літературним персоналіям ХІХ–ХХ ст.

2) Радянський пласт. Це значна та невід'ємна частина вітчизняних ландшафтів пам'яті. Сьогодні цей пласт зазнає значних реконфігурацій, які загалом векторно відтісняють його на периферію. Часткова декомунізація реалізовувалися впродовж усього періоду незалежності, особливо у західних регіонах. Поточна декомунізація за своїм розмахом, є тотальним меморіальним заходом періоду незалежності.

3) Національний пласт. Має націоцентричний контекст: увічненням пам'яті про Голодомор як геноциду українського народу, практики «показаченої пам'яті», увічнення героїв Небесної Сотні 2014–2016 рр. Після революції Гідності вона почала домінувати над іншими пластами. В рамках вітчизняних ландшафтів пам'яті відбувається прискорений процес переходу від неорганічного існування різних хронологічних нашарувань до структурованої системи гомогенного характеру. Ядром українського мемо–простору стає комплекс ландшафтів пам'яті, які символічно відсилають до державної самостійності України сьогодні, а також прагнення до цього від раннього Нового часу [27, с. 5].

На думку відомої української дослідниці В. Середи, практики давати назви вулицям, площам, проспектам також відіграють важливу роль у символічному кодуванні міського простору і трансляції історичної пам'яті в щоденному житті. В деякій мірі вони відіграють навіть більшу роль у методах політики пам'яті ніж меморіали. Меморіали у випадку відсутності комеморативних заходів коло них, або якщо не

включені в громадське життя міста, можуть стати «німими» об'єктами міського простору, втративши функцію трансляції минулого. Водночас топоніми більш інтегровані в буденність мешканців міста, які часто до них звертаються коли заповнюють документи, просять водія зупинитися, пояснюють місце знаходження певних об'єктів [62, с. 87].

В рамках даної проблематики М. Азар'яху виділяє утилітарну і символічну функції комеморативних топонімів. Він вказує на виняткову важливість символічної функції топоніма в рамках політики пам'яті. Є. Теретьєв зазначає, що являючись водночас історичним свідченням і просторовим маркером, топонім виступає як найважливіше місце пам'яті в міському просторі, вписуючи певні сконструйовані версії історії в повсякденність [65, с. 79]. Узагальнюючи можна зазначити, що топоніми, в першу чергу, являються сильними засобами трансляції історичної пам'яті, навіть у порівнянні з меморіалами, тому, що вони більш включені в буденне життя містян. По друге, слід зазначити що не всі топоніми міського простору можна вважати ландшафтами пам'яті (наприклад компасні або господарсько-економічні топоніми практично не здатні до трансляції історичної пам'яті).

Концепція топонімічної реформи передбачала реалізацію трирівневого підходу до перейменувань: загальнонаціонального, регіонального та місцевого (міського). Водночас реформа мала показати і безперервність українського історичного процесу, і соборність українських земель. Звичайно, концепція розкривала і проблему урбогенезису Дніпра як українського міського центру, який був заснований ще у до модерні часи. Зокрема наголошувалося, що, по-перше, слід враховувати дві урбогенетичні лінії, які засвідчують білінійність урбогенезису нашого міста. Друга особливість процесу урбогенезису полягає у тому, що він вирізнявся поліцентричністю, оскільки

урбогенетичні імпульси надходили від різного типу населених пунктів [61].

Щодо нашого дослідження, топонімічна реформа сприймається у якості денотативного процесу в умовах руху соціоісторичного фрейму існування країни загалом та міста зокрема. З метою виявлення символічного контенту процесу зміни топонімів у місті, було проведено змістовний аналіз запропонованих нових назв об'єктів архітектурного ландшафту в місті Дніпрі. Джерелом вихідної інформації є офіційні документи, які містять рішення міської ради з урахуванням вимог, встановлених Законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» [19], відповідно до пропозицій міської комісії щодо найменування (перейменування) вулиць, провулків, проспектів, площ, парків, скверів, мостів та інших споруд на території міста Дніпра.

Загалом аналіз показав, що нові топоніми можна об'єднати за певними критеріями у декілька змістовних груп. Було виділено п'ять основних критерії, покладених в основу до відбору нового топоніму — історичний базис, культурно-науковий базис, нейтральний базис, географічний базис, актуальний соціально-політичний базис (Див. Табл. 4.1). Пропонуємо звернутися до детальнішого розгляду першої групи топонімів. У межах історичного критерію для обрання нової назви виділяються п'ять змістовних підкатегорій:

— історичні постаті загальноукраїнського масштабу — вул. Нестора Махна, пр. Пилипа Орлика, вул. Михайла Грушевського, вул. Володимира Мономаха, пр. Петра Калнишевського, пр. Богдана Хмельницького, вул. Княгині Ольги, проспект/вул. Святослава Хороброго, вул. Симона Петлюри, вул. Романа Шухевича, вул. Павла Полуботка, вул. Івана Гонти,

вул. Павла Бута, вул. Романа Мстиславовича, вул. Данила Галицького, вул. Данила Апостола та ін.

— історичні постаті, події (міжнародні) — *вул. Джузеппе Гарібальді, вул. Празької весни, вул. Магдебурзького права та ін.*

— історичні постаті, що мають відношення до історії міста (локальні) — *вул. Любарського, вул. Марії Лисиченко, вул. Івана Труби, вул. Євгена Вирового, вул. Олександри Риндовської, вул. Леоніда Стромцова, пр. Олександра Поля, вул. Єлагінська, вул. Василя Хитя, вул. Баллінська, вул. Андрія Фабра, та ін.*

— історичні події, терміни, об'єднання, спілки — *вул. Сарматська, вул. Братства тарасівців, вул. Просвітянська, вул. Січових стрільців, провулок/вулиця Героїв Крут, площа Половицька, провулок Лоцманів Казанців, провулок Івана Купала, вул. Кобзарська та ін.*

— ретроспекція (повернення історичної назви) — *пр. Мануйлівський, парк Кирилівка, Крутогірний узвіз, вул. Полігонна та ін.*

Аналізуючи комплексно першу групу топонімів, варто зазначити, що найбільш численними є номінації об'єктів міського простору на честь історичних постатей загальноукраїнського масштабу та персоналій, що пов'язані із історією розвитку міста.

Серед історичних фігур представлені діячі різних історичних періодів української державності — від Київської Русі до представників ХХ століття. Поряд із персоналіями, що вже тривалий час асоціюються з історією розвитку українського суспільства, з'являються персони, чиї здобутки в період існування радянської держави та домінування комуністичної ідеології перебували під цензурою. В основному, це історичні фігури, пов'язані із діяльністю УПА — Роман Шухевич, Євген Коновалець та ін., що свідчить про активні процеси роботи з (де)конструюванням історичної пам'яті, які відбуваються у сучасному українському суспільстві.

Враховуючи отримані дані щодо другої групи топонімів, яку можна охарактеризувати як критерій культурно–наукового вектору, зазначимо, що найменування відбувалося на честь діячів мистецтва та науки — письменників, поетів, архітекторів, винахідників, вчених, які зробили свій внесок у розвиток науки і техніки української держави: *вул. Сергія Подолінського, вул. Олександра Конинського, вул. Михайла Драгоманова, вул. Бориса Познанського, вул. Бориса Мозрлевського, вул. Семена Скляренка, вул. Михайла Максимовича, вул. Марії Заньковецької, вул. Володимира Антоновича, вул. Олени Блавацької та ін.*

Загалом, спостерігається широкий спектр постатей, які були обрані для номінації — від безпосередньо українських культурних діячів до представників кола мистецтва, які працювали в еміграції або створили значний пласт творів про українську культуру та історію за межами української держави.

Третя група топонімів не є великою за обсягом, має нейтральне забарвлення та представлена найменуваннями загальноновживаних термінів, визначень — *вул. Затишна, провулок Веселковий, вул. Весняних конвалій, провулок Привабливий, провулок Улюблений та ін.*

Географічний критерій для відбору найменувань нових топонімів умовно можна розділити на дві підгрупи — детермінація географічними характеристиками місцевості, наявністю географічних об'єктів (*площа Старомостова, площа Троїцька, площа Вокзальна, провулок Діївський та ін.*) та прив'язка до назв географічних об'єктів за межами міста (*вул. Новгород–Сіверська, ж/м Мелітопольський, вул. Хортицька, вул. Краківська та ін.*).

Окремою групою виділяються топоніми, які презентують актуальну соціально–політичну ситуацію в країні, тобто найменування відбуваються на честь постатей, подій, термінів, що описують актуальні зміни в суспільстві — *вул. Волонтерська, парк Героїв, парк Пам'яті та примирення, вул. Олександра*

Чернікова та ін. Вибір детерміновано подіями, які відбуваються на тлі Революції Гідності, проведення АТО, фігури, на честь яких названі вулиці, є загиблими воїнами на Сході України в останні роки.

Цікавими є декілька топонімів, що представляють так звану «лінгвістичну гру», тобто нове найменування має аудійно, граматично або символічно майже ідентичну назву попередньому найменуванню, але містить відображає інше змістовне навантаження.

Наприклад: стара назва — *вул. замполіта Беляєва* — нова назва — *вул. Беляєва* (Володимир Беляєв — радянський офіцер, брав участь у звільненні Дніпропетровська у жовтні 1943 р.). Декомунізація відбулася на рівні вилучення із назви радянської посади «замполіт». Інший приклад: стара назва — *вул. Жуковського* — нова назва — *вул. Василя Жуковського*. У першому випадку Іосіф Жуковський — учасник становлення радянської влади на Катеринославщині, новий топонім — на честь Василя Жуковського — російського поета, перекладача, діяча, який допоміг викупити з кріпацтва Тараса Шевченка.

Показовим є такий приклад: стара назва — *вул. Дмитра Донського* (руський князь) — нова назва — *вул. Дмитра Донцова* (український літературний критик, філософ, політичний діяч). Цікавою є лінгвістична гра з наступними топонімами: стара назва — *вул. Покровського* (Покровський очолював історичну школу у Москві на початку ХХ ст. та займався популяризацією комунізму та більшовизму) — нова назва — *вул. Покровська* (на території району розташована Покровська церква).

Таблиця 4.1. Логіка зміни топонімів в м. Дніпро

Домінуючий критерій перейменування		Назви нових топонімів
1 Група Історичний базис	1.1. Історичні постаті загальноукраїнського масштабу	Вул. Беляєва*, Вул. Василя Тютюнника, Вул. Нестора Махна, Вул. Василя Макухи, Вул. Василя Кука, пр. Пилипа Орлика, Вул. Михайла Грушевського, Вул. Володимира Мономаха, пр. Петра Калнишевського, пр. Богдана Хмельницького, Вул. Княгині Ольги, Вул. князя Ярослава Мудрого, Вул. Князя Володимира Великого, Проспект/Вул. Святослава Хороброго, Вул. Симона Петлюри, Вул. Козака Мамає, Вул. Івана Сулими, провулок Сулимівський, Вул. Гетьмана Петра Дорошенка, парк Юрія Переможця, провулок Євгена Коновальця, Вул. Петра Григоренка, Вул. Романа Шухевича, Вул. Павла Полуботка, Вул. Івана Гонти, Вул. Павла Бута, Вул. Романа Мстиславовича, Вул. Данила Галицького, Вул. Данила Апостола, провулок Косівський, Вул. Криштофа Косинського, Вул. Костя Гордієнка, пр. Івана Мазепи, Вул. Полковника Горленка, Вул. Якова Острянина, Вул. Болбочана, Вул. Максима Дія, Вул. Князя Костянтина Острозького, Вул. Генерала Радієвського, Вул. Омеляновича-Павленка, Вул. Ярославни
	1.2. Історичні постаті, події (міжнародні)	Вул. Джузеппе Гарібальді, Вул. Празької весни, Вул. Яна Гуса, Вул. Петра Бикова, Вул. Магдебурзького права, Вул. Василя Жуковського*, Вул. Олени Ган,
	1.3. Історичні постаті, що мають відношення до історії міста	Вул. Любарського, Вул. Марії Лисиченко, Вул. Івана Труби, Вул. Євгена Вирового, Вул. Опанаса Ковпака, Пр. Дмитра Яворницького, Вул. Опанаса Сторубля, Вул. Івана Сокульського, Вул. Антіна Синявського, Вул. Катерини Мессарош, Вул. Олександри Риндовської, Вул. Леоніда Стромцова, пр. Олександра Поля, Вул. Менахем-Мендл Шнеєрсона, Вул. Андрія Фабра, Вул. Василя Біднова, Вул. Олександра Рейнгарда, Вул. Павла Нірінберга, Вул. Володимира Моссаковського, Вул. Григорія Омельченка, Вул. Феодосія Макаревського, узвіз Струківський, Вул. Василя Чаплєнка, Вул. Надії Алексєєнко, Вул. Івана Езау, Вул. Василя Сидоренка, Вул. Трофима Романченка, Вул. Михайла Комарова, Вул. Володимира Хреннікова, Вул. Олександра Красносельського, Вул. Трифона Гладченка, Вул. Данила Сахненка, Вул. Єлагінська, Вул. Василя Хитя, Вул. Баллінська, Вул. Семена Бардадима, Вул. Генерала Воливача, Вул. Андрія Штогарєнка, провулок Шодуарівський, провулок Марти Головіної, Вул. Володимира Самодриги, Вул. Тетяни Пати, провулок Михайла Дідевича,

Продовження таблиці 4.1

Домінуючий критерій перейменування		Назви нових топонімів
	1.4. Історичні події, терміни, об'єднання, спілки.	Вул. Сарматська, Вул. Братства тарасівців, Вул. Просвітянська, Вул. Січових стрільців, провулок/вулиця Героїв Крут, площа Половицька, провулок Лоцманів Казанців, провулок Січовий, Вул. Курінна, Вул. Хотинська, Вул. Деревлянська, Вул. Героїв Дніпра, провулок Героїчний, Вул. Сіверянська, Вул. Роксолани, провулок Івана Купала, Вул. Кобзарська
	1.5. Ретроспекція (повернення історичної назви)	Пр. Мануйлівський, парк Кирилівка, Крутогірний узвіз, Вул. Полігонна, Вул. Перемоги*, Вул. Старокозацька, набережна Січеславська, Вул. Вознесенська, Вул. Зернова, Вул. Байдаківська, площа Новокодацька, парк Новокодацький, Вул. Старий шлях, провулок/вул. Гайдамацька, Вул. Старобазарна,
2 група Культурно– науковий базис	Діячі мистецтва та науки: письменники, поети, архітектори, винахідники, вчені	Вул. Дмитра Багалія, Вул. Дмитра Марковича, Вул. Афанасьєва–Чужбинського, Вул. Полонської–Василенко, Вул. Данила Заболотного, Вул. Яхнеківська, Вул. Степана Величка, Вул. Івана Пулюя, Вул. Крушельницької, Вул. Галі Мазуренко, Вул. Миколи Сумцова, Вул. Григорія Граб'янки, Вул. Олени Пчілки, Вул. Василя Каразіна, Вул. Олександра Потебні, Вул. Сергія Подолинського, Вул. Олександра Конинського, Вул. Михайла Драгоманова, Вул. Бориса Познанського, Вул. Бориса Мозрлевського, Вул. Семена Скляренка, Вул. Михайла Максимовича, Вул. Івана Акінфієва, Вул. Архітектора Дольника, Вул. Ізмаїла Срезневського, Вул. Олександра Оцуца, Вул. Василя Сухомлинського, Вул. Сергія Подолинського, Вул. Миколи Руденка, Вул. Академіка Белелюбського, Вул. Леся Курбаса, Вул. Осипа Бодяньського, Вул. Ігоря Сікорського, Вул. Вадима Сідура, Вул. Михайла Вербицького, Вул. Дмитра Байди–Вишневецького, Вул. Сергія Єфремова, Вул. Володимира Вернадського, Вул. Дмитра Донцова*, парк Івана Старова, Вул. Володимира Винниченка, Вул. Марії Заньковецької, Вул. Володимира Антоновича, Вул. Олена Блавацької, Вул. Костомарівська, Вул. Леоніда Жебуньова, Вул. Павла Чубинського, Вул. Гулака–Артемівського, Вул. Ганни Барвінок, Вул. Василя Капніста, Вул. Юрія Кондратюка, Вул. Миколи Хвильового, Вул. Василя Стуса, Вул. Петра Сокальського, Вул. Миколи Садовського, Вул. Володимира Івасюка, провулок/вул. Миколи Зерова, Вул. Миколи Куліша, Вул. Вишенського, Вул. Олени Теліги, Вул. Марії Грінченко, Вул. Поддубного, Вул. Марії Приймаченко, Вул. Євгена Маланюка, Вул. Олександра Галича, Вул. Андрія Сахарова, Вул. Василя Симоненка

Продовження таблиці 4.1

Домінуючий критерій перейменування		Назви нових топонімів
3 група <i>Нейтральний базис</i>	Загальноновживані визначення	Вул. Затишна, провулок Веселковий, Вул. Весняних конвалій, провулок Привабливий, провулок Улюблений, Вул. Балка мальовнича, узвіз Ярмарковий, провулок Швидкісний, Вул. Солідарності, провулок Кленовий, провулок/вул. Майстрів, провулок Мальвовий, провулок Яворовий, Вул. Славна, Вул. Казкова, Вул. Лірницька, Вул. Футбольна, провулок Червонокалиновий, Вул. Енергетиків, провулок В'язовий, Вул. Пшенична, провулок Порічковий, сквер Сосновий, провулок Зоряний
4 група <i>Географічний базис</i>	4.1. Детермінація географічними характеристиками місцевості, наявністю географічних об'єктів.	Вул. Портова, Вул. Піскова, узвіз Кодацький, Вул. Дніпросталівська, парк Зелений Гай, Вул. Воскресенська, площа Старомостова, площа Троїцька, площа Вокзальна, провулок Діївський, Вул. Велика Діївська, Вул. Коханівська, ж/м Покровський, Вул. Козирева, Вул. Бортницька, Вул. Покровська*, провулок/вул. Тиверська, Вул. Ріжкова, провулок Ігреньський,
	4.2. Прив'язка до назв географічних об'єктів за межами міста	Вул. Брацлавська, пр. Слобожанський, Вул. Братиславська, Вул. Глухівська, Вул. Інгульська, Вул. Новгород–Сіверська, ж/м Мелітопольський, Вул. Хортицька, Вул. Лубенська, Вул. Фортечна, Вул. Корсунська, Вул. Тернівська, Вул. Карпатська, Вул. Люблянська, Вул. Хорватська, Вул. Краківська,
5 група <i>Актуальний соціально–політичний базис</i>	Постаті, події, терміни, що описують актуальні зміни в суспільстві	Вул. Європейська, Вул. Волонтерська, Вул. Пластівська, парк Героїв, парк Пам'яті та примирення, Вул. Олександра Чернікова, провулок Скаутський, Вул. Айдарівська, Вул. Мужності*, Вул. Заборинська, провулок сержанта Андрюшенка, Вул. Євгена Сердюкова, Вул. Олександра Серебрякова

Також, з метою виявлення специфіки змістовного наповнення нових топонімів з точки зору безпосередніх суб'єктів виробництва індексованих знаків були проведені інтерв'ю з громадськими активістами, експертами та представниками міської влади, які були залучені до процесу вибору та закріплення нових назв. Дане дослідження дозволяє зафіксувати дискурсивні

стратегії суб'єктів конструювання домінантних дискурсивних формацій міста⁴².

Аналіз був виконаний, виходячи з перспективи непрагматичного підходу до аналізу соціальної реальності (Л. Болтанські, Л. Тавено). Методологічну основу дослідження становить модель дискурс-аналізу Р. Водак, яка передбачає визначення та аналіз трьох рівнів існування дискурсу: лінгвістична реалізація, стратегія аргументації, стратегія змістовного наповнення. Лінгвістична реалізація передбачає визначення, як саме інформанти говорять про перейменування та які лінгвістичні особливості характерні різноманітним дискурсам. Стратегія аргументації пропонує визначити те, як інформанти обґрунтовують свої позиції по відношенню до перейменування. Стратегія змістовного наповнення пропонує аналіз соціального смислу тих чи інших моделей аргументації, які є характерними для конкретних дискурсів.

У результаті ми маємо існування трьох дискурсивних формацій серед суб'єктів виробництва топонімів — політичний дискурс (коммеморативні складові топонімів); історико-культурний дискурс (топоніми як важливі складові історико-культурної спадщини міста); прагматичний дискурс (розгляд міських топонімів у якості простих лінгвістичних ярликів або географічних вказівників).

Також у якості одних з найтиповіших об'єктів, що репрезентують елементи певного типу мислення, зумовленого історичним, культурним, соціальним досвідом, виступають «місця пам'яті». Дана категорія аналізу, запропонована відомим

⁴² Наведені далі спостереження спираються на результати дослідження, проведеного автором методом напівструктурованого глибинного інтерв'ю (2016 р., місто Дніпро), метою якого було виявлення особливостей дискурсивних стратегій суб'єктів продукування нових топонімів у міському просторі. Вибір кола інформантів зумовлений їхнього залученістю у процес реалізації топонімічної реформи м. Дніпра. При транскрипції збережено специфіку «живої мови» інформантів. Зазначимо, що дослідження носить скоріше описовий характер, що дозволяє обмежено проілюструвати статус емпіричних висновків щодо характеру інтенцій до обґрунтування відбору одиниць нових топонімів.

французьким науковцем П. Нора [50], у поєднанні з дискурсом «феноменології пам'яті» та «феноменології належності» П. Рікьора [57] (парадигмальну позицію яких відносно аналізу пам'яті було згадано вище) та ідеєю «влади номінації» П. Бурд'є [6] змістовно відображає висхідну тезу дослідження щодо наявності як динамічної складової (тієї, що підпадає під процес конструювання політичним полем відповідно до зміни історичного моменту), так і статичної складової (тієї, що представлена фізичною фіксацією позиції в об'єкта в міському просторі) певних об'єктів архітектури в ментальній проекції.

Також слід наголосити на перетині проблематики ландшафтів пам'яті та публічного простору міста, як такого, що існує на межі фізичного та соціального рівнів. Публічний простір, визначений фізично, пов'язує між собою розрізнені елементи міського середовища, які розраховані для спільного перебування різних груп населення. Публічний простір, в соціальному вимірі, має важливу роль, яка полягає в інтеграції населення міста, забезпечуючи при цьому умови для анонімної взаємодії незнайомих людей. Отже публічний простір являє собою консолідаційним елементом, який забезпечує цілісність міста на фізичному та соціальному рівнях та відображає його соціальну складову [40].

В сучасній соціокультурній ситуації в Україні відбувається процес конструювання етнічно–національної історичної пам'яті, що як наслідок призводить до витіснення та ліквідації радянського ідеологічного пласта як рудиментарного, або в деяких випадках полярного стосовно актуальної національної моделі минулого. Даний загальнонаціональний процес відображається на рівні міського простору у вигляді конструкції або деконструкції певних ландшафтів пам'яті міста, що являються елементами за допомогою яких відбувається трансляція історичної пам'яті містом.

Підкреслимо, що в межах даного дослідження важливим є фіксація специфіки взаємозв'язку ландшафтів пам'яті та публічного простору міста (в дискурсивному вимірі). Досить ілюстративною в даному випадку являється концепція «права на місто» А. Лефевра. В його основі сприйняття міста як твору, який існує та видозмінюється за допомогою колективної художньо-соціальної творчості його жителів. Вони колективно формують публічні місця в місті, де беруть участь у суспільному житті за для інтересів розвитку свого населеного пункту, його соціального та фізичного рівнів. Отже, враховуючи те, що в рамках публічного простору мешканцями здійснюються дискусії, предметом яких являється конструювання міського середовища, або його певних елементів, то цілком логічним буде припущення, що і ландшафти пам'яті можуть бути включені в процес обговорення. В даному випадку публічне може навіть ставитись опозицією до офіційної політики пам'яті, наприклад під час перейменування топонімів, які досить глибоко включені в буденність містян, проте державна мнемополітика вимагає це зробити не прислухаючись до мешканців міста. Але узагальнюючи зазначимо, що інтеграція історичної пам'яті відбувається в місті на фізичному рівні, у вигляді ландшафтів пам'яті як трансляторів, в чисто соціальному вимірі (на прикладі публічного простору), в дискурсивному просторі.

Зафіксовано, що в тематичній структурі меморіалів (пам'ятники, пам'ятні дошки, меморіальні комплекси, споруди в честь певних подій або персоналій) кризово-деструктивна тематика яка була повністю пов'язана з подіями Другої світової війни доповнилася меморіальним комплексом «Шляхами Донбасу», який транслює пам'ять недавніх подій пов'язаних з проведенням АТО в Україні. Аналіз історико-дискурсивної структури меморіалів досить чітко показує тенденції, які пов'язані зі зменшенням радянського пласта меморіалів і збільшенням національного пласта.

Пропонується зосередити увагу на аналітиці ментального забарвлення пам'ятників у міському полі. Розглянуто кейс міста Дніпра. Особливої актуальності питання символічної номінації такого елементу архітектурного ландшафту як пам'ятник набуває у контексті процесів декомунізації, які відбулися протягом останніх років у країні. Відповідно до Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» [19] було демонтовано ряд постаментів, пам'ятних знаків радянської доби, які презентували комуністичну ідеологію та її лідерів.

Безпосередньо процес деномінації пам'ятних знаків у м. Дніпрі відбувався за аналогічною типовою схемою загально-національного характеру, але варто виділити специфічну ідею, яка на даний момент представляє собою цікавий інструмент збереження, з одного боку історичного досвіду (незалежно від суб'єктивного сприйняття), а з іншого — дозволяє провести чітку демаркаційну лінію у фізичному просторі міста між даними історичними артефактами та актуальною ідеологічною спрямованістю, інтенціями суспільного розвитку (див. Рис.4.1-4.6). Мова йде про ініціативу щодо створення «Парку тоталітарного періоду»⁴³. Створення історико-культурного комплексу «Парк тоталітарного періоду» є одним із заходів Програми розвитку історії міста і місцевої ідентичності «З Україною в серці» на 2018–2020 роки, прийнятої на 26-й сесії Дніпровської міської ради [56].

Створення концентрованого місця збереження та презентації історичних артефактів на фіксовано обмеженій території є

⁴³ Як зазначають автори проекту: «Парк тоталітарного періоду покликаний виконати не лише функцію декомунізації, а також і деімперіалізації та дерадянзації. Це, у першу чергу, освітній та науковий проект. І головна мета його створення – передати нашим нащадкам страшну, не прикрашену правду про тоталітарний антилюдський період нашої історії». Див. детальніше: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2016doc.dnipro.php>; <http://docop.dp.ua/news/v-dnipri-vyznacheno-mistse-parku-totalitarnogo-periodu/>; <https://www.facebook.com/watch/?v=931795953662536>;

інструментом процесу формування та інституціоналізації пам'яті про тоталітарний період. Зазначений кейс ми можемо сприймати та визначати як процес деномінації певних архітектурних об'єктів, які містять символічне наповнення ідеологічними конструкціями конкретного історичного періоду та паралельний процес номінації змістовного забарвлення міського простору як простору повсякденних практик нового зразка ідеологічних інтервенцій.

Рис. 4.1. Фото зліва: демонтований пам'ятник С. Кірова, 2017р. (автор фото Святослав Чирук). Фото справа: пам'ятник С. Кірову, 2012р. (джерело www.shukach.com, автор фото prokhozhiij).

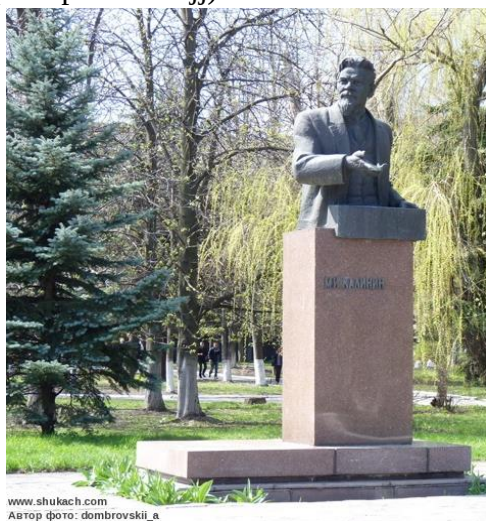

Рис. 4.2. Фото зліва: пам'ятник М. Калініну, (джерело www.shukach.com, автор фото dombrovskii_a). Фото справа: демонтований пам'ятник М. Калініна, 2017р. (автор фото Святослав Чирук).

Рис. 4.3. Фото зліва: пам'ятник А. Войцеховичу, (джерело www.shukach.com, автор фото dombrovskii_a). Фото справа: демонтований пам'ятник А. Войцеховичу, 2017р. (автор фото Святослав Чирук).

Рис. 4.4. Фото верхній ряд (зліва на право): пам'ятник В.І. Леніну, 2010р. (джерело фото www.TourDnpr.com), демонтаж пам'ятника В.І. Леніну, 2014р. (джерело фото Інформаційне агентство «МОСТ–Днепр»).

Рис. 4.5. Фото нижній ряд (зліва на право): стела до повного демонтажу з елементами стихійного стріт-арту, 2015р. (автор фото Надія Міхно), монументальний знак пам'яті загиблих воїнів в період АТО, 2017р. (автор фото: Надія Міхно)

Рис. 4.6. Фото зліва на право: пам'ятник В.І. Леніну, 2012р. (автор фото Надія Міхно), демонтаж пам'ятника В.І. Леніна, 2014р. (джерело фото <http://gordonua.com>).

4.2.2. «Рухливість» архітектурних форм як маркер конверсії соціоісторичних умов існування міста

У межах даного дослідження також пропонується звернутися до розгляду ментальної складової архітектурного ландшафту міста⁴⁴. Архітектурний об'єкт чинить істотний світоглядний вплив на суспільну свідомість, відповідно, соціокультурна функція архітектурного об'єкту проявляється в тому, що він є в стислому виді просторовою моделлю міста. І, як відмічає М. Назарова, оскільки основною соціокультурною функцією архітектури є трансляція просторової моделі світоустрою у конкретних соціально–історичних ситуаціях, тобто розширення і відтворення архітектурного простору є безперервним процесом створення форм через накопичення культурно–закріплених просторових моделей, представлених в архітектурних об'єктах [49, с. 12].

У макромасштабі історичного часу архітектура фіксує певні стадії розвитку суспільства, його історії, стає матеріалізованою формою колективної пам'яті. Чинник часу визначає багатовимірність архітектури, її просторово–часову єдність (хронотоп). Відомий дослідник міської архітектури О. Іконніков [22; 23; 24] підкреслює, що архітектура формує не лише матеріальні оболонки для процесів життєдіяльності, але і «тексти» повідомлень, закодовані специфічною мовою форм, дозволяючі людям орієнтуватися у фізичному і культурному просторі і закріплюючі системи ідей і цінностей.

⁴⁴ Тут і надалі пропонується розгляд категорій «ментальна архітектура» та «ментальні архітектурні ландшафти» у якості комплексних понять, що презентують поєднання ряду об'єктів архітектури зі змістовним та символічним навантаженням змін соціокультурного та соціоісторичного контекстів існування міст.

В свою чергу Ю. Лотман вважав, що архітектурний простір живе подвійним семіотичним життям: «З одного боку, він моделює універсум: структура світу побудованого і обжитого переноситься на весь світ в цілому. З іншого, він моделюється універсумом: світ, що створюється людиною, відтворює її уявлення про глобальну структуру світу»⁴⁵.

Так, відомий вже нам У. Еко, приділив багато уваги аналізу семіології архітектури. При семіологічному розгляді вчений бачить в архітектурних спорудах не лише об'єкти, що характеризуються виконуваною ними функцією, але і об'єкти комунікації. Архітектура представляється сукупністю знаків і символів, які денотують (означають) утилітарні функції споруди і конотують його символічний сенс. У. Еко говорить про «функціональну» денотацію і «символічну» конотацію.

Відштовхуючись від різних «семантичних» або «семіологічних» прочитань архітектури, У. Еко [78] пропонує наступну класифікацію архітектурних кодів:

1. Синтаксичні коди: характерний у цьому сенсі код відсилає до техніки будівництва. Архітектурна форма може включати: балки, стелі, перекриття, консолі, арки, пілястри, бетонні клітини. Тут немає ні вказівки на функцію, ні віднесення до простору, який денотується діє тільки структурна логіка, що створює умови для подальшої просторової денотації.

2. Семантичні коди:

1. артикуляція архітектурних елементів:

— елементів, що означають первинні функції — дах, балкон, слухове вікно, купол, сходи, вікно.;

— елементів, які означають вторинні «символічні» функції — метопа, фронтон, колона, тимпан;

⁴⁵ Тобто архітектура, по Ю. Лотману, це текст у контексті. «Текст у контексті - працюючий механізм, що постійно відтворює себе у вигляді, що змінюється, і генерує нову інформацію». Див. *детальніше*: Лотман Ю.М. Семіосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров: Статьи. Исследования. Заметки. [33]

— елементів, що означають функціональне призначення і відображають «ідеологію проживання» — салон, частина житла, де проводиться день, проводиться ніч, вітальня, їдальня;

2. артикуляція за типами споруд:

— соціальним: лікарня, дача, школа, замок, палац, вокзал;

— просторовим: храм на круглій основі, з основою у вигляді грецького хреста, «відкритий» план, лабіринт.

У такому разі коди, про які говорить У. Еко, не що інше, як іконічні, стилістичні або риторичні лексикоди. Тобто, з комунікативної точки зору архітектура є однією з форм масової комунікації.

У якості наочного матеріалу для аналізу дискурсу історичної пам'яті у сучасному українському місті пропонується зафіксувати «тексти» архітектурних об'єктів м. Дніпра. Будь-яка національна чи імперська ідея, так і ідеологія впроваджувалися через витвори мистецтва, передусім, через архітектуру і містобудування, оскільки людина може не читати книг, не ходити в музеї і театри, але місто і будівлі, що його, що утворюють, бачить щодня. В усіх містах у різні історичні періоди з'являються ансамблі, що презентують домінуючі змістовні коди.

Візуальний код Дніпра представлений симбіозом архітектурних стилів, які презентують змістовні символічні коди, які є характерними для різних історичних етапів існування міста: умовно ми можемо виділити три періоди, що представляють різне ідеологічне навантаження формування міського простору — імперський, радянський, незалежної української держави.

Спробуємо прояснити логіку організації архітектурних ландшафтів міста в зазначені періоди [42]:

Блок 1. Період перебування у складі Російської імперії (див. Рис. 4.7.).

Характерною особливістю модерну у Російській імперії, на відміну від Європи, де була сформована його ідеологія, є те, що він поширювався на її території дуже швидко і, скоріше, як явище

архітектурної моди, ніж як усвідомлений «новий стиль», альтернативний еклектиці. Модерн реалізовував популярну на той час програмну творчу концепцію «синтезу промисловості і мистецтва», витягуючи з нових технічних можливостей більшу свободу в архітектурному формоутворенні: тепер можна було значно збільшити поверховість будівель, перекрити великі прольоти, урізноманітнити пластику об'ємів застосуванням підвішених еркерів, витіюватих за формою веж і дуже активного пластичного декору⁴⁶.

Блок 2. Радянський період містобудування (див. Рис. 4.8., Рис. 4.9).

Дослідник, які працюють у напрямку вивчення особливостей містобудівних стратегій радянської епохи, зазначають, що для радянської архітектури мали велике значення теоретичні погляди Л. Корбюз'є. Архітектор підкреслював значення прямих вулиць – порядок дає свободу, – і вважав важливим приведення сучасного міста з його хмарочосами до людського масштабу. Після детального опису життя свого ідеального міста автор, в якості приватного прикладу, розглядає центр Парижу. Радянська архітектура у XX столітті розвивалася у тісній взаємодії з розвитком суспільства, відповідаючи на соціальні виклики і підкоряючись політичній владі. Тобто, вона була певним продовженням соціальних технологій щодо побудови соціальних утопій або боротьби з ними. Так, С. Хан–Магомедов [70–74] виділяє декілька періодів розвитку радянської архітектури: окрім авангарду, який активно існував близько 15 років, 20 років розвивався «сталінський ампір», а потім його змінив «хрущовський утилітаризм».

⁴⁶ Детальний огляд презентації модернового стилю в архітектурі українських міст представлено у роботі «Соединение российских, украинских и европейских тенденций в архитектуре харьковского модерна» Т. Давидича, опубліковану у науковому журналі «Архітектура». 2017. №1. С. 29-38.

Якою ж є логіка організації архітектурні ландшафтів? Які змістовні «повідомлення» були покладені в основу?

Передусім, в індустріальному місті треба переміщати з роботи і на роботу величезні маси людей, чого раніше ніколи не було. Відповідно, проблема транспорту стає головною, і вона визначає більшість планувальних рішень. Крім того, ці мільйони необхідно десь селити. На відміну від ремісників, купців, чиновників, для яких важливо щось про себе сказати фасадом власного будинку, маси, що заповнювали великі радянські індустріальні міста, не мають коренів, і в цьому відношенні абсолютно однакові. Люди втрачають індивідуальність, перетворюються на трудовий ресурс, для якого будується масове, стандартне житло. Неважливо, бараки це на першому етапі, казарми, спальні райони – головне, усі живуть в однакових умовах⁴⁷.

Грунтовно проаналізоване смислове навантаження радянської архітектури представлено у публікаціях Л. Бачинської [3, с. 64], яка підкреслює, що архітектура, яка була створена під тиском керівних органів, обіцяла світле майбутнє для трудящих, ідеї якого народ підхопив і сліпо у них повірив, створювала штучне середовище, що було носієм державної ідеології. Серед різних способів декоративності архітектури розглядуваного періоду головним, найбільш виразним, ясным і влучним було використання державної символіки у закладах і установах представницької архітектури і не тільки.

У зв'язку із завданнями, що були покладені на державну символіку, для неї обирали на фасадному полі найкраще з точки зору візуального сприйняття та композиції місце, що добре проглядалося на відповідній відстані. Державні символи використовували: 1) як ознаки, що свідчили про тип політичного режиму; 2) як матеріальні елементи штучного середовища, що

⁴⁷ Див. детальніше: Архитектура: город для одинаковых. Режим доступа: <http://www.vokrugsveta.ru/vs/article/7563/>

фіксували ці ознаки і потребували від народу шани, поваги, милування (тому форма символів і зміст мусили бути гармонійними); 3) як ознаки, що формували таке штучне середовище, яке виховувало населення у дусі патріотизму, любові до своєї нації і держави; 4) символи праці формували суспільну свідомість, спрямовану на підкреслення важливості праці для розвитку держави і добробуту народу, навіть на підтримку і поширення ідеї радощів, які надає праця на суспільне благо [3, с. 70].

Архітектурні форми житлових будинків представлені «сталінками», «хрущовками», панельними багатоповерхівками. Що у них особливого? Саме дана класифікація будівель найбільш змістовно відображає синтагматичність архітектурних об'єктів у місті. Будівлі сталінського періоду, в основному розташовані у центральній частині міста, у подальшому стають маркером статусності мешканців (соціальний, економічний капітал). Другим колом є поширення будівель хрущовського періоду, які вирізняються маркером приналежності до робітничого класу. Третє коло забудови представлено збільшенням кількості масивів багатоповерхівок (з найбільшим рівнем одноманітності та уніфікації), з одночасним зменшенням «приватного сектору».

Так, масове будівництво соціального житла («хрущовки») чудово вкладалося в ідеологічну колею радянщини. Це було створення нового середовища для нової (радянської, звичайно) людини. Простота форми, широкі засклені поверхні, що дають багато світла, бетон і сучасні будматеріали створювали новий урбаністичний пейзаж, в якому людина мала все необхідне для життя (хоча б у мінімальному обсязі) [75]. У подальшому дана ідея була поглиблена у забудові «спальних районів» багатоповерхівками. Навколо панельних будинків були широкі двори. При цьому планувалися не лише житлові будівлі, а цілі квартали і райони, продумувалася інфраструктура. Радянські норми того часу були досить жорсткими: від будинка до дитячого

садочка мало бути не більше 200 метрів, а до школи — 500. Будинки розташовували так, щоб дітям по дорозі до школи не треба було зайвий раз переходити вулицю. Поліклініки чи, приміром, спортивні секції, теж мали бути поруч.

Блок 3. Пострадянський період. Період незалежної української держави (див. Рис. 4.10 – 4.18.).

Зазначимо, що після розпаду СРСР поступово відбулися зрушення у політиці організації забудови міського простору, велика кількість різнопланових тенденцій в архітектурних взірцях, зміна соціокультурних та соціоекономічних умов існування українського суспільства суттєво вплинули на візуальний та символічний образ українських міст.

По–перше, варто звернути увагу на зникнення ідеологічних фреймів забудови території міста⁴⁸ та інкорпорацію національно–патріотичної символіки й ідеологічних кодів в архітектурні ландшафти міста починаючи з 2014 року (*завершенні Революції Гідності та початок військових дій на Сході України*). Саме хронологічні рамки 2014 р. — по теперішній час можливо охарактеризувати як «національний романтизм» у міських просторах — насичення візуальних кодів, забарвлених у кольори національних символів, тенденції в оформленні рекламних кампаній з урахуванням національно–культурних артефактів, традиційних орнаментів та ін. Найвищого піку демонстрації національно–патріотичних почуттів набули в 2014—2015 рр. оформлення будинків національними кольорами та прапорами, поява національно–патріотичних графіті–дизайнів та ін.

По–друге, важливо зазначити відображення в архітектурних ландшафтах та публічних просторах міста тенденції «макдональдизації» (*у широкому та вузькому значеннях*). Через те, що одним з найбільш складних і суперечливих процесів у

⁴⁸ Однак, протягом перших двох десятиліть незалежності України у просторі міст продовжують існувати комуністичні топоніми та знаково-символічні коди в архітектурних об'єктах. Характер та особливості зміни топонімічної системи були досліджені та описані нами вище.

розвитку сучасного світу є соціокультурна глобалізація, яка охоплює такі сфери, як наука, освіта, культура, етика, ідеологія тощо, та породжує не тільки взаємопроникнення, але і взаємовідштовхування культур. З одного боку, глобалізація сприяє прискоренню соціокультурної динаміки, значному збільшенню обсягу інформації, споживаної індивідом. Вона долає політичні кордони та ідеологічні бар'єри, які здавалися непорушними протягом багатьох століть. Макдональдизація у широкому сенсі являє собою набір принципів організації діяльності, що дозволяють, керуючись чіткою схемою обмежень та правил, максимально швидко й ефективно досягати поставленої мети⁴⁹. Тобто, це процес, у ході якого принципи роботи ресторану швидкого обслуговування починають визначати практично всі сфери суспільства. Можна назвати це своєрідним спрощенням існуючої дійсності, існування за певними шаблонами, стандартами.

Ведучи мову про практики макдональдизації, які ґрунтуються на ряді принципів, вказаних Дж. Рітцером [81; 82; 83], слід згадати факт того, що вони ілюструють собою властивості постнекласичного світу, коли несуттєві, випадкові явища набувають характеру важливих і значущих, що забезпечують ефективність, передбачуваність, надійність тощо. Так З. Бауман [2] зазначає, «що відбувається стійка та послідовна «макдональдизація» міського простору з її пануючою тенденцією до стандартизації та встановлення одноманітності... та чим менш передбачуваним є міське середовище, тим вищою стає цінність мікрообластей, на кшталт ресторацій MacDonald's, кафе Starbucks або закусочних Steak Hous та Pizza Hut, які приносять

⁴⁹ Джордж Рітцер опублікував кілька робіт, які безпосередньо відносяться до теми макдональдизації повсякденності: *Ritzer G. The McDonaldization Thesis: Explorations and Extensions*. London: Sage Publications Ltd, 1997. 224 p.; *Ritzer G. The McDonaldization of Society* 5. London: Pine Forge Press, 2007. 320 p.; *Ritzer G. Enchanting a Disenchanted World: Continuity and Change in the Cathedrals of Consumption* / ed. G. Ritzer. London: Pine Forge Press, 2009. 272 p.; *Ritzer G. The McDonaldization of Society* 6. London: Pine Forge Press, 2010. 328 p.

довгоочікуване визволення від збиваючої з толку новизни». Все це посилює дезорієнтованість мешканців та їх ідентичностей, усвідомлення як теперішнього, так і майбутнього.

Третім показовим моментом є виникнення гібридних форм архітектурних ландшафтів, що репрезентують собою досить дивні комбінації стилів катеринославського модерну, радянського конструктивізму, постмодернізму, хай-теку та ін. Так, іспанський письменник та філософ Ж. Субірос підкреслює, що однією з головних проблем сучасного міста є те, що часто нові райони забудови задумуються й організовуються подібно до островів, які наче існують поза історією та традиційними кодами значень. І, за великим рахунком, ця неадекватність залежить від неможливості зустрічі різних часів у певному місці. Інакшими словами, існує брак артикуляції між дуже різними досвідами різноманітних груп, що утворюють місто, між історичними відповідниками та сучасними формами, між спогадами, образами, традиційними цінностями та інноваційними проектами [64, с. 16].

Візуальний та змістовний аналіз результатів комбінації різних історико-культурних традицій містобудування, проектування та урбаномії дозволив зафіксувати специфічні та типові характеристики міського простору м. Дніпра — від катеринославського модернового стилю до індустріального домінування, конструктивізму, постмодернізму, ефектів «макдональдизації», національного романтизму тощо.

Окремим вектором даного дослідження є визначення та якісний аналіз символічної конотації об'єктів архітектурного ландшафту, які презентують актуальний візуальний проект міста та містять ментальне відображення міських спільнот та груп, на що ми пропонуємо звернути увагу у наступному підрозділі.

Рис. 4.7. Архітектурні форми періоду перебування у складі Російської імперії.(джерело фото: <https://gorod.dp.ua/>)

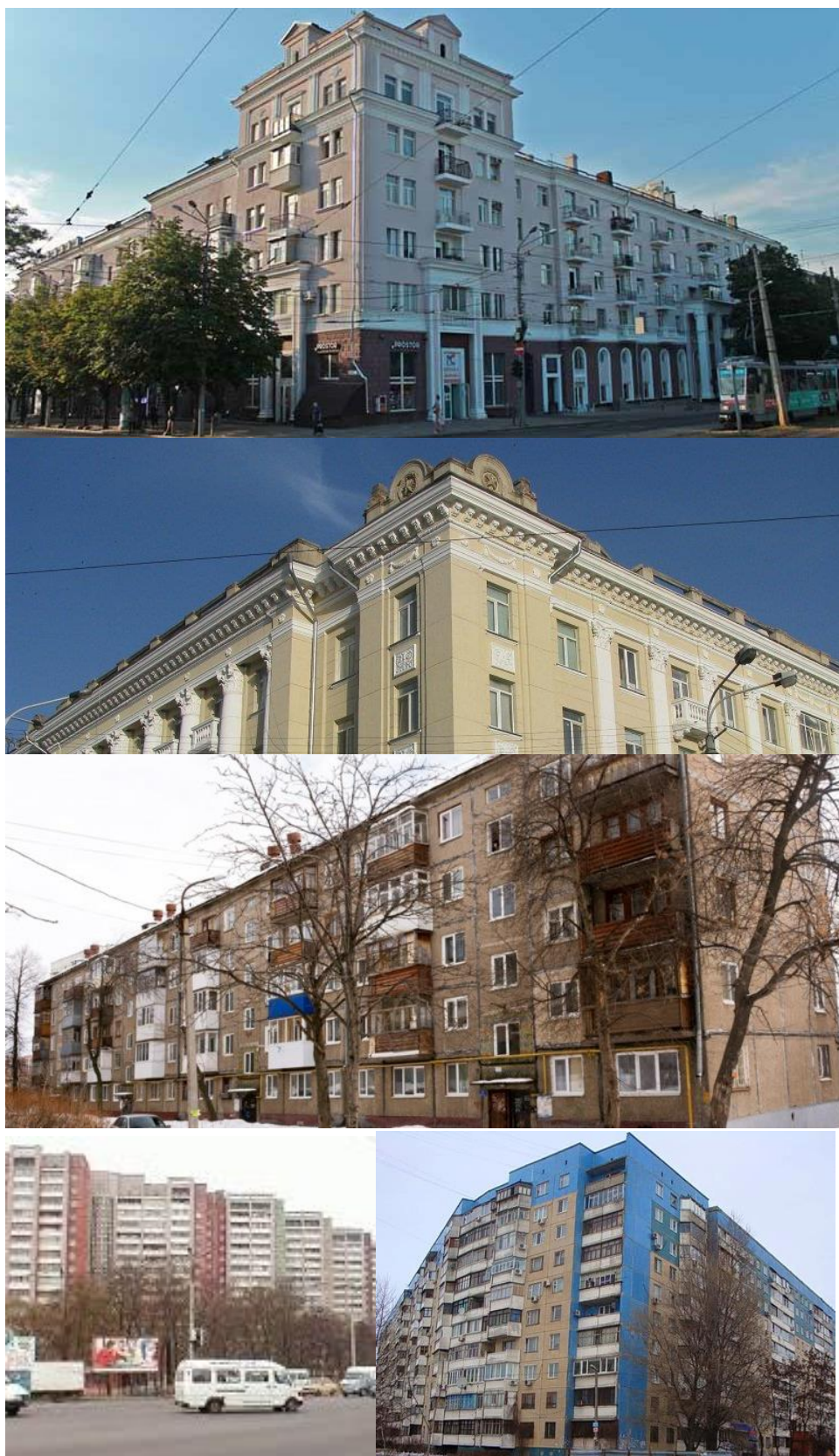

Рис.4.8. Архітектурні форми радянського період містобудування
(джерело фото: <https://gorod.dp.ua/>)

Рис.4.9. Архітектурні форми радянського період містобудування
(джерело фото: <https://gorod.dp.ua/>)

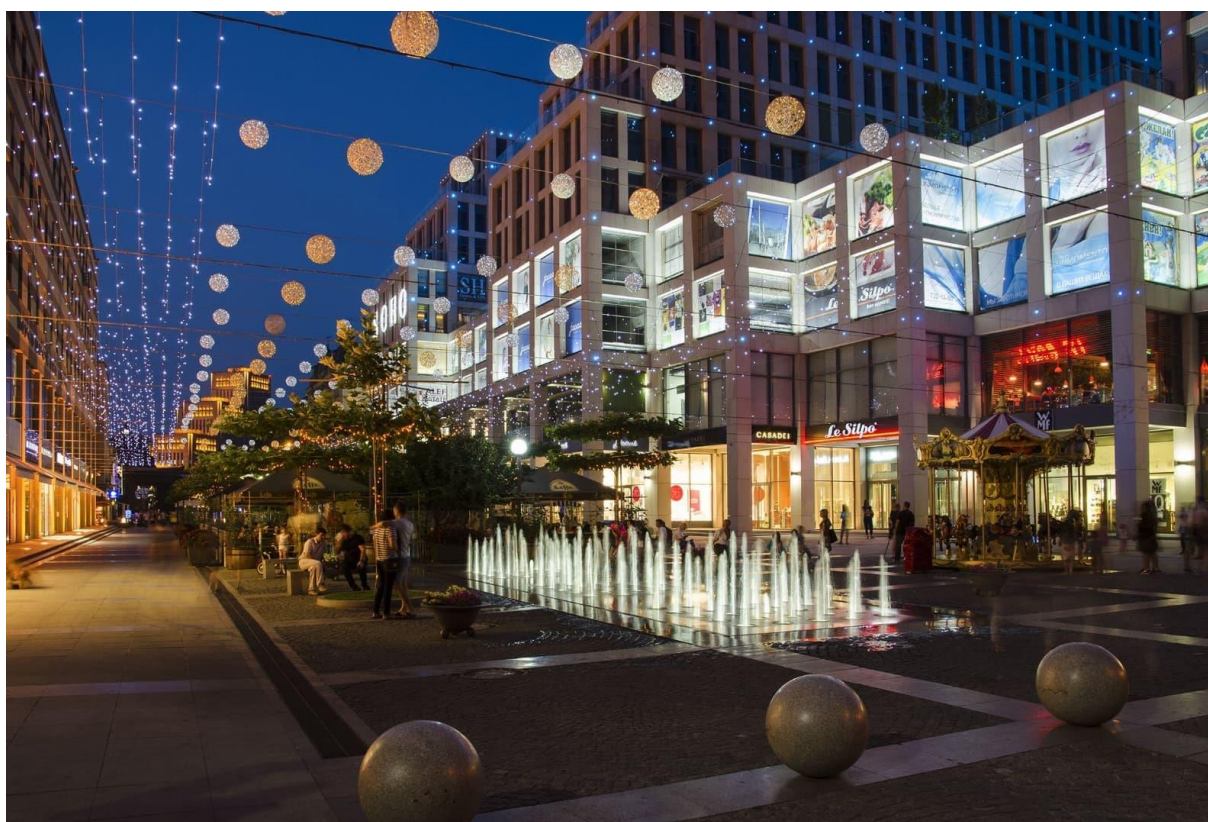
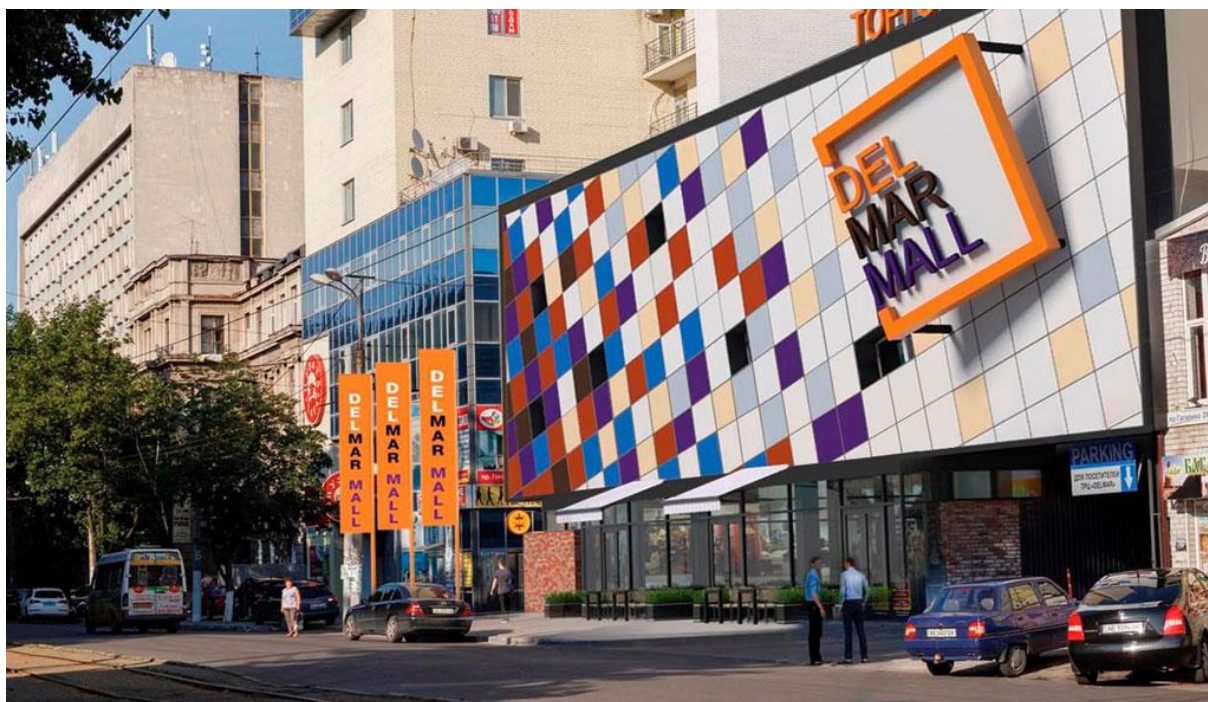

Рис. 4.10. Архітектурні форми пострадянського періоду. Періоду незалежної української держави. (джерело фото: <https://gorod.dp.ua/>)

Рис. 4.11. Архітектурні форми пострадянського періоду. Періоду незалежної української держави. (джерело фото: <https://gorod.dp.ua/>)

Рис. 4.12. Архітектурні форми пострадянського періоду. Періоду незалежної української держави. (джерело фото: <https://gorod.dp.ua/>)

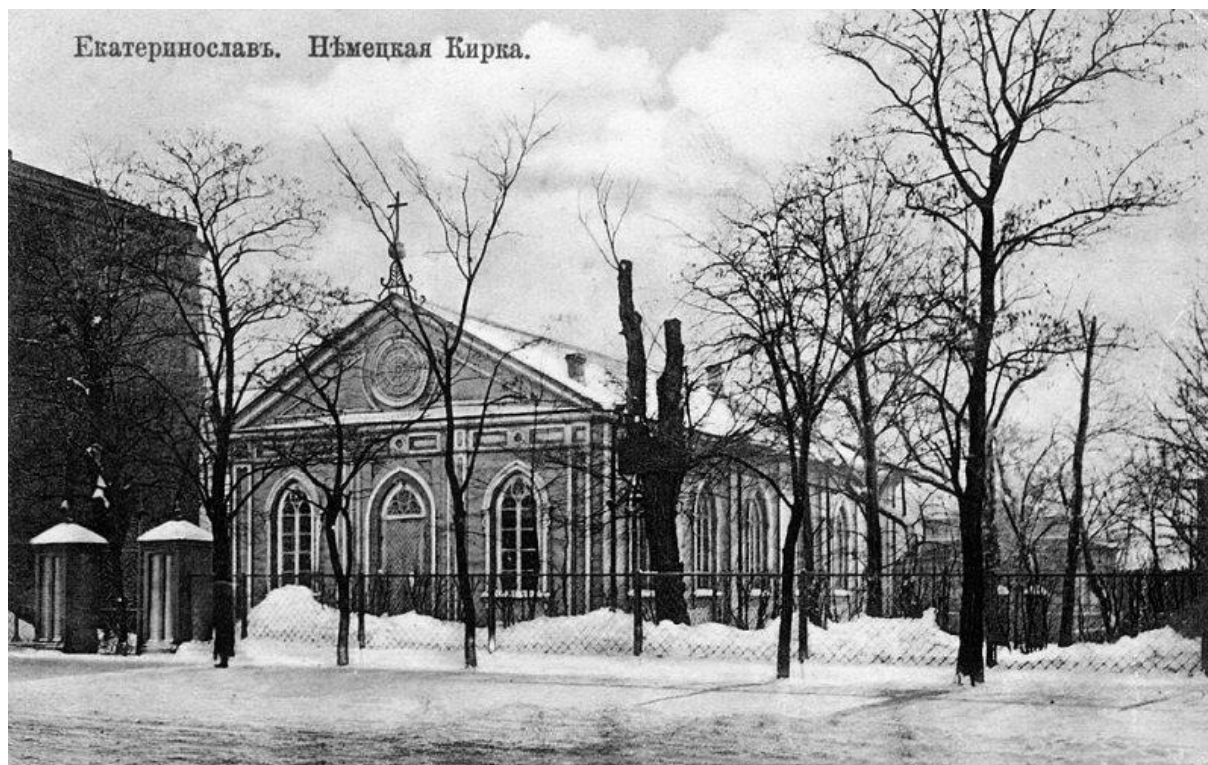

Рис. 4.13. Архітектурні форми пострадянського періоду. Періоду незалежної української держави. (джерело фото: <https://gorod.dp.ua/>)

Рис. 4.14. Архітектурні форми пострадянського періоду. Періоду незалежної української держави. (джерело фото: <https://gorod.dp.ua/>)

Рис. 4.15. Архітектурні форми пострадянського періоду. Періоду незалежної української держави. (джерело фото: <https://gorod.dp.ua/>)

Рис. 4.16. Архітектурні форми пострадянського періоду. Періоду незалежної української держави. (джерело фото: <https://gorod.dp.ua/>)

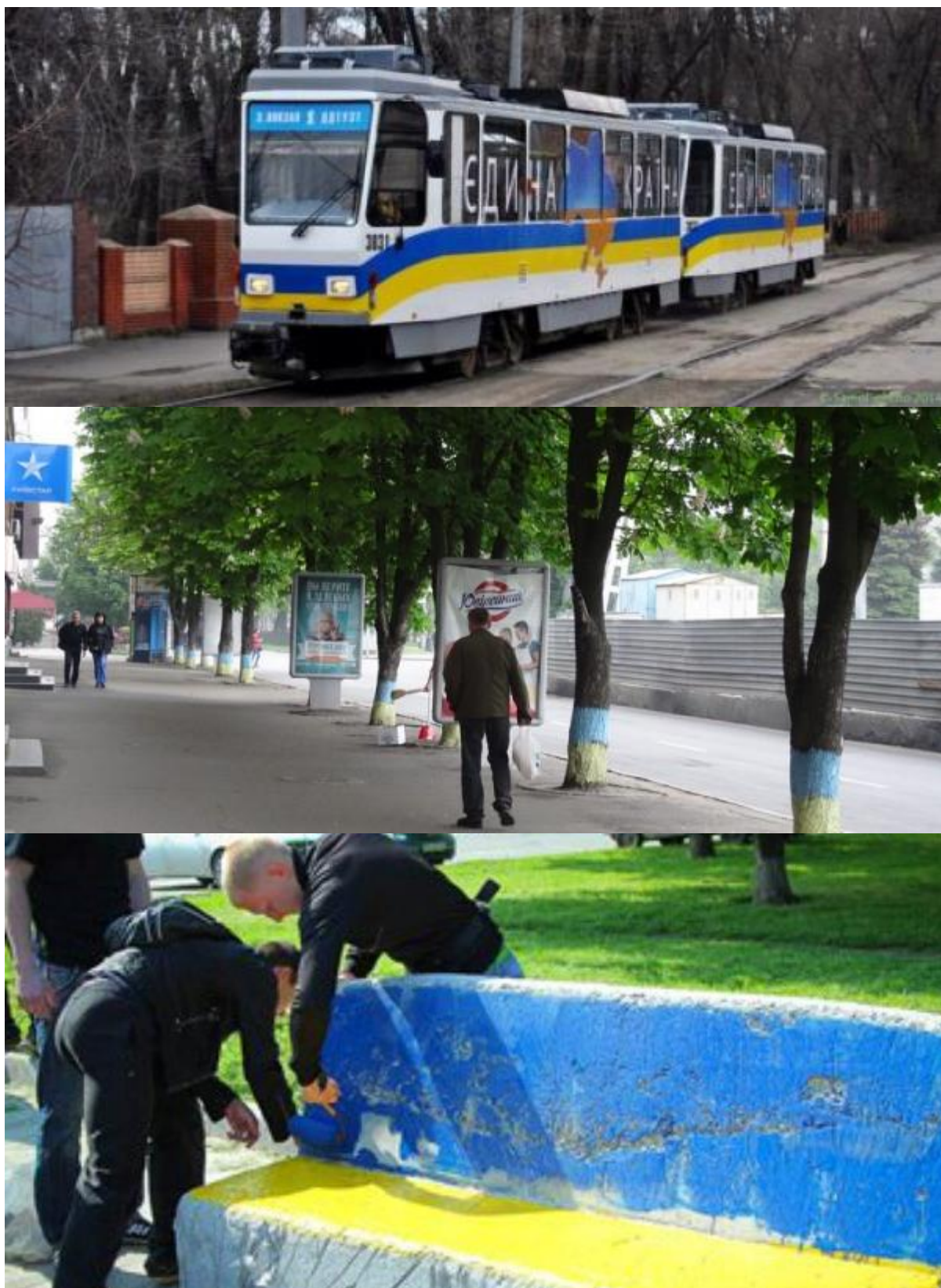

Рис. 4.17. Архітектурні форми пострадянського періоду. Періоду незалежної української держави. (джерело фото: <https://gorod.dp.ua/>)

Рис. 4.18. Архітектурні форми пострадянського періоду. Періоду незалежної української держави. (джерело фото: <https://gorod.dp.ua/>)

4.3. Дискурсивне виробництво локальності в «ментальній архітектурі» та «ментальних мапах» міста

Потенциально город сам по себе — символ сложности общества, и, если зрительно он хорошо организован, этот символ приобретает сильную выразительность.

Кевин Линч. «Образ города»

У попередньому матеріалі було продемонстровано на конкретному прикладі як відбувається процес (ре)конфігурації змістовних кодів денотативної складової конструювання дискурсивних формацій у місті. Ці попередні зауваження необхідні для того, щоб у даному підрозділі звернути увагу на процеси зміни семантики соціоісторичних кодів «радянського /пострадянського/ українського» у просторі сучасного українського міста, які візуально відображені в архітектурних об'єктах та інших міських ландшафтах і зафіксувати образ міста, імпліцитно представлений в уявленнях мешканців на основі застосування методики ментального картографування.

Виходячи із семіотичного напрямку, з його акцентуванням на знаковості об'єктів, логічним є твердження про існування конкретних точок або композицій у міському просторі, які на символічному рівні трансюють повідомлення про певні сконструйовані варіації образу міста, окремого району тощо. Продовжуючи дану логіку та спираючись на окремі положення конструктивістської парадигми, до процесу дослідження були залучені методики якісної стратегії соціологічних досліджень — ментальне картографування, візуальний аналіз фотоальбомів.

Згідно з однією з вагомих у сучасній науці точок зору, соціальний простір виражає себе за допомогою простору

фізичного. Тобто соціальний і фізичний простори взаємопов'язані, соціальний простір привласнює і змінює фізичний за допомогою власних внутрішніх процесів розрізнення, наприклад, у ході інтерпретації. Так змінюється обличчя міста, розподіляються квартали і місця проживання різних груп, тим самим у соціальному просторі з'єднуються об'єктивні і суб'єктивні характеристики. І через те, що концепція символічного капіталу П. Бурд'є [6] звернена до процесу комеморації і може пояснювати яким чином конструюються і підтримуються дистанції у просторі, якими є механізми його організації і структурування, то у концепції французького історика П. Нора [50] визначено, що формування територіальної ідентичності відбувається за рахунок символічного виділення/підкреслення особливих місць, іншими словами, простір репрезентується, структурується, набуває певний порядок.

Важливим питанням у контексті аналізу зв'язку синтагматичного простору міста із семантичним виявляється визначення специфіки сприйняття архітектурних об'єктів міського простору та характеру «зчитування» символічних кодів, які вони містять.

Так що ж ми знаємо про символічність архітектурних ландшафтів? Носіями значень в архітектурі виступають знакові системи різного роду – це можуть бути і просторові знаки (носії сенсу у певному соціально-культурному контексті), і тимчасові знаки. Крім того, категорія часових змін в архітектурі завжди пов'язана з соціальними процесами та з діяльністю у її знаково-символічному відображенні. Відповідно, візуальний знак є основою і продуктом комунікації.

Більш ґрунтовно дане питання розглянуто М. Пучковим, який виділяє цілу ієрархію архітектурних знаків. Основними виступають дейктичні, візуальні сили, первинні форми, що вказують на загальний, підсвідомий рівень сприйняття і пов'язані

з індивідуальним несвідомим людини. Другий рівень архітектурних знаків складається з номінативних знаків—символів, геометричних архетипів, основних геометричних і архітектурних форм, що відносяться до колективного несвідомого. Третій рівень – це рівень дескриптивних знаків—образів і символів. Тобто сприйняття архітектури представляє ієрархічну структуру, прочитання якої починається з рівня фізичних тіл, візуальних і кінестетичних відчуттів і поступово сходить до прочитання образів і метафор.

До схожих результатів прийшов і американський архітектор Ч. Дженкс [16], який підкреслює, що у процесі сприйняття архітектурних об'єктів присутні конкретні візуальні коди, засновані на попередньому досвіді, що залежать від навчання і культури та змінюються з часом. Він зазначає, що у деяких будинках можуть використовуватися різні візуальні коди, які говорять про комбінації метафор, інколи маючи протилежний зміст. Наприклад, для однієї групи людей будівля буде гармонійною, а для – інших зовсім навпаки.

За допомогою кодів архітектурний простір перетворюється на засіб смислопокладання, семіотичний текст, який має синтаксичні, семантичні і прагматичні правила, створені архітектурною формою, і утворює у своїй сукупності спеціальну мову або просторовий код. Такі просторові коди включають в себе зв'язок між формою вираження і формою змісту архітектурного твору.

Інша справа, що важливим фактором візуального сприйняття образу міста (тобто зчитування та одночасного продукування окремих дискурсивних стратегій) є різні практики поведінки у місті, як раціонально—прагматичного, так і непрагматического характеру. Місто для людини існує не само по собі: всі предмети міського простору існують як елементи подій, які є значущими для неї і як елементи життєвого світу містян. Це можуть бути заходи дозвілльового, ігрового, перформативного

(фестивалі, свята, протести і ін.) характеру, у ході яких відбувається наділення значенням і сенсом візуальних фрагментів міста. При втраті контексту, в якому існують значущі події, окремі фрагменти міського середовища можуть втратити виразність або навіть зникнути зі сприймаємої картини, тобто бути виключеними з дискурсу конкретного міста.

Сучасний етап просторового дискурсу характеризується, за висловом Д. Замятіна [20], тотальною географізацією земного простору. Це означає, що будь-яке тіло у просторі може картографуватися – нині картографується усе – думки, концепції, особистість. Д. Замятін вводить нове поняття «геоспаціалізм» як сучасний просторовий дискурс. Якщо пізній модерн конструював, політизував й маніпулював географічними образами, то геоспаціалізм, як ми розуміємо позицію Д. Замятіна, представляє собою добу рефлексії щодо процесу свідомого конструювання цивілізаційних, регіональних та локальних географічних образів, а ментальні мапи становлять предмет такої рефлексії⁵⁰.

Виходячи з нашої наукової позиції щодо соціальної зконструйованості простору, досить важливою є думка Е. Сойя [63], який вказує на його подвійну зконструйованість. Окрім того, що певні об'єкти (місця) відтворені фізично, вони також інтерпретуються, сприймаються, і уявляються. Тому образ місця – це варіант його інтерпретації, і для кожного він індивідуальний. У процесі своїх повсякденних практик мешканці міста латентно і безперервно інтерпретують простір, що їх оточує, створюючи тим самим міфи і дискурси про нього. Однак «місце» з точки зору міфогеографії не є простим сприйняттям та інтерпретацією. Це складна система, що представляє поєднання ряду смислів, контекстів, уявлень [55, с. 125].

⁵⁰ Цитування за: Іриною Колесник. Ментальне картографування знання, особистості, простору. *Ейдос*. 2013. №7. URL: http://history.org.ua/JournALL/eidos/eidos_2013_7/12.pdf [30].

Можна вважати, що саме конструювання простору і є певною мірою створенням його образу. Тому, завдяки властивості простору бути відчутим, ми можемо говорити про існування деяких колективних загальних образів, які пов'язані з одним конкретним просторовим утворенням. У нашому випадку таким просторовим об'єктом являється місто. На думку семіотика Кевіна Лінча [32], узагальнений образ міста складається з індивідуальних образів. Попри те що вони можуть кардинально відрізнятися, все одно існує спільне (усереднене) ядро, за допомогою якого і виникає можливість створення загального образу [44, с. 174].

Отже, сукупний образ міста являє собою конструкт, створений на основі результатів індивідуального сприйняття міського простору усіма його мешканцями, але за винятком унікальних його елементів. Тобто, загальний образ міста — це результат найбільш соціально типових моделей його сприйняття. Втім оскільки візуальний образ міста формується в основному на основі архітектурного середовища, має сенс розглянути його сприйняття, оскільки архітектурні ландшафти, як основне оточення городян, є для них опорою при зчитуванні інформації. Оскільки процес сприйняття візуальної інформації щодо міста відбувається, найчастіше, при пересуванні, метод когнітивних карт дозволяє розглядати сприйняття візуального образу міста шляхом аналізу маршрутів і значущих об'єктів, розташованих у напрямку руху. Даним методом можна вивчати те, як з плином часу відбувається формування уявлення про місто. Метальні карти доводять, що географічний простір і його репрезентація у свідомості — різні реальності, друга виникає у процесі сприйняття [68, с. 4-7].

Що ми знаємо про методику дослідження «ментальне картографування» та яким чином можливо залучити її до наших досліджень текстуальності міста? Вчені, які використовують ментальне картографування в якості інструмента аналізу

підкреслюють, що «когнітивні мапи» є інструментом графічного, візуального відображення процесів мислення. Існує ціла низка споріднених термінів: «мапа ума», «мапа свідомості», «мапа (з) пам'яті», «мапа мислей», «інтелектуальна мапа», «мапа знань», «мапа запам'ятовування», «асоціативні мапи», «концептуальні мапи», «схема розуму», кластери.

Когнітивні мапи є основою певних технологій («*mindmapping*», «*concept mapping*», «*cognitive mapping*»), тобто візуалізації пізнавального процесу, когнітивних дій. Техніка когнітивних мап (*mindmapping*) означає візуалізацію процесів мислення, процедур пошуку, обробки та репрезентації інформації. Важливим чинником створення та зміни ментальних мап виступають політичні події – війни, революції, соціально–політичні кризи, геополітичні стратегії. Величезний вплив на ментальні мапи мають ідеології, що конструюють, нав'язують, змінюють просторові уявлення та образи просторовості [30, с. 163].

Окремо зазначимо, що особливу увагу дослідження в галузі ментального картографування привернули у 1960–х рр. оскільки в даний період відбулася біхевіористська революція у географії. Географи намагалися пояснити ті чи інші просторові явища, спираючись на вивчення процесу прийняття людиною тих чи інших рішень, і у більш широкому напрямі – дослідженням людської поведінки у просторі, орієнтації на місцевості. У даній ситуації ментальні карти розглядалися як інструмент або як ключ, який відкриває зв'язок між розумінням людиною свого довкілля і її просторовим вибором і, відповідно, поведінкою. При цьому географи, на відміну від психологів, навіть полярним змістовним кодам ментальних карт знаходили максимально наближені до картографічних способи візуалізації.

Більш ґрунтовно до можливості використання методу ментального картографування у дослідженні міського простору звертається у своїх публікаціях І. Мітін [35; 36]. Він зауважує, що

деякі дослідники виділяють два різноспрямовані розуміння ментальних карт: картографічні репрезентації того, як люди розрізняються в оцінці місць; намальовані людьми карти з обрисами міських вулиць або континентів. Так, дослідник І.–Фу Туан [85], автор концепції топофілії (відчуття, яке виникає у людини під час спостереження за приємним їй міським ландшафтом) по–своєму розкриває значення ментальних карт. Для нього вони є результатом виключно емоційного сприйняття людиною місцевості. Вчений повністю заперечує об'єктивну складову мап та доводить, що будь–яка ментальна мапа міста є конструкцією уявного світу [13].

Цікаві варіації на тему уявлень про ментальні мапи, які зводяться до внутрішнього відображення або реконструкції простору у свідомості, представлені у статті Роберта Кітчїна [80]. Незважаючи на все різноманіття способів створення намальованих мап, провідна роль у дослідницькій роботі з ними неодмінно належить інтерпретації отриманих зображень. Це пов'язано ще з однією важливою дихотомією у розумінні значення ментальних карт: переходом від індивідуальних бачень простору до колективних. Цінність намальованих карт дійсно полягає не стільки у виявленні особливостей просторового сприйняття конкретного індивіда, скільки у спробі узагальнення колективних уявлень про конкретну територію.

Важливим питанням виявляється, що при інтерпретації інформації, отриманої методом ментального картографування, деякі дослідники вважають за необхідне доповнення даного методу методом інтерв'ю з метою кращого сприйняття і розуміння. Так Н. Веселкова [7] та К. Глазков [10; 11] доповнювали отримані за допомогою методу ментальних мап дані невеликими інтерв'ю, в яких респонденти описували свої мапи, пояснювали причини зображення.

При використанні методу ментального картографування та у межах подальших емпіричних досліджень, які закріплені у полі

зазначеного наукового вектору, територіальна локалізація буде знаходитись у кордонах конкретного міста – Дніпра⁵¹. Для виявлення неформалізованого образу міста в уявленні студентів інформантові пропонувалося намалювати будь-якими кольорами місто, як він його уявляє. Для виявлення специфіки сприйняття формалізованого образу міста були використані реальні мапи міста Дніпра. Локальні мапи міста були обрані за критерієм високої концентрації у них культурних, історичних, розважальних та споживацьких об'єктів міського простору.

Отримані результати свідчать, що для студентів сукупний образ міста заповнений об'єктами споживацьких практик. Також у загальний ментальний простір міста включені культурні, рекреаційні об'єкти та місця дозвіллевих практик. Водночас, ландшафти пам'яті практично не представлені в уявному просторі міста Дніпра. Це говорить нам про те, що для студентів як сегменту молоді образ міста конструюється з переважанням комерційного (ТРЦ, магазини), рекреаційно–дозвіллевого (Парки, Набережна) та культурно–символічного відтинку (наприклад, культурний центр «Менора», а також з включення певних асоціативних об'єктів–символів міста: готель «Парус», житловий комплекс «Вежі») (див. Рис. 4.19, 4.20). Загалом, зафіксовані знакові місця є важливими у сприйнятті міста інформантами, оскільки асоціюються у переважній більшості випадків із особисто–приватними повсякденними практиками, емоційним забарвленням подій, які відбувалися в обраних точках⁵².

Інша справа, що когнітивні схеми, як «зв'язки знань», в яких закодовані складні узагальнення про наш досвід взаємодії зі структурою навколишнього світу, формуються у людини у

⁵¹ З метою дослідження особливостей зміни семантики міста методом ментального картографування проведено дослідження на тему: «Ментальна карта Дніпра: сприйняття простору міста студентами ДНУ імені Олеся Гончара» в період з 10 по 25 квітня 2017 року (N=105).

⁵² Приватизація публічного простору міста відображена у ментальних мапах підтверджує зазначені вже раніше тенденції «приватизація публічності» та «публікації приватності» окреслену в роботах Ходус О.В.

процесі її соціалізації у певному культурному середовищі і спрямовують її дії. У ході вивчення особливостей конструювання ментальних репрезентацій М. Шугай підкреслює, що когнітивні схеми є несвідомим засобом інтерпретації подій: людина бачить зовнішній світ під певною культурно–детермінованою точкою зору. Особистість діє відповідно до своєї культурно–детермінованої інтерпретації подій, що відбуваються у світі [77, с. 198].

Рис.4.19. Окремі приклади намальованого образу міста учасниками дослідження

Саме тому ми бачимо, що на отриманих ментальних мапах міста інформанти зображували асоціативні, у певних моментах стереотипні, а також офіційно презентуємі у ЗМІ для «зовнішніх споживачів» символи м. Дніпра: культурно–історичні єврейські символи та знакові споруди, що демонструють міцні позиції єврейської спільноти у місті – «зірка Давида», культурний центр «Менора» (*«Менора» – унікальна споруда і найбільший у світі єврейський комплекс, аналогів якому немає. Даний проект відображає минуле, сьогодення і майбутнє єврейського життя Дніпра*)⁵³; найбільш відомі архітектурні об’єкти, які зображені на всіх листівках та панарамах міста – житловий комплекс «Башти» та ін.

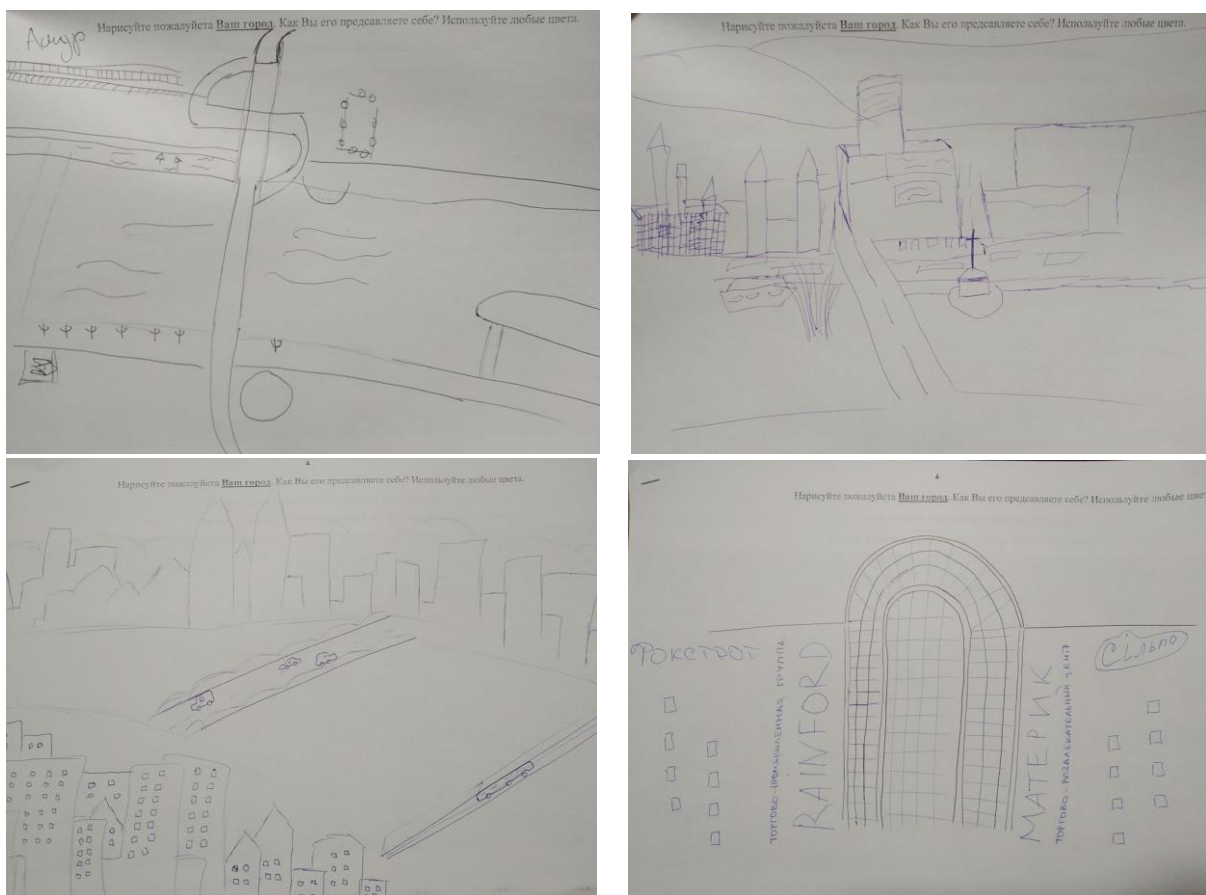

Рис.4.20. Окремі приклади намальованого образу міста учасниками дослідження

⁵³ Текст з офіційної сторінки презентації центру «Менора» див. детальніше <http://menorah-center.com>

Оскільки, як нам вже відомо, у межах міського простору Дніпра відбулися певні зміни ландшафтів пам'яті, спричинені як загальнонаціональною політикою пам'яті так і діяльністю акторів, що закріплені в рамках цього локального утворення. Потрібно зазначити, що міський простір Дніпра у радянську добу мав у фізичному та символічному плані дуже високий рівень ідеологізації (що ріднить його з іншими містами східної України). Це проявлялося у структурі меморіалів (пам'ятники Леніну, Петровському, Калініну та ін.), топонімах (на честь різних радянських політичних і революційних діячів) та навіть в архітектурних забудовах, про що йшла мова у попередніх підрозділах. Тобто, Дніпро був концентрованим містом «радянської типовості», містом, фізичний простір якого був жорстко внесений у ті ідеологічні межі, яким повинне відповідати кожне місто СРСР. Після утворення України як самостійної держави дані ідеологічні рамки миттєво зникають. Але так миттєво не зникає той меморіальний текст, який був написаний у даних межах. У той же час для представників покоління, народженого вже після розпаду СРСР, у ментальній матриці майже не присутні елементи «радянської типовості» як вагомій для сприйняття повсякденного простору міста.

І, як бачимо у результаті даного дослідження, приватні емоційні переживання та споживацько–рекреаційні практики студентської молоді відтісняють ландшафти пам'яті із загального образу міста, що говорить нам про те, що об'єкти пов'язані з комеморативними практиками (меморіали) мають дуже низьку відносну пріоритетність серед студентів. Лише декілька інформантів відзначили вагомість історико–культурних точок у місті у власному сприйнятті міста:

«...проспект Дмитра Яворницького – центральний проспект, де знаходиться купа магазинів різного профілю, де викладена ще досить давня бруківка, яка датується періодом XIX ст....мені до вподоби, що головний проспект міста має назву видатного історика, громадського діяча і археолога та й просто гарної людини...»

«...исторический музей важная культурная часть города, иногда захожу туда освежить память...»

«...в центре хороший книжный магазин «Книгарня Є», «Музей украинской живописи – там хороший буккроссинг и бывают хорошие выставки...»

«...Дом Яворницкого – я там был на интересном мероприятии, посвященном кобзарской культуре...храм, в котором меня крестили и в который я хожу с родственниками на религиозные праздники...»

Конкретно локальним об'єктом даного дослідження є окрема зона міста – центр. Тому що саме у ньому найбільша кількість культурно–символічних об'єктів, у першу чергу ландшафтів пам'яті (особливо у радянський період). Тому центр міста як ядро символічного рівня міського простору є доречним об'єктом дослідження особливостей змін ландшафтів пам'яті. Критеріями фіксації центру міста виступало конкретно просторове та асоціативне сприйняття його меж мешканцями, а також символічна насиченість (до нього повинні входити об'єкти міста, які мешканці вважають історичними та сучасними символами міста)

У ході дослідження учасникам було також запропоновано зафіксувати на мапі міста кордони «центру міста» в їх сприйнятті та позначити найбільш важливі для них історичні, культурні знаки, місця, пам'ятники з обговоренням та обґрунтування власного вибору.

Найбільш типові об'єкти, які вважаються мешканцями історичними або сучасними символами міста, не розкидані хаотично по усьому міському простору, найчастіше вони знаходяться у межах асоціативного центру міста або близько від нього (див. Рис.4.21).

«...Для мене саме ці місця центр міста, тому що тут найбільше

«...улица Короленко и Глинки – точки, где находится кафе

«...в этих местах находятся магазины, кафе...в свободное время с

«...на площади я очень часто гуляю с друзьями...всегда покупаю

«...парк Шевченко – отличный тихий парк, всегда там тихо и

«...площа Героїв Майдану – увічнення пам'яті людей, котрі бажали

На основі отриманих емпіричних даних порівняно текстово—мовну, загально—знакову та меморіальну структуру ментально—символічного центру Дніпра у двох часових періодах (див. Рис.4.22).

Дані об'єкти не дуже віддалені один від одного і в сукупності на мапі утворюють певну зону концентрації. Отже, враховуючи такі особливості сприйняття центру міста його мешканцями, ми фіксуємо метально—символічний центр міста Дніпра у найбільш повному та широкому вигляді. Межі даної зони становить послідовність вулиць: з півночі на південь між вул. Січеславська набережна і до просп. Пушкіна – вул. Святослава Хороброго; із заходу на схід вул.Пастера – Вокзальна площа – вул. Курчатова, і до парк ім. Тараса Шевченка – вул. 6–ї Стрілецької дивізії – Монумент Слави – Проспект Гагаріна (вище вул. Чернишевського).

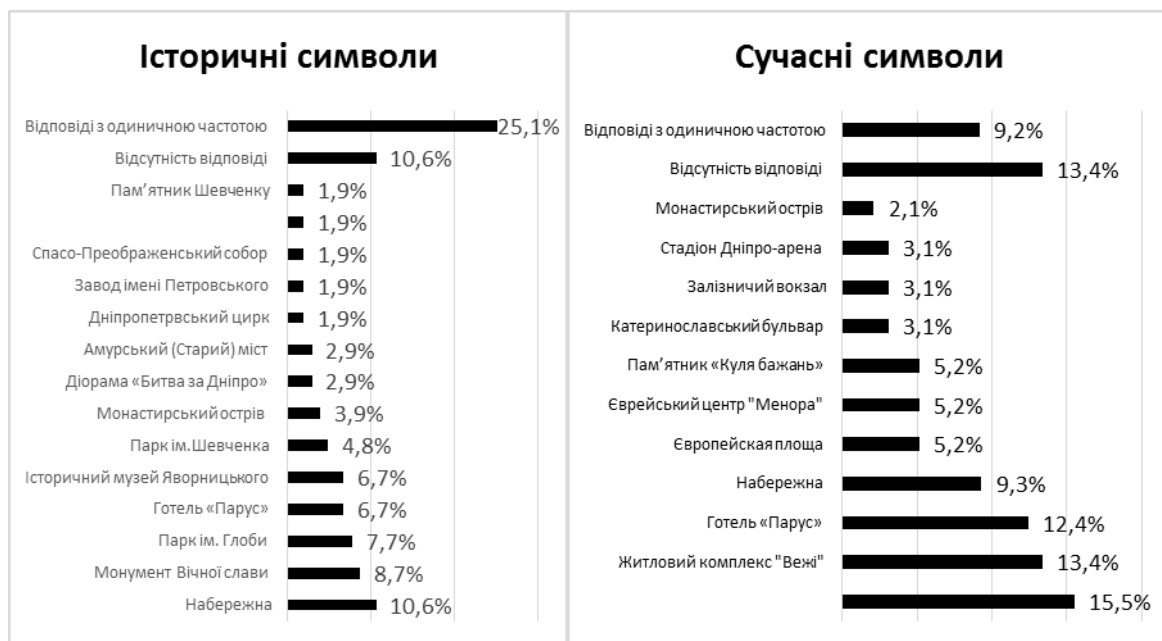

Рис.4.22. Історичні та сучасні символи міста Дніпра у сприйнятті його мешканців

У межах даного локального сектору нами був проведений аналіз змін символічного простору взагалі та ландшафтів пам'яті зокрема⁵⁴. У підсумку був отриманий зріз даної території у вигляді фотоальбомів двох періодів, кожен фотодокумент з одного фотоальбому мав за місцем і ракурсом фотографії двійника з іншого фотоальбому, різниця була тільки у часі. Фотодокументи з двох фотоальбомів фіксують 73 локальні точки у межах даної території (див. Рис. 4.23).

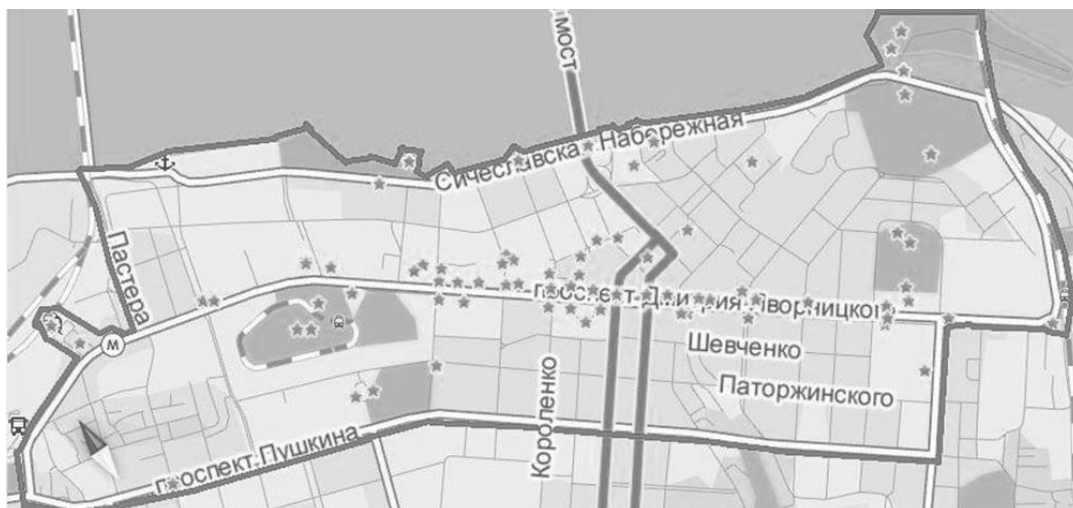

Рис.4.23. Відображення ментально–символічного центру Дніпра та територіальні точки які фіксувалися у межах фотоальбомів.

Розглянемо відмінності у структурі знаків на радянських та сучасних фотодокументах. Так, у фотографіях радянського періоду, враховуючи те, що 14 фотодокументів із 73–х не мали

⁵⁴ Даний аналіз здійснювався за допомогою дослідження на тему «Знакова, мовна та меморіальна структура ментально-символічного центру Дніпра у радянський та сучасний період». Першочергово, здійснювався відбір радянських фотодокументів у межах даної локальної території за часовим проміжком 1965-1985. Відбір проводився за допомогою фотоархіву сайту м. Дніпра: gorod.dp.ua з залученням до фото-альбому лише тих фотодокументів, які територіально-просторово фіксують конкретні місця у межах ментально-символічного центру Дніпра. Фотодокументи сучасного періоду були отримані власноруч на основі радянських фотодокументів, з фотографуванням того самого місця і у тому ж ракурсі, за для чіткості фіксації змін конкретного простору в часі.

видимих знаків, найбільш розповсюдженими серед фотодокументів, по відношенню до інших знаків, були радянські ідеологічні та функціональні знакові одиниці. Бачимо, що в межах радянського періоду у ментально–символічному центрі міста була присутня досить значна ідеологізація. Вона здійснювалася у першу чергу, завдяки встановленню ідеологічних плакатів та гасел, символів СРСР, а також зображенню політичних діячів.

На другому місті за ступенем вираженості знаків виступають функціональні, які не несуть значення опосередкованого певною інституцією чи ідеологічною традицією (позбавлені комерційного, ідеологічного, релігійного чи націоцентричного значення), а мають якість інформаційних, допоміжних знаків, завданням яких є розповідь про конкретний об'єкт чи факт, тип об'єкту, місце знаходження і т. ін. У радянський період не дуже широко представлені знаки комерційно–споживчої сфери, що чітко показує тогочасну економічну політику за типом планової економіки, де була відсутня вільна конкуренція, а слідуючи з цього відпадала потреба в рекламі. Дані знаки у радянський період були представлені лише у вигляді написів–назв магазинів. Також незначно вираженими знаками у радянський період виступають глобалізаційні та локально–центричні.

Порівняльний аналіз візуального образу ключових точок центральної частини міста радянського та сучасного періодів продемонстрував зникнення ідеологічних маркерів (в основному — демонтаж пам'ятників радянським політичним діячам), насичення архітектурного ландшафту об'єктами у стилі сучасних забудов, домінування у візуальних кодах практик споживання, а також, у поодиноких випадках, тотальну реконструкцію окремих об'єктів. Ми вже звертали увагу у попередніх розділах на цих аспектах змін міського простору, в даному випадку, пропонуємо зосередитись на визначенні конфігурації візуальної зміни

категорії центральності у місті і, відповідно, головних «меседжів», присутніх у синтагматичній системі міського простору (див. Рис. 4.24–4.27).

Рис. 4.24. Зміни у загальній знаковій структурі архітектурного простору ментально–символічного центру Дніпра. Фото зліва: 1960–ті. Фото справа: 2019р. (джерело фото: архівний фотоальбом <https://gorod.dp.ua/>, сучасні фото: автор Надія Міхно)

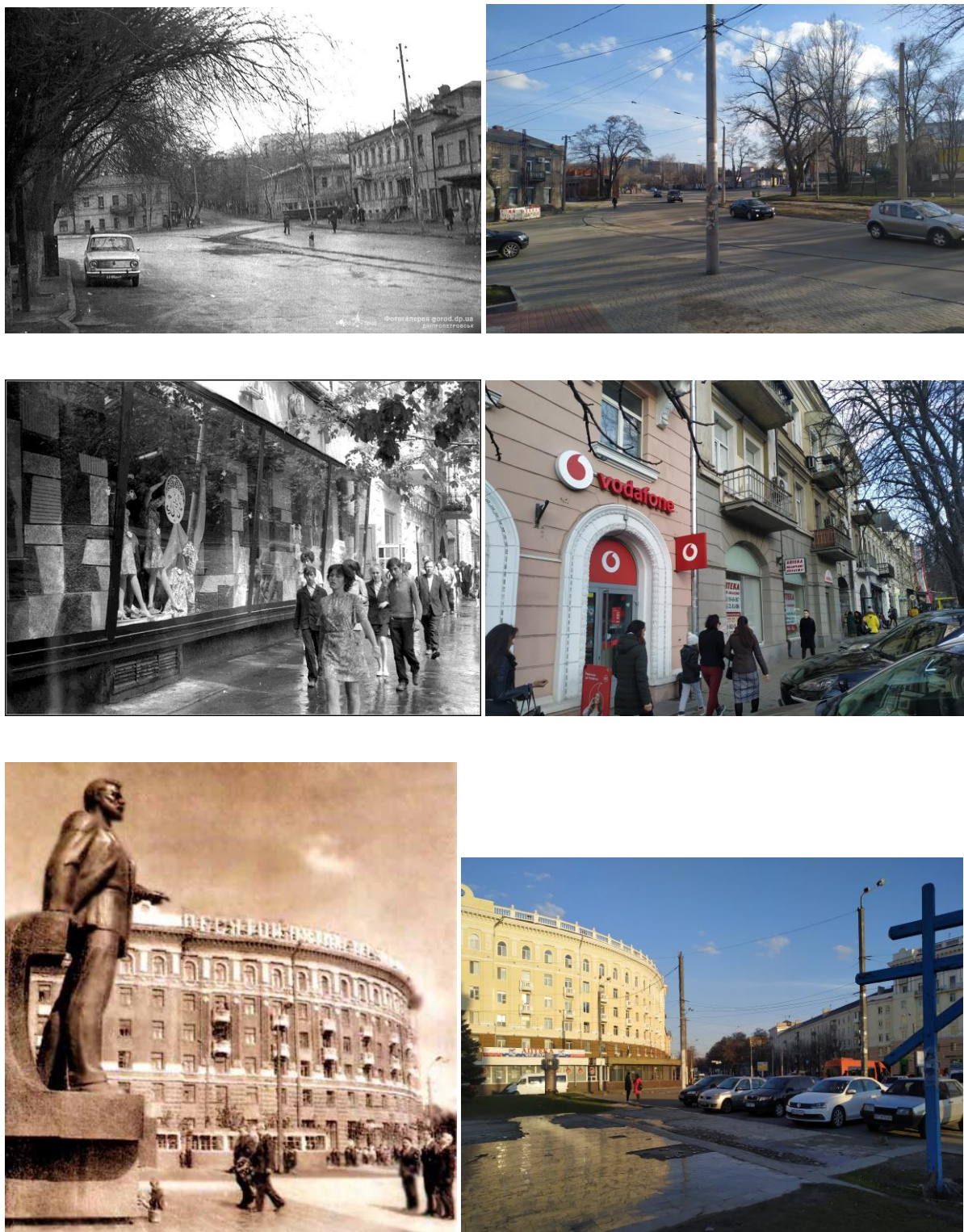

Рис.4.25. Зміни у загальній знаковій структурі архітектурного простору ментально—символічного центру Дніпра. Фото зліва: 1970–ті. Фото справа: 2019р. (джерело фото: архівний фотоальбом <https://gorod.dp.ua/>, сучасні фото: автор Надія Міхно)

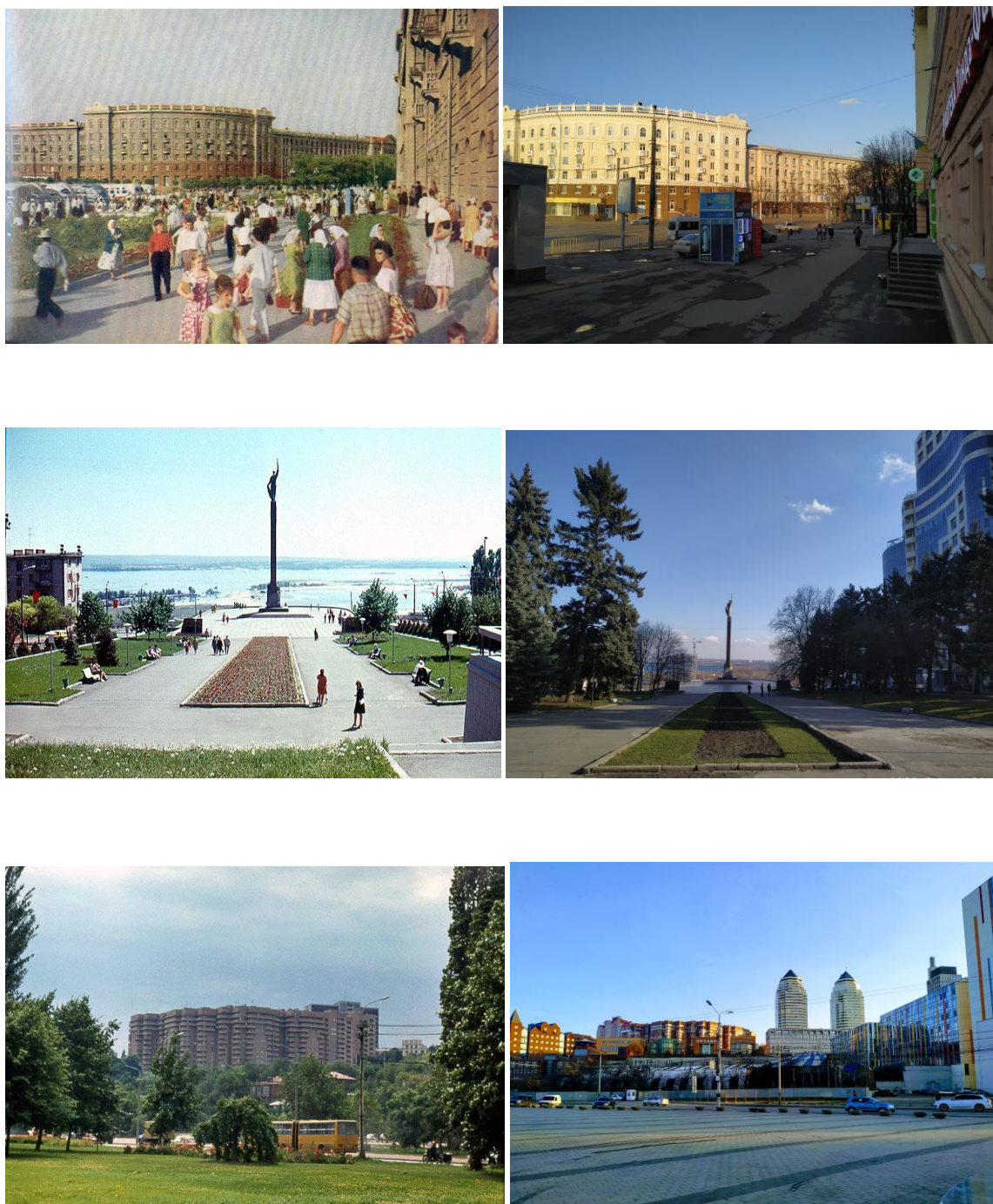

Рис.4.26. Зміни у загальній знаковій структурі архітектурного простору ментально–символічного центру Дніпра. Фото зліва: 1970–ті. Фото справа: 2019р. (джерело фото: архівний фотоальбом <https://gorod.dp.ua/>, сучасні фото: автор Надія Міхно)

Рис.4.27. Зміни у загальній знаковій структурі архітектурного простору ментально—символічного центру Дніпра. Фото зліва: 1980—ті. Фото справа: 2019р. (джерело фото: архівний фотоальбом <https://gorod.dp.ua/>, сучасні фото: автор Надія Міхно)

Таким чином, проаналізувавши специфіку реконфігурації загально-знакової, текстової та меморіальної структури ментально-символічного центру Дніпра у межах двох часових періодів, зробили певні висновки щодо особливостей змін ландшафтів пам'яті. У першу чергу, слід зазначити, що зміни у загальній знаковій структурі архітектурного простору ментально-символічного центру Дніпра відображають процеси, які протікають на національному, пострадянському та глобальному рівнях. Якщо, у період СРСР у міському просторі домінував радянсько-ідеологічний символічний пласт, то у межах пострадянських трансформаційних процесів загалом, особливо у ході сучасного процесу декомунізації, він кардинально зменшується, займаючи сьогодні незначний обсяг. У результаті проведеного дослідження ми фіксуємо в архітектурному просторі Дніпра конкретні особливості змін ландшафтів пам'яті які мають відображення у таких процесах як локалізація (встановлення меморіалів місцевим діям та подіям), деідеологізація (як конкретний варіант — декомунізація), деполітизація, а також розбудова національної тематики, яка повинна заповнити «порожні» місця (blank spaces) деконструйованих ландшафтів пам'яті.

У ході аналізу особливостей змін ландшафтів пам'яті у міському просторі у межах встановленого ментально-символічного центру Дніпра зафіксовано особливості реконфігурації загально-знакової, текстово-мовної та меморіальної структури за допомогою контент-аналізу фотоальбомів радянського і сучасного періоду, у кожному з яких зафіксовані одні й ті ж самі місця в аналогічному ракурсі. При аналізі загально-знакової структури було визначено, що у сучасному архітектурному просторі, у порівнянні з радянським, пріоритетні місця починають займати знаки комерційно-споживацького та національно-центричного характеру. Висока пріоритетність саме знаків національно-центричного характеру

говорить про те що сучасний простір міста Дніпро відображає процес актуалізації етнічної та національної тематики в Україні загалом. Це підтверджується також у текстовомовній структурі де обсяг української мови як одного з елементів національної тематики вдвічі більший ніж російської та англійської. Тоді як у період СРСР у міському просторі домінував радянсько-ідеологічний символічний пласт, у межах процесів пострадянської трансформації загалом та сучасної декомунізації зокрема він кардинально зменшується. Дана типологічна група знаків залишилася у сучасному міському просторі, проте у незначній кількості, перетворюючись на елемент ландшафтів пам'яті, що транслює символіку минулого історичного періоду.

На фоні загальних змін у знаковій та мовній структурах відбулися зміни й серед ландшафтів пам'яті, які у своїй більшості в архітектурному просторі переважно представлені меморіалами. У порівнянні з радянським періодом відбулося збільшення національного історичного дискурсу завдяки конструюванню у межах міського простору ландшафтів пам'яті, які відображають націоцентричну модель історичної пам'яті. У межах даної моделі транслюються події та персоналії, які у першу чергу акцентують на представленості «України та українців» в історичній перспективі. Меморіали, пов'язані з радянським історичним дискурсом, не зазнали кардинальних змін, на відміну від внутрішньо-міських топонімів, надалі залишаючись найбільш широко представленими у просторі міста, особливо кризово-деструктивна тематика, яка практично повністю сконцентрована на подіях Другої світової війни. Проте, радянські меморіали, пов'язані із суспільно-політичною тематикою, у першу чергу радянськими політичними діячами, зазнали деконструкції у межах реалізації процесу декомунізації.

Найбільш стійким хронологічним шаром ландшафтів пам'яті виявлені дорадянські меморіали, змін серед яких не було зафіксовано. Вони відображають культурно-творчу тематику, яка

представлена російськими історичними персоналіями — письменниками. У межах локалізаційної структури ми фіксуємо збільшення меморіалів, безпосередньо пов'язаних з містом Дніпром за рахунок персоналій національної моделі історичної пам'яті. Меморіали радянського періоду, які відображають події чи персоналії, пов'язані з містом Дніпром, доповнюються дорадянськими меморіалами національного характеру, що вказує на збільшення хронологічних рамок трансляції історичної пам'яті, пов'язаної з містом у самому ж міському просторі.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО РОЗДІЛУ

Суспільство виражає себе через символічні системи – мову, музику, економічні відносини, науку, релігію, в тому числі і через архітектуру. Дискурс архітектури, яка формує навколо себе дискурсивне поле, яке примушує слідувати певній логіці, змішується соціальне і владне, відповідно міська архітектура втілюється як засіб комунікації між соціальними практиками. З одного боку, процеси побудови архітектурних об'єктів пов'язані з вимогами природної геометрії простору, але з іншого вони архітектурними стають завдяки прояву людських факторів. З позиції системної теорії архітектура розглядається не як основний предмет дослідження, а саме комунікації з приводу архітектури. Цей підхід відповідає методам, що застосовуються в соціології науки, наприклад, аналізу текстів, які сприймаються як самоспостереження з боку суспільства.

Семантичний локус, який виходить з системно–теоретичного підходу основною метою містить історичний аналіз суспільства, виходячи з гіпотези про кореляції соціальної структури та прояву в ній семантики. У зв'язку з цим слідуючи логіці У. Еко, можна виділити різні типи кодів, які керують архітектурним повідомленням, що носять універсальний характер, тобто не прив'язані до історико–культурних обставин. В їх число входять типологічний, геометричний, семантичний, синтаксичний, іконологічний, стилістичний, риторичний, антропологічний коди. Відповідно міський ландшафт може бути представлений у вигляді тексту, який репрезентує соціальні відносини через простір і візуальні символи. До аналізу архітектурних об'єктів як елементів міського простору можна застосовувати термін «палімпсест», що передбачає наявність декількох текстових шарів, які репрезентують різні епохи, ідеї. При цьому дані шари не володіють однозначними смислами і їх прочитання залежить від епохи і соціального досвіду реципієнта.

Таким чином, міська забудова має здатність до комунікації з індивідами і цілими спільнотами. Архітектура вписується в рамки такого широкого поняття як локальний текст, який може бути написаний, прочитаний і переосмислений.

Помітним стає зсув дослідницького інтересу від економічних, архітектурно-планувальних, соціально-демографічних чинників розвитку міст до контекстуального, системного дослідження міської культури, міського середовища, до мікроісторії та/або локальної історії міст (локальних подій, повсякденних практик, персоналій і спільнот, культурних, соціальних та економічних феноменів). Безпосередньо в даному випадку денотація проявляється у топонімічній системі міста. Когнітивні структури соціоісторичного фрейму існування міста детермінують рух у процесі денотації у дискурсивних формаціях. Топонімічний образ міського середовища у когнітивному відношенні є результатом концентрації існуючих наративів у знаково-символічній формі.

З метою виявлення символічного контенту процесу зміни топонімів у місті, було проведено змістовний аналіз запропонованих нових назв об'єктів архітектурного ландшафту в місті Дніпро. Аналіз показав, що нові топоніми можна об'єднати за певними критеріями у декілька змістовних груп. Було виділено п'ять основних критерії, покладених в основу до відбору нового топоніму — історичний базис, культурно-науковий базис, нейтральний базис, географічний базис, актуальний соціально-політичний базис. Відповідно ми маємо існування трьох дискурсивних формацій серед суб'єктів виробництва топонімів — політичний дискурс (коммеморативні складові топонімів); історико-культурний дискурс (топоніми як важливі складові історико-культурної спадщини міста); прагматичний дискурс (розгляд міських топонімів у якості простих лінгвістичних ярликів або географічних вказівників).

У якості одних з найтиповіших об'єктів, що репрезентують елементи певного типу мислення, зумовленого історичним, культурним, соціальним досвідом, виступають «місця пам'яті». В межах даного дослідження важливим є фіксація специфіки взаємозв'язку ландшафтів пам'яті та публічного простору міста (в дискурсивному вимірі). Окрема увага була присвячена аналітиці ментального забарвлення пам'ятників у міському полі. Візуальний та змістовний аналіз результатів комбінації різних історико-культурних традицій містобудування, проектування та урбаномії дозволив зафіксувати специфічні та типові характеристики міського простору м. Дніпра — від катеринославського модернового стилю до індустріального домінування, конструктивізму, постмодернізму, ефектів «макдональдизації», національного романтизму тощо. Візуальний код Дніпра представлений симбіозом архітектурних стилів, які презентують змістовні символічні коди, які є характерними для різних історичних етапів існування міста: умовно ми можемо виділити три періоди, що представляють різне ідеологічне навантаження формування міського простору — імперський, радянський, незалежної української держави.

Звернувши увагу на процеси зміни семантики соціоісторичних кодів «радянського /пострадянського/ українського» у просторі сучасного українського міста, які візуально відображені в архітектурних об'єктах та інших міських ландшафтах було зафіксовано образ міста, імпліцитно представлений в уявленнях мешканців на основі застосування методики ментального картографування. Отримані результати свідчать, що для респондентів сукупний образ міста заповнений об'єктами споживацьких практик. Також у загальний ментальний простір міста включені культурні, рекреаційні об'єкти та місця дозвіллевих практик. Водночас, ландшафти пам'яті практично не представлені в уявному просторі міста Дніпра. Це говорить нам про те, що для студентів як сегменту молоді образ міста

конструюється з переважанням комерційного (ТРЦ, магазини), рекреаційно–дозвілєвого (Парки, Набережна) та культурно–символічного відтінку (наприклад, культурний центр «Менора», а також з включення певних асоціативних об’єктів–символів міста: готель «Парус», житловий комплекс «Вежі»). Загалом, зафіксовані знакові місця є важливими у сприйнятті міста інформантами, оскільки асоціюються у переважній більшості випадків із особисто–приватними повсякденними практиками, емоційним забарвленням подій, які відбувалися в обраних точках. Порівняльний аналіз візуального образу ключових точок центральної частини міста радянського та сучасного періодів продемонстрував зникнення ідеологічних маркерів (в основному — демонтаж пам’ятників радянським політичним діячам), насичення архітектурного ландшафту об’єктами у стилі сучасних забудов, домінування у візуальних кодах практик споживання, а також, у поодиноких випадках, тотальну реконструкцію окремих об’єктів.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 4

1. Архитектура: город для одинаковых. URL: <http://www.vokrugsveta.ru/vs/article/7563/>.
2. Бауман З. Город страхов, город надежд. Логос. 2008. № 3. С.24–53.
3. Бачинська Л. Способи реалізації державно–ідеологічної сутності у радянській архітектурі 1940–х – 1950–х років. Web of Scholar. 2018. №5(23), Vol.1. С. 63 – 74.
4. Бенвенист Э. Формальный аппарат высказывания. Общая лингвистика. 1974. С. 311–319.
5. Билько О. Социальный контроль в архитектурном пространстве современного города. *Грані*. 2012. №1(81). С. 92–94.
6. Бурдые П. Социальное пространство и символическая власть: пер. с франц. Н.Шматко. Начала. Choses dites. М.: Socio–Logos, 1994. С.181–207.
7. Веселкова Н. Ментальные карты города: вопросы методологии и практика использования. *Социология 4М*. 2010. №31. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/2012/02/29/1269105503/Veselkova.Pdf>.
8. Вильковский М. Социология архитектуры. Москва: Фонд «Русский авангард», 2010. 592 с.
9. Ганаба С. Символічний простір міста як простір пам'яті. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2016. №.6. С. 4–10.
10. Глазков К. Ментальные карты: способы анализа, погрешность и пространственная метрика. *Социология власти*, 2013. №3. С. 39 – 56.
11. Глазков К. Экскурсия по городу: ментальные карты как инструмент изучения образа города. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*. 2013. № 117. URL: http://wciom.ru/fileadmin/Monitoring/2013/5/2013_117_11_K.P.%20Glazkov.pdf.
12. Глебова И. Функции образов прошлого в политической культуре. *Политическая наука*. 2006. № 3. С. 140–141.
13. Грушанська О. Ментальні карти міста: що це таке та для чого вони потрібні? URL: <https://www.prostranstvo.media/mentalni-karti-mista-shho-ce-take-ta-dlja-chogo-voni-potribni/>.
14. Делитц Х. Архитектура в социальном измерении. *Социологические исследования*. 2008. №10. С. 113–120.
15. Джекобс Д. Смерть и жизнь больших американских городов. Москва: Новое издательство, 2011. 460 с.

16. Дженкс Ч. Язык архитектуры постмодернизма. Перевод с английского А. В. Рябушина, М. В. Уваровой; Под редакцией А. В. Рябушина, В. Л. Хайта. Москва: Стройиздат, 1985. 136 с.
17. Донченко О. Інституціональні матриці як структури колективної психіки. *Соціальна психологія*. 2008. №3. С. 7 – 8.
18. Журженко Т., Льюїс С., Федор Дж. Війна і пам'ять в Росії, Україні та Білорусі. *Україна модерна*. 2018. URL: <http://uamoderna.com/demontazh-pamyati/memory-wars>.
19. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Офіц. текст. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/317-19>.
20. Замятин Д. Геоспахиолізм і сопостранственность: методологические основания формирования территориальных идентичностей. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. Вип.6. 2011/2012. С.489–537.
21. Иванова В., Зыкова М. Городская архитектура как способ конструирования и деконструирования социальных практик горожан. *Мир экономики и управления*. 2017. Т.17. № 2. С. 150–159.
22. Иконников А. Архитектура XX века. Утопии и реальность: Издание в двух тт. Том II /Под ред. А.Д.Кудрявцевой. М.: Прогресс–Традиция, 2002. 672 с.
23. Иконников А. Пространство и форма в архитектуре и градостроительстве. М.: КомКнига, 2006. 349 с.
24. Иконников А. Утопическое мышление и архитектура. М.: Издательство «Архитектура–С», 2004. 400 с.
25. Карпов Ю. Образ города и перспективы развития городской застройки. *Вестник СГТУ*. 2014. № 2 (75). С. 244–251.
26. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. Москва: ГУ ВШЭ, 2000. 606 с.
27. Кислюк К. Трансформації меморіального простору і меморіальних практик в Україні періоду незалежності. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2016. № 2. С. 3– 7.
28. Кичигина А.Г. Архитектурный палимпсест как творческий прием формирования цельного образа города. *Инновации в науке: научный журнал*. № 5(66). Изд. АНС «СиБАК», 2017. С. 17–19.

-
-
29. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. К.: Дух і Літера, 2006. С. 333–345.
30. Колесник І. Ментальні мапи як інструментарій історика. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. 2013. №7. С. 159 – 168.
31. Лернер Ж. Акупунктура міста. Львів: Видавництво Старого Лева, 2016. 160 с.
32. Линч К. Образ города. М.: Стройиздат, 1982. 328 с.
33. Лотман Ю. Семиосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров: Статьи. Исследования. Заметки. СПб.: «Искусство–СПб», 2000. 704 с.
34. Малес Л., Середа В., Соболевська М., Сорока Ю., Міхеєва О. Соціологія міста: навчальний посібник. Донецьк: Ноулідж, 2010. 463 с.
35. Митин И. Методика полевых гуманитарно–географических исследований в контексте мифогеографии. *Гуманитарная география: Научный и культурно–просветительский альманах*. Вып. 2 /отв. ред. и сост. Д.Н. Замятин. М.: Институт Наследия. 2005. С. 235–275.
36. Митин И. На пути к воображаемой географии: два поворота, три пространства. *Топос. Философско–культурологический журнал*. 2011. № 1. С. 62–73.
37. Мінк Ж. Геополітика, примирення та ігри з минулим: на шляху до нової пояснювальної парадигми колективної пам'яті. *Україна модерна*. 2009. №15(4). URL: http://uamoderna.com/images/archiv/15/4_UM_15_PolitykaPamiati_Mink.pdf.
38. Міхно Н. (Ре)конструювання міського ландшафту в умовах змін ідеологічних конструкцій. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічна»*. Випуск 35. 2015. С. 54 – 61.
39. Міхно Н. Семантика «радянського/пострадянського/українського» в просторі сучасного українського міста: досвід ментального картографування. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. Випуск 39. 2017. С.188–193.
40. Міхно Н. Історична пам'ять в просторі міста: «ментальна» архітектура та динаміка міських топонімів. *Особистість і соціальні інститути в урбанізованому суспільстві: місто Дніпро*. Том 1. ЛізуновПрес, 2018. С. 142–162.
41. Міхно Н. Архітектурні об'єкти як елементи соціального простору міста в предметному полі соціальних наук. *Грані*, 2019. №4. С. 64–73.

-
-
42. Міхно Н. Трансформація архітектурних форм міста під впливом змін соціоісторичних умов. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*, 2019. №4. С. 48–54.
43. Міхно Н. «Пам'ять міста» і пам'ять в місті»: евристичні ресурси хвильової концепції Е. Тоффлера. *Грані*. 2020. №1–2 (23). С.73–81.
44. Мокроусова А. Образы города как ресурс анализа социального пространства. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2012. №3. С. 173–181.
45. Бенвенист Э. Соссюр полвека спустя. *Общая лингвистика*. М., 1974. С. 47–89.
46. Мусина К. Формирование историко–архитектурной городской среды как фактор социокультурного развития. *Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств*. 2013. №4–2. С. 32–36.
47. Мусієздов О. Міська ідентичність у (пост)сучасному суспільстві: український досвід. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. 348 с.
48. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. К., ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Nahorna_Larysa/Istorychna_pamiat_teorii_dyskursy_refleksii.pdf.
49. Назарова М. Архитектурное пространство как социокультурный феномен: автореф. дис. ...д-ра философ.наук, Волгоград, 2013. 49 с.
50. Нора П. Всемирное торжество памяти: пер. с франц. М.Сокольской. *Неприкосновенный запас*. 2005. № 2–3 (40–41). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html>.
51. Нора П. Проблематика мест памяти. Франция-память / Пер. с фр.: Дина Хапаева. СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999, с. 17-50 URL: <http://ec-dejavu.ru/m-2/Memory-Nora.html>.
52. Петренко О. Проблемы города в исследовательской практике сектора динамики локальных культурно–исторических процессов. Культура городского пространства: власть, бизнес и гражданское общество в сохранении и приумножении культурных традиций России: материалы Всероссийской научно–практической конференции, 2013. URL: http://sfrik.omskreg.ru/res/page000000000326/Files/07_11_2013.pdf.
53. Петренко–Лисак А. Місто на дотик. 2018. URL: <https://rubryka.com/blog/misto-na-dotyk/>.

-
-
54. Петренко–Лисак А. Нові міста: які вони? 2018. URL: <https://rubryka.com/blog/novi-mista-yaki-vony/>.
55. Пирогов С., Петухов А. Феноменолого–когнитивная концепция города и её теоретические экстраполяции. *Контекст и рефлексия: философия о мире и человеке*. 2017. Том 6. № 3А. С. 120–130.
56. Програма розвитку історії міста і місцевої ідентичності «З Україною в серці» на 2018–2020 роки. URL: <http://dda.dp.ua/wp-content/uploads/2017/11/Programma-z-Ukrayinoyu-v-sertsii.pdf>.
57. Рикер П. Память, история, забвение: пер. с франц. И.И. Блауберг, И.С. Вдовин, О.И. Мачульская. М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004. 728 с.
58. Робер Ф. Архитектура как палимпсест. *Архнадзор*. 2008. URL: <http://www.archnadzor.ru/2008/02/07/architektura-kak-palimpsest/>.
59. Романовская Е. Морис Хальбвакс: культурные контексты памяти. Известия Саратовского университета. 2010. Т. 10. Вып.3. С. 39 – 44.
60. Рыбчинский В. Городской конструктор. Идеи и города. Москва: Strelka Press, 2015. 232 с.
61. Світленко С. Топонімічна реформа в місті Дніпропетровськ 2015–2016 рр.: досвід проведення та результат. *Придніпров'я: історико–краєзнавчі дослідження*. 2016. Вип. 14. С. 95–108.
62. Середа В. Місто як lieu de mémoire: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова. *Вісник Львів. Ун-ту*. 2008. №2. С. 73–99.
63. Соля Э. Как писать о городе с точки зрения пространства? Придавая городам первостепенное значение. *Логос*. 2008. № 3 (66). С. 130–140.
64. Субірос Ж. Культурні стратегії та оновлення міста: досвід Барселони. *Місто й оновлення. Урбаністичні студії* / Представництво Фонду ім. Гайнріха Бюлля в Україні; Редкол.: С.Шліпченко, В. Тимінський, А. Макаренко, Л. Малес, І. Тищенко. К.: ФОП Москаленко О.М., 2013. 360 с.
65. Терентьев Е. Топонимические практики как объект социологического исследования: аналитический обзор. *Вестник Российского университета дружбы народов*. 2014. №3. С.73–86.
66. Трубина Е. Город в теории: опыты осмысления пространства. Москва: Новое литературное обозрение, 2013. 519 с.
67. Фёдоров В., Давыдов В. Пространственный текст как палимпсест. *Пространство и Время*. 2017. № 1 (27). С. 120–125.
68. Филько А. Визуальное восприятие образа города и методы его исследования. *Урбанистика*. 2015. № 3. С. 1 – 15.

-
-
69. Фуко М. Наглядати і карати. Київ: Основи, 1998. 392 с.
 70. Хан–Магомедов С. Архитектура советского авангарда: В 2–кн.: Кн. 2. Социальные проблемы. М.: Стройиздат, 2001. 712 с.
 71. Хан–Магомедов С. Сталинский ампи́р. Проблемы, течения, мастера. «Академия». 2008. № 1. С. 25–35.
 72. Хан–Магомедов С. Сто шедевров советского архитектурного авангарда: М.: Едиториал УРСС, 2005. 456 с.
 73. Хан–Магомедов С. Хрущевский утилитаризм: плюсы и минусы. «Академия». 2006. № 4. С. 17–23.
 74. Хан–Магомедов С. XX век в структуре тысячелетий. «Академия». РААСН, 2006. № 3. С. 5–10.
 75. Хрущовки. Минуле: як французька мрія стала радянською реальністю. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2017/09/27/226648/>.
 76. Шубенков М. Архитектура и среда жизнедеятельности: проблемы на пути развития. «Архитектурно–градостроительные и строительные проблемы национального проекта – доступное комфортное жилище». В.: Шарджа (ОАЭ)–Волгоград, 2006.
 77. Шугай М. Етнічна ідентичність і конструювання ментальних репрезентацій. *Наукові записки. Серія “Психологія”*. Випуск 12. С. 197–211.
 78. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию. СПб.: Симпозиум, 2006. 544 с.
 79. Cities of the World / R. Koolhaas [et al.]. Taschen, 2015. 744 p.
 80. Kitchin R. Cognitive maps: What are they and why study them? *Journal of Environmental Psychology*. 1994. Vol. 14. Iss. 1. Pp. 1–19.
 81. Ritzer G. Enchanting a Disenchanted World : Continuity and Change in the Cathedrals of Consumption / ed. G. Ritzer. London: Pine Forge Press, 2009. 272 p.
 82. Ritzer G. The McDonaldization of Society 5 / G. Ritzer. London: Pine Forge Press, 2007. 320 p.
 83. Ritzer G. The McDonaldization Thesis: Explorations and Extensions. London: Sage Publications Ltd, 1997. 224 p.
 84. Short, J. City as text. The Urban Order: An Introduction to Cities, Culture, and Power. 1996. Pp. 390–413.
 85. Tuan Y.–F. Images and mental maps. *Annals of the Association of American Geographers*. 1975. Vol. 65. No. 2. Pp. 205–213.

УЗАГАЛЬНЕНІ ВИСНОВКИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Мы не любим города, мы любим себя в этих городах.

Эльчин Сафарли

Наведена цитата у преамбулі до висновків здійсненого аналізу, представленого у даній роботі досить чітко метафоризує висхідну тезу дослідження щодо текстуальності та дискурсивності міста. Навіть в узагальненому та спрощеному розумінні відомого всім вислову Ж. Дерріда «Все є дискурс!» перед нами постає надзвичайно складний для сприйняття та аналізу образ міста як об'єкту наукових інтенцій. Сучасне місто відображає усі можливі варіації сценаріїв суспільного життя, які існують у нашій реальності. Але в той же час, місто існує не лише в онтології, а й виступає конструктом, продукує дискурси, стає текстом для читання, аналізу, шерінгу. Воно є презентантом культурних, політичних, економічних зав'язків, (ре)презентує культурні коди, дискурсивно забарвлене та символічно насичено. І абсолютно логічним є постійне зростання наукового інтересу до вивчення особливостей існування та зміни міської тканини.

В результаті проведеної теоретичної рефлексії та спираючись на результати ряду авторських соціологічних досліджень із залученням оптики міждисциплінарного аналізу ми прийшли до певних висновків.

По–перше, місто є предметом інституціонального дискурсу науки. Історіографічний аналіз продемонстрував, що наукові інтенції до вивчення міської проблематики можливо зафіксувати починаючи з робіт першої хвилі класичного етапу розвитку соціологічної науки. Концептуалізація поняття «місто» на початкових етапах відбувалась через категорії «соціальний

простір», «фізичний простір», «географічний простір». Спостерігається обмежена кількість робіт, спрямованих на розгляд суто феномену міста – більшість наукових доробок стосуються транзитивних, дотичних проблемних точок – міграції, урбанізація, соціальні девіації та конфлікти. В роботах Е. Дюркгейма, Г. Зіммеля, Ф. Тьоніса місто як об'єкт наукових інтенцій виступає логічним відображенням домінуючої в цей історичний період епістемі (в термінології М. Фуко). Більш потужний поштовх тематика міського простору отримали із виникненням та активним функціонуванням Чикагської школи (Р. Парк, Е. Бьорджес, Л. Вірт) та дискусійними майданчиками прихильників неомарксистських поглядів. Фокус уваги розширюється за рахунок включення до предметної сфери досліджень питань самореалізації особистості в місті, культурно–антропологічний ракурс вивчення міста та ін.

Загальна тенденція до зміни методологічних орієнтацій у полі наукового теоретизуванні (феноменологічний, наративний, антропологічний, лінгвістичний, семіологічний, прагматичний, культурний повороти) створили умови для розширення меж вивчення міської проблематики. Аналітична рефлексія відносно характеру експлікації категорії «місто» в новітньому соціологічному теоретизуванні продемонструвала, що в сучасному науковому дискурсі створені умови та присутні спроби досліджувати місто як текст: концептуальні ідеї А. Лефевра щодо репрезентації простору, просторів репрезентації та практик виробництва простору; ідеї М. де Серто щодо сприйняття міста як простору символічних практик поведінки. У зв'язку з цим виділяють два рівня текстів: текст міського середовища як синтезу територіального (культурний ландшафт) і просторового (події духовного життя) аспектів (тут мається на увазі семантика міського середовища, настроїв і дух міста); тексти міських спільнот, які використовують різні засоби комунікації, мови. Відповідно інтертекстуальність міського тексту

реалізується завдяки семантиці міського середовища, яка конструює картину світу, реальність, володіючи семантичною структурою і образністю. Особливо важливим є фіксація тенденції останніх декількох десятиліть до розширення фокусу дослідження міста, визнання необхідності та доцільності залучення міждисциплінарних інструментів та матриць аналізу. Відбувається поворот уваги до повсякденності міського простору. Нами зафіксовано зростання наукового інтересу до вивчення міста вченими європейського, американського, російського, українського наукового співтовариства різних галузей та напрямків та позауніверситетською спільнотою – журналістами, архітекторами, громадським активістами та іншими зацікавленими особами.

По-друге, в даному дослідженні в якості теоретико-методологічної стратегії аналізу міського простору було обрано соціокультурну матрицю аналізу, семіотичний підхід та дискурс-аналітичну стратегію в дослідженні процесів конструювання текстуальності міських просторів. І тут дійсно можна сприймати об'єкт дослідження в категоріях Б. Гаспарова щодо презумпції текстуальності міста. Комбінація даних методологічних підходів дозволила запропонувати авторську концептуальну схему дослідження міста як культурного тексту та провести уточнення вихідних концептів дослідження – синтагматика міського простору, парадигматика міського простору, семантика міського простору, дискурс міста, суб'єкти дискурсу міста, дискурсивні формації міста, дискурсивні практики.

Запропонована схема аналізу, представлена в роботі, має наступну логіку: дискурсивні формації обумовлені когнітивними структурами соціокультурних та соціоісторичних факторів впливу. А самі дискурсивні формації представлені політичними практиками артикуляції (відображені у владному дискурсі), інституціональними практиками артикуляції (аналізуються, як приклад, в науковому дискурсі), повсякденними практиками

артикуляції (на перший план виходить дискурс ідентичності) та медійними/комунікаційними практиками артикуляції (представлені у публічних дискурсах – візуальних, мережових та ін.). Дискурсивні формації створюють когнітивні та комунікативні структури простору міста та беруть участь у формуванні порядку дискурсу міста.

За вказаною логікою порядок дискурсу міста здійснює конструктивістський вплив на семантичний (об'єктивується у знаково–символічних кодах) та синтагматичний (об'єктивується в архітектурно–топографічному ландшафтах) простори міста. Семантичний та синтагматичний простори є пов'язаними між собою через складові елементи процесу дискурсивного виробництва, у категоріях Ж. Дельоза, таких як денотація (знаходить свій прояв в топографічній анатомії), сигніфікація (презентується в міській повсякденності), маніфестація (представлена в міській ідентичності та локальних спільнотах). І внаслідок цього результатом комбінаторної взаємодії зазначених елементів є дискурсивне виробництво міста як культурного тексту.

По–третє, в результаті виявлення специфіки інтеріоризації знаково–символічних кодів та суб'єктивації семантичного простору міста в повсякденності було з'ясовано особливості (ре)презентації дискурсу влади в повсякденному просторі міста, виявлена специфіка (де)конструювання публічних та приватних просторів міста, охарактеризовано міську ідентичність в локусі руху від «локальних спільнот» до «локальних мережових спільнот», проаналізовано процеси карнавалізації, естетизації, емоціоналізації міського простору як окремі елементи міського перфомансу. Для наочної демонстрації евристичних можливостей запропонованої авторської концептуальної схеми аналізу міського простору було прийнято рішення демонструвати результати теоретичного рефлексії на прикладі конкретного

кейсу, у випадку даної монографії Вашій увазі було запропоновано місто Дніпро.

Зокрема для аналізу (ре)презентації дискурсу влади, особливу увагу звернено на масив політичних текстів суб'єктів владного дискурсу в місті. В якості пріоритетних методик аналізу було обрано контент-аналіз текстів політичного дискурсу влади на предмет визначення домінуючих лексем в дискурсивних стратегія основних суб'єктів продукування владного дискурсу та дискурс-аналіз окремих текстів політичного дискурсу влади на предмет виявлення структурних складових владного дискурсу в місті через фіксацію змістовних рис дискурсивних формацій міста в політичних практиках артикуляції. Так було розролено матрицю аналізу владного дискурсу в міському просторі, що передбачає вивчення стратегій владного дискурсу, граматологію владного дискурсу, інтеціональність владного дискурсу, ідіоми владного дискурсу та характер їх проекції в дискурсивних стратегіях основних суб'єктів виробництва дискурсу влади (політичної) в міському просторі. Змістовні риси дискурсивних формацій міста в політичних практиках артикуляцій відповідно до зазначених вище структурних складових владного дискурсу, представляють собою конвергенцію і збільшення багатоманітності позицій, дивергенцію і розходження думок, наявність іконічних та ідеографічних знаків, предметну інтенцію комунікантів в середині дискурсу, модифікацію та ретрансляцію.

Як результат вивчення особливостей (ре)конфігурації публічних просторів у місті в умовах сучасного суспільства зафіксовано специфіку суб'єктивації семантичного простору міста в повсякденності. Аналітична робота з категоріями повсякденності (публічні, приватні простори) відкриває можливість шляхом фіксації специфіки порядку дискурсу у місті зафіксувати точки перетину семантичного і синтагматичного просторів міста та їх суб'єктивацію інструментом сигніфікації дискурсу повсякденності. Окрема увага приділена історично

близьким трансформаціям, а саме руху у локусі радянські/пострадянські міста. Сам термін «публічний простір» у радянському міському плануванні не зустрічався, для позначення ділянок без забудови використовувалися поняття «вільний» або «відкритий простір». Центр міста виконував важливу політичну і ідеологічну функцію як наочна ілюстрація комуністичних ідей і цінностей. Всі радянські міські простори були «публічними» за визначенням; держава здійснювала ретельний контроль і визначала можливості доступу й конвенційні типи громадської активності в публічному просторі. У подальшому у пострадянських містах відбувся перехід від домінування радянського типу псевдопублічних просторів ідеологічного контролю до виникнення нових просторів індивідуалізованого споживання. Зафіксовано виникнення гібридних просторів, які стають перехідними між класичними публічними просторами, і просторами нового типу. Особливу вагу привернула концепція «третього місця», яка являє собою класифікацію міських територій, які є транзитивними від класичних публічних просторів до реальної публічності, а також цікаві ідеї щодо існування у сучасному міському просторі «четвертих місць» (транзит(ив)ні, загальні, публічні, суспільні простори, засновані на практиках переходу, руху, тимчасового п(е)ребування, очікування, що надають людям відповідні даним функціям сервіс, простір і об'єкти). Окремо проаналізовано такі вектори зміни публічних просторів як: комерціалізація публічних просторів, обмеження доступу, сакралізація публічних просторів, перехід основної ролі публічних просторів від комунікативних функцій до візуальних, інтимізація, одомашнення публічних просторів, відмова від орієнтації на власний транспортний засіб, віртуалізація публічних просторів, зростання ролі молів як публічних просторів.

В результаті вирішення поставленого завдання відносно визначення особливостей прояву міської ідентичності в напрямку

зрушень ідентифікаційних центрів від локальних спільнот до локальних мережових спільнот було зафіксовано, що поступово змінюються характеристики локальності – локальність може мати як ландшафтну (територіальну, фізичну) прив'язку до певної місцевості, так і розглядатися у позалокальній площині в розумінні процесу соціальної взаємодії, з подальшим перенесенням локальності в характер комунікацій, що відповідає сучасним тенденціям посилення дигітальних характеристик сучасного суспільства. Відповідно локальні мережові спільноти можна розглядати не просто як спільноти міських жителів в інтернеті, але і як «низові громадянські медіа», аудиторія яких не обмежена лише локальними «мережевими публіками». Комунікація локальних мережових спільнот у соціальних мережах відбувається не просто у формі публічних мережових розмов», а балансує між двома режимами, які можна умовно назвати «сусідським» і «громадянським» і яким відповідають різні типи мережових публік. З метою емпіричної презентації зв'язку семантичного та синтагматичного просторів міста через механізм маніфестації було проведено авторське соціологічне дослідження методом дискурс-аналізу. Об'єктом дослідження стали локальні мережові спільноти міста, представлені в просторі соціальної мережі Facebook. Здійснений аналіз зафіксував одночасне функціонування в соціальній мережі локальних спільнот чотирьох рівнів територіального охоплення: загальноміська спільнота, локальна міська спільнота макрорівня, локальна міська спільнота мезорівня, локальна міська спільнота мікрорівня.

Враховуючи зазначені методологічні орієнтири та запропоновану концептуальну схему дослідження, в даній роботі було здійснено спробу зафіксувати означені процеси сигніфікації та маніфестації у текстуальності міського перфомансу. Дискурс міста пропонує карнавальні відтінки у всіх площинах, відповідно розглядаючи карнавалізацію міського простору як контекст в

умовах якого можливим є посилення почуттів колективної спільності, зафіксовано ситуацію коли під час великих міських свят, під час типових ритуальних святкових дій активно використовуються як офіційні національні символи, так і історично–культурні, які поступово переходять від ситуативно–святкового статусу до трендового явища в просторі повсякденності міського життя. Фіксується і зворотній механізм інституціоналізації – із використанням інструментів карнавалу як способу організації міського простору спрощується процес «органічності» сприйняття нових культурних кодів. Також з метою визначення ще одного модусу текстуальності міста було здійснено візуальний аналіз елементів стріт–арту та виділені змістовні інтенції дискурсивних стратегій, присутні в них: загально–естетична інтенція, інтенція національної ідентичності, інтенція міської ідентичності, інтенція інкорпорації глобального маскульту, інтенція інкорпорації національних культурних продуктів. Оскільки культурний простір сучасного суспільства поступово рухається від логоцентричного до емоціоцентричного, то емоційна складова не просто зайняла домінуюче положення, а й визначила стандарти, норми соціальної взаємодії, алгоритми соціальних практик. Емоційний капіталізм. ідеологією консьюмеризму і гедонізації визначено як фреймові мотиви культурного ядра сучасності. Театралізація, іконізація та гламуризація можуть бути розглянуті як основні стратегії «емоціоналізації» міського простору, що націлені на відтворення ефектів «економіки вражень». В якості одного із модусів «переживання» міського простору було визначено інтеріоризацію культурної травми в місті та зафіксовано розгортання ряду стратегій дискурсу війни як типової культурної травми в сучасному українському міст. Серед домінуючих дискурсивних стратегій були виділені: героїзація військових, презентація матеріальних артефактів бойових дій, актуалізація національної ідентичності, меморіальні практики, експлікація концепту війни в

політичному полі, війна як елемент повсякденності, війна як трагедія.

В четвертих, в результаті визначення особливостей об'єктивації синтагматичного простору міста в соціокультурних ландшафтах, в даній монографії було розглянуто архітектурні об'єкти як елементи синтагматичного рівня міського простору, зафіксовані (ре)конфігурації дискурсу історичної та соціальної пам'яті як чинників трансформації архітектурних ландшафтів міста, виявлено характерні риси дискурсивного виробництва локальності в «ментальній архітектурі» та «ментальних мапах» міста.

Зокрема додержуючись логіці У. Еко, можна виділити різні типи кодів, які керують архітектурним повідомленням, що носять універсальний характер, тобто не прив'язані до історико-культурних обставин. В їх число входять типологічний, геометричний, семантичний, синтаксичний, іконологічний, стилістичний, риторичний, антропологічний коди. Відповідно міський ландшафт може бути представлений у вигляді тексту, який репрезентує соціальні відносини через простір і візуальні символи. До аналізу архітектурних об'єктів як елементів міського простору можна застосовувати термін «палімпсест», що передбачає наявність декількох текстових шарів, які репрезентують різні епохи, ідеї. Таким чином, міська забудова має здатність до комунікації з індивідами і цілими спільнотами. Архітектура вписується в рамки такого широкого поняття як локальний текст.

Враховуючи зазначені ідеї відносно дослідження синтагматичного простору міста, звернення до топонімічної системі міста обумовлено необхідністю охарактеризувати процеси денотації. В роботі було визначено характер зміни топонімічної системи та особливості (де)кодифікації «місць пам'яті» в міському просторі. Когнітивні структури соціоісторичного фрейму існування міста детермінують рух у

процесі денотації у дискурсивних формаціях. Топонімічний образ міського середовища у когнітивному відношенні є результатом концентрації існуючих наративів у знаково–символічній формі.

З метою виявлення символічного контенту процесу зміни топонімів у місті, було проведено змістовний аналіз запропонованих нових назв об'єктів архітектурного ландшафту. Аналіз показав, що нові топоніми можна об'єднати за певними критеріями у декілька змістовних груп. Було виділено п'ять основних критерії, покладених в основу до відбору нового топоніму – історичний базис, культурно–науковий базис, нейтральний базис, географічний базис, актуальний соціально–політичний базис. Відповідно ми маємо існування трьох дискурсивних формацій серед суб'єктів виробництва топонімів – політичний дискурс (коммеморативні складові топонімів); історико–культурний дискурс (топоніми як важливі складові історико–культурної спадщини міста); прагматичний дискурс (розгляд міських топонімів у якості простих лінгвістичних ярликів або географічних вказівників).

Оскільки серед об'єктів, що репрезентують елементи певного типу мислення, зумовленого історичним, культурним, соціальним досвідом, виступають «місця пам'яті», в ході дослідження біло визначено специфіку взаємозв'язку ландшафтів пам'яті та публічного простору міста (в дискурсивному вимірі). Окрема увага була присвячена аналітиці ментального забарвлення пам'ятників у міському полі. Візуальний та змістовний аналіз результатів комбінації різних історико–культурних традицій містобудування, проектування та урбаномії дозволив зафіксувати специфічні та типові характеристики міського простору (на прикладі зазначеного нами вище – міста Дніпро): від катеринославського модернового стилю до індустріального домінування, конструктивізму, постмодернізму, ефектів «макдональдизації», національного романтизму тощо. Візуальний код міста представлений

симбіозом архітектурних стилів, які презентують змістовні символічні коди, які є характерними для різних історичних етапів існування міста: умовно ми можемо виділити три періоди, що представляють різне ідеологічне навантаження формування міського простору: імперський, радянський, незалежної української держави.

Звернувши увагу на процеси зміни семантики соціоісторичних кодів «радянського /пострадянського/ українського» у просторі сучасного українського міста, які візуально відображені в архітектурних об'єктах та інших міських ландшафтах було окреслено образ міста, імпліцитно представлений в уявленнях мешканців на основі застосування методики ментального картографування. Отримані результати свідчать, що для певної категорії мешканців міста сукупний образ міста заповнений об'єктами споживацьких практик. Також у загальний ментальний простір міста включені культурні, рекреаційні об'єкти та місця дозвіллевих практик. Водночас, ландшафти пам'яті практично не представлені в уявному просторі міста. Це говорить нам про те, що для такої групи як студенти образ міста конструюється з превалюванням комерційного, рекреаційного, дозвіллевого та культурно–символічного відтінку. Загалом, зафіксовані знакові місця є важливими у сприйнятті міста інформантами, оскільки асоціюються у переважній більшості випадків із особисто–приватними повсякденними практиками, емоційним забарвленням подій, які відбувалися в обраних точках. Порівняльний аналіз візуального образу ключових точок центральної частини міста радянського та сучасного періодів продемонстрував зникнення ідеологічних маркерів (в основному — демонтаж пам'ятників радянським політичним діячам), насичення архітектурного ландшафту об'єктами у стилі сучасних забудов, домінування у візуальних кодах практик споживання, а також, у поодиноких випадках, тотальну реконструкцію окремих об'єктів.

Наукове видання

МІХНО Надія Костянтинівна

*(кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара)*

**Місто як культурний текст:
особливості семантики та
синтагматики міського простору**

Монографія

Здано на складання 01.04.2020. Підписано до друку 08.04.2020. Формат 60х84/16.

Папір офс. Друк різнографічний. Гарнітура Times.

Ум. друк. арк.25,11. Обл.–вид. арк. 17,58. Наклад 300 пр. Зам. № 20

Свідоцтво про видавничу діяльність
розповсюдження видавничої продукції

Серія ДК № 5729 від 26.10.2017

видано Державним комітетом телебачення і радіомовлення України

ТОВ «Видавничо–поліграфічний дім «Формат А+»

49000, м. Дніпро, вул. Вернадського, 19/21

Тел./факс: (056) 745 15 95